

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

ZBORNIK RADOVA

BOŠNJAČKI INSTITUT
FONDACIJA ADILA ZULFIKARPAŠIĆA

od rođenja
100 godina Adila Zulfikarpašića
1921-2021 *i 20 godina* u Sarajevu

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

Zbornik radova

[HTTP://DX.DOI.ORG/10.52450/ZRAZ](http://dx.doi.org/10.52450/ZRAZ)

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

Zbornik radova

Bošnjački institut – Fondacija
Adila Zulfikarpašića

Sarajevo, 2021.

IMPRESUM

IZDAVAČ	Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića Biblioteka „Posebna izdanja”
ZA IZDAVAČA	Prof. dr. Faris Gavrankapetanović
REDAKCIJSKI ODBOR	Dr. Hilmo Neimarlija Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović Prof. dr. Zlatko Lagumdžija Prof. dr. Faris Gavrankapetanović Dr. Safet Bandžović Fehim Škaljić Amina Rizvanbegović Džuvić Narcisa Puljek-Bubrić
UREDNIK	Dr. Safet Bandžović
TEHNIČKA UREDNICA	Narcisa Puljek-Bubrić
LEKTOR	Damir Muharemović
PRIJEVOD SAŽETAKA	Selver Zaimović
FOTOGRAFIJE	Ahmet Zulfikarpašić Emir Kalender Ismar Mujezinović (fotografija naslovnice) Arhiv Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića
GRAFIČKI DIZAJN I DTP ŠTAMPA	Adnan Suljkanović Grafotisak d.o.o. Grude
MJESTO I GODINA IZDANJA	Sarajevo, 2021.
TIRAŽ	700
CIP	CIP je dostupan u elektronskom katalogu Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine pod ID brojem COBISS.BH-ID 43721990
ISBN	978-9958-743-36-8

SADRŽAJ

PREDGOVOR

Prof. dr. Faris Gavrankapetanović	7
-----------------------------------	---

POZDRAVNE RIJEČI NA OTVARANJU PANEL - RAZGOVORA ADIL ZULFIKARPAŠIĆ I LIBERALNE POLITIČKE INCIJATIVE 2018. GODINE

Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović	11
----------------------------------	----

Amina Rizvanbegović Džuvic	13
----------------------------	----

Prof. dr. Faris Gavrankapetanović	15
-----------------------------------	----

Dr. Hilmo Neimarlija	16
----------------------	----

RADOVI

Prof. dr. Zlatko Lagumdžija <i>Adil Zulfikarpašić: od ideologije do identiteta</i>	21
---	----

Doc. dr. Amir Duranović <i>Političko i kulturno naslijeđe Adila Zulfikarpašića (skica za studiju)</i>	27
--	----

Dr. Safet Bandžović <i>Historija i savremenost: publicistički doprinos Adila Zulfikarpašića procesu kritičkog preispitivanja ratne prošlosti Bosne i Hercegovine (1941–1945)</i>	41
---	----

Prof. dr. Husnija Kamberović <i>Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina</i>	83
--	----

Prof. dr. Šaćir Filandra <i>Politički život bosanskohercegovačke protukomunističke emigracije</i>	89
--	----

Prof. dr. Admir Mulaosmanović <i>Politički pluralizam i demokratizacija Jugoslavije</i>	97
--	----

Dr. Milivoj Bešlin <i>Građanski i komunistički liberali u Srbiji o Bosni i Hercegovini</i>	109
---	-----

Prof. dr. Mirko Pejanović <i>Doprinos Adila Zulfikarpašića oblikovanju mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu s deset multietničkih provincija 1992. i 1993. u Ženevi</i>	129
---	-----

PRILOZI

Milovan Đilas <i>Ličnost i postojbina</i>	137
Fotografije iz Arhiva Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića	141
Fotografije sa panel-razgovora <i>Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative</i> , Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2018.	148

Predgovor

Ove godine Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića obilježava dvije godišnjice: stogodišnjicu rođenja Adil-bega Zulfikarpašića (1921–2021) i dvije decenije rada i djelovanja Bošnjačkog instituta u Sarajevu (2001–2021). Obilježavanje ovih značajnih godišnjica je planirano u vidu promocija, skupova i izložbi kojima će se predstaviti višedecenijski rad i nastojanja našeg vakifa, dobročinitelja, političara, liberala i mecene Adil-bega Zulfikarpašića na afirmaciji kulturnih vrijednosti i društvene i naučne misli Bosne i Hercegovine.

Nakon smrti Adil-bega 2008. na neki način utihnulo je kritičko promišljanje o njegovoj ulozi na modernoj političkoj i kulturnoj sceni. To je vrijeme bilo potrebno da se napravi odmak od deset godina, kao estuarij delte velikih rijeka, kada se bujice događaja sagledaju iz šire perspektive, iz sadašnjeg vremena, što omogućava obuhvatniju analizu Adil-begove uloge u bosanskohercegovačkom kontekstu. Trenutno Bošnjački institut radi i na pripremi monografije o Adil-begu, koja će pružiti potpuniji prikaz njegovog života i djelovanja u političkom i kulturnom životu Bosne i Hercegovine.

Jedan od važnih događaja za obilježavanje godišnjice je i objavljivanje zbornika radova „Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative”, koji su predstavljeni na istoimenom panelu održanom 2018. godine u Sarajevu povodom desetogodišnjice njegove smrti. Objavljivanjem zbornika Bošnjački institut želi predstaviti akademskoj i naučnoj zajednici te široj javnosti ulogu i značaj Adil-bega Zulfikarpašića u društvenim i političkim tokovima moderne historije Bosne i Hercegovine. Sama konstelacija i odabir učesnika za panel-razgovor pokazuje naš širok pristup u analizi njegovih misli i djela tokom višedecenijskog pregalačkog i temeljitog rada.

Zbornik radova pruža uvid u poglede i mišljenja o političkom djelovanju Adil-bega Zulfikarpašića u različitim društvenim tokovima u domovini odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata, u emigraciji i tokom devedesetih, koje su obilježene Adil-begovim povratkom u zemlju i aktivnijim političkim angažiranjem u Bosni i Hercegovini. Može se reći da su upravo ova tri perioda prijelomna u životu Adil-bega kao političara i liberala te da je više od pet decenija trajao proces njegova razvoja od mladog revolucionara, emigranta i liberala do već iskusnog političara i vizionara. Njegova vizija kao političkog lidera uvijek je bila usmjerena na stvaranje i razvijanje više različitih timova, bošnjačkih sa dr. Smailom Balićem i Teufikom Velagićem te jugoslovenskih kroz Demokratsku alternativu s Desimirom Tošićem, Brankom Pešeljom, Ljubom Sircem i Vane Ivanovićem, koji su prenosili duh

liberalne Evrope na ove prostore i radili za dobrobit svih naroda u Bosni i Hercegovini i bivšoj Jugoslaviji.

Objavlivanjem ovog zbornika radova želimo potaknuti nova pitanja i dijaloške susrete u analizi Adil-begovog doprinosa bosanskohercegovačkim političkim i kulturnim procesima modernog vremena. Vjerujemo da će zbornik biti podsticaj za istraživanja kako u Bosni i Hercegovini tako u naučnim centrima u svijetu.

Prof. dr. Faris Gavrankapetanović
Direktor Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

**Pozdravne riječi na otvaranju
panel - razgovora Adil Zulfikarpašić i
*liberalne političke inicijative 2018. godine***

Prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović, zamjenik predsjednika Upravnog odbora Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

Dame i gospodo, poštovani učesnici našeg današnjeg panela, dragi prijatelji Bošnjačkog instituta i dragi gosti, radujem se što vas sve mogu pozdraviti u ime Upravnog odbora Bošnjačkog instituta i zaželjeti vam uspješan rad.

Kada smo odlučivali o obilježavanju desetogodišnjice smrti rahmetli Adil-bega, učinilo nam se korisnim da organiziramo ovakvu panel-diskusiju i skromnu izložbu o Bošnjačkom institutu.

Tema panela „Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative” izgledala nam je sasvim prirodna s obzirom na Adil-begovo liberalno idejno opredjeljenje te javno i političko djelovanje. Osim što želimo da se i na ovaj način sjetimo osnivača i vakifa Instituta, nastojimo našim razgovorom dati skromni doprinos i podsticaj potrebi pokretanja diskusije o liberalnim demokratskim inicijativama, toliko potrebnim u našem vremenu. Također želimo otvoriti mogućnost redefiniranja liberalnog političkog diskursa i djelovanja unutar mogućih liberalističkih inicijativa unutar Bosne i Hercegovine. Vaše učešće u razgovoru će svima dobro doći jer je kriza demokratije i liberalizma posvemašnja.

Vjerujemo da naš današnji susret može probuditi potrebu ili bar biti iskra za nova naučna istraživanja i Adil-begove biografije, koju želimo izdati za stogodišnjicu njegova rođenja, ali i za izučavanje temeljnih liberalnih i liberalističkih ideja koje je tako uporno zastupao i za koje se istrajno borio. Kroz Liberalnu internacionalu, u kojoj je imao značajnu ulogu, on je, baš na toj širokoj platformi, upoznao javnost o postojanju bosanskih evropskih muslimana, njihovim političkim pogledima i htijenjima, stepenu povrijeđenosti njihovih ljudskih i nacionalnih prava, kulturi i historiji Bošnjaka i Bosanaca općenito. Skretao je pažnju na Bosnu i Hercegovinu, za koju se tako strasno i istrajno borio cijeloga života. Naš današnji razgovor može otvoriti potrebu da se liberalna kretanja u historiji Bosne i Hercegovine, i Zapadnog Balkana općenito, izučavaju i historijski kontekstualiziraju kroz liberalne povijesne tendencije, ali otvoriti i potrebu za savremenim liberalističkim djelovanjem koje nadilazi provincijske uskogrudosti.

Dame i gospodo, još jednom vam zahvaljujem što ste danas učesnici ovog našeg skromnog panela. Želim, u ime Bošnjačkog instituta, da se ugodno osjećate, a referantima i učesnicima u diskusiji želim uspješan rad.

Na kraju da kažem i to da ćemo sva vaša autorizirana saopćenja i diskusije nastojati izdati kao zbornik radova.

Živi i zdravi bili.

Amina Rizvanbegović Džuvčić, direktorica Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

Poštovane ekscelencije, dame i gospodo, dragi prijatelji, deset godina nakon smrti utemeljitelja i osnivača Bošnjačkog instituta u Zürichu i Sarajevu željeli smo ovim skupom podsjetiti bosanskohercegovačku javnost na jedinstvenu ličnost Adil-bega Zulfikarpašića, odati priznanje njegovom djelu, idejama, inicijativama, dostignućima, naslijeđu, ali i okupiti se u prijateljskoj atmosferi, ovdje u njegovoj fondaciji – Bošnjačkom institutu, koji je s toliko ljubavi, pažnje, umijeća i sposobnosti osmišljavao, a njegovo djelovanje i rad usmjeravao.

Obilježavanjem godišnjice Adil-begove smrti na ovaj način cilj nam je doprinijeti sjećanju na ličnost koja je ostavila dubok i neizbrisiv trag u političkom, društvenom i kulturnom životu naše zemlje, kao i potaknuti buduća istraživanja, interpretacije i valorizaciju ukupnog djela Adila Zulfikarpašića ne samo kao sudionika važnih političko-historijskih procesa već i kao jednog od najvećih dobrotvora savremenog bosanskohercegovačkog društva. Među izlagačima i u publici je većina uglednika koji su bili prisutni u Akademiji nauka i umjetnosti 1998. godine, kada je Adil-beg obznanio da Bošnjački institut sa svim svojim kolekcijama i zbirkama ima namjeru preseliti iz Zürichu u Sarajevo. Njegova vizionarska i plemenita namjera je u to vrijeme, a i u godinama koje su slijedile, bila bez premca. Osnivanje ove fondacije, koja je kruna njegovog rada, uvjerenja, znanja, umijeća i, možemo slobodno reći, njegovo životno djelo, istovremeno je potvrdila njegovog uvjerenja da će Bošnjački institut, kao jedinstvena nacionalna, naučna i kulturna institucija u savremenoj bošnjačkoj i bosanskohercegovačkoj historiji, predstavljati trajnu historijsku i kulturnu vrijednost za našu zemlju. Na otvaranju Instituta u Sarajevu 2001. godine Adil-beg je, između ostalog, rekao: „Želim da pridonosim tome da se stvori perspektiva i poboljšaju mogućnosti da se u Bosni i Hercegovini studira, obrazuje, da djelujemo na njenom prosperitetu.”

Promišljajući o osnivanju Bošnjačkog instituta još u Švicarskoj 1988. godine, Adil-begova vizija bila je sakupljanje, zaštita, vrednovanje i očuvanje kulturno-historijskih izvora, umjetničkih djela, predmeta i artefakata u svrhu omogućavanja i razvijanja naučnih istraživanja, kao i afirmiranje i promoviranje bošnjačke i ukupne bosanskohercegovačke kulturne baštine. Tako su promoviranje povijesne istine i kulturne baštine Bošnjaka, kao i drugih bosanskohercegovačkih naroda, temeljni zadaci ove ustanove,

koja nudi na korištenje i svoje vrijedne kolekcije: biblioteku, zbirku orijentalno-islamskih rukopisa, arhiv dokumenata, zbirku umjetničkih djela, etnološku zbirku i dr.

Adil-begova intencija bila je i da Institut, kroz različite programe i aktivnosti, omogući prostor za dijalog, susrete, razmjenu misli i ideja te potakne i afirmira razvoj naučnih i kreativno-umjetničkih projekata. U proteklih sedamnaest godina, koliko djeluje u Sarajevu, Institut je postao prepoznatljivo mjesto na mapi naučnih i kulturnih aktivnosti u gradu i primjer je jednog vakufa i fondacije u potpunosti uključene u kulturno-naučni razvoj zemlje. Uprkos izazovima s kojima se suočava, Institut nastoji nastaviti s onim radom i ambicijama kako ga je zamislio i pokrenuo njegov utemeljitelj još 1988. godine u Zürichu.

U budućnosti vidimo ovu instituciju kao još snažniju u afirmaciji intelektualnih i naučnih potencijala u pravcu razvoja svojih ciljeva, nastojeći na dostojan način opravdati dato nam povjerenje.

Prof. dr. Faris Gavrankapetanović, predsjednik Upravnog odbora Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

Poštovane dame i gospodo, cijenjeni učesnici panela i dragi prijatelji, izuzetna nam je čast okupiti se povodom desetogodišnjice smrti našeg osnivača i utemeljitelja Bošnjačkog instituta Adil-bega Zulfikarpašića. Današnji panel-razgovor „Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative” okupio je bosanskohercegovačku i međunarodnu naučnu i akademsku zajednicu, što je posebna prigoda imajući u vidu njegovu viziju u afirmaciji bosanskohercegovačke nauke i kulture te ulogu u promoviranju liberalnih i demokratskih ideja.

Današnjim skupom želimo podsjetiti prisutne, a i širu javnost na to da je Adil-begovo djelovanje u historijski ključnim periodima bilo u skladu s naprednim pokretima Evrope, što je bilo od presudne važnosti za društvene i političke procese Bosne i Hercegovine kako pedesetih godina tako i kasnije, prijelomnih devedesetih.

Posebno nam je drago što ćemo ovim panelom imati priliku valorizirati Adil-begov rad i djelovanje od sredine 20. do početka 21. stoljeća kao revolucionara, liberala, mecene, vakifa i dobročinitelja, čija su djela obilježila modernu historiju Bosne i Hercegovine.

Zahvaljujem se prisutnima na dolasku, a učesnicima današnjeg panela želim uspješan rad.

Dr. Hilmo Neimarlija, član Upravnog odbora Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

Cijenjeni sudionici razgovora o Adil-begu Zulfikarpašiću i liberalnim inicijativama, pridružujem se profesorima Rizvanbegoviću i Gavranka-petanoviću i direktorici Rizvanbegović Džuvic s izrazima dobrodošlice i otvaram radni dio današnjeg susreta. Pozdravljam podnosioc saopćenja, profesore i historičare iz Sarajeva: Zlatka Lagumdžiju, Amira Duranovića, Safeta Bandžovića, Husniju Kamberovića, akademika Mirka Pejanovića, Šaćira Filandru i Admira Mulaosmanovića te, naravno, historičara Mili-voja Bešlina, gosta iz Novog Sada, autora čiji se radovi s pažnjom i pošto-vanjem čitaju u ovoj sredini i čije učešće u ovom razgovoru s naročitim uvažavanjem ističem.

Prije nego što dam riječ profesoru Lagumdžiji, podnosiocu prvog saopće-nja, dozvolite mi nekoliko riječi o povodu i razlozima današnjeg susreta. Povod je, kao što smo već čuli, desetogodišnjica smrti Adil-bega Zulfikar-pašića. Razlozi su u aktuelnim značenjima Zulfikarpašićevih političkih samoodređenja i aktivnosti u različitim socijalnim i civilizacijskim kon-stelacijama u periodu dugom sedam desetljeća. Smatramo da je danas posebno izražajno značenje njegovog angažiranog identificiranja s idejom i praksom liberalizma, liberalne demokratije i političkog pluralizma.

Kao mlad čovjek Adil Zulfikarpašić je odlučio svome životu slobodno i odgovorno odrediti pravac i u tome je ustrajao do kraja života. Plemić i revolucionar, borac protiv fašizma i borac za slobodu naroda, visoki državni funkcioner koji nije pristao na autoritarna ograničenja slobode za koju se borio i na osujećivanje prava na ravnopravan položaj naroda i zemlje kojima je pripadao, u dvadeset petoj godini se odrekao privilegirane društvene pozicije i izabrao neizvjesnost političkog emigriranja. Uspješan u ispunjavanju visokih zahtjeva samostalnih poslovnih aktivnosti i dosljedan u afirmiranju emancipatorskih zadaća političkog i kulturnog djelovanja, u Evropi je bio institucionalizirani glas bošnjačke i bosanske političke alternative, a u Bosni i Hercegovini institucionalizirani glas li-beralne, demokratske Evrope. Uz to, ili, bolje rečeno, povezujući i podižući sve to na višu razinu društvenog smisla i očitovanja, kreirao je i utemeljio Bošnjački institut kao ustanovu vrhunskog kulturnog značenja, kako u bošnjačkim i bosanskim tako i u širim regionalnim i, u određenoj mjeri, evropskim okvirima.

Adil Zulfikarpašić je svoje životne težnje i pregnuća uvjerljivo i djelotvorno upleo u procese svijeta u kojem je živio. Bio je akter važnih povijesnih zbivanja i povijesnog odnosa prema onome što zaslužuje da se mijenja. Bio je, također, reprezent visoke tradicije i tradicionalnog odnosa prema onome što zaslužuje da traje; njegovo političko djelovanje obavezuje neospornim povijesnim značajem, kao što njegovo intelektualno zalaganje obavezuje trajnom kulturnom vrijednošću.

Radovi

Adil Zulfikarpašić: od ideologije do identiteta

Prof. dr. Zlatko Lagumdžija

Ekonomski fakultet Univerziteta u Sarajevu

zlatko.lagumdzija@efsa.unsa.ba

SAŽETAK: *Snage inkluzivnih i ekskluzivnih društava regrutiraju s obje strane tradicionalnog ideološkog spektra. Narodnjački čelnici Njemačke i Mađarske Angela Merkel i Viktor Orban našli su se sukobljeni na branici inkluzivnog, odnosno ekskluzivnog društva. Isto se desilo i u sukobu na evropskoj ljevici, gdje je švedski premijer Stefan Löfven branio inkluzivno društvo od svog kolege, slovačkog premijera Roberta Ficoa, kojem je Orban postao „prva politička familija” u odbrani segregiranih društava. Zašto je onda danas potrebno se vraćati na politiku, profil i principe koji*

su određivali Adila Zulfikarpašića? Bio je Zulfikarpašić čovjek, beg, antifašista, ljevičar, liberal, demokrata, musliman, Bošnjak, Bosanac, Evropljanin... Imao je svaki od tih identiteta u najboljem i punom značenju tih riječi, kao što je bio i sve to u isto vrijeme. Kada je ideologija definirala svijet, bio je na strani vrijednosti u koje je vjerovao, a ne onih za koje je u teškim vremenima mogao pomisliti da će biti na pobjedničkoj strani.

KLJUČNE RIJEČI: *Adil Zulfikarpašić, inkluzivno društvo, ekskluzivno društvo, globalizacija*

Živimo u vremenu koje je bizarna kombinacija emocija kamenog doba, uvjerenja srednjeg vijeka i skoro božanskih tehnologija, mogli smo čuti nedavno, na ovom mjestu, od Geoffreya Saxa. Danas živimo u potpuno drugačijem svijetu od onoga tokom kojeg se Adil Zulfikarpašić, nakon pada Berlinskog zida, vratio u svoju Bosnu i Hercegovinu.

Danas je ekonomska moć planete, mjerena društvenim proizvodom svijeta, četiri puta veća nego tada. Tehnološki smo jači tri puta, dok je količina znanja bar dva puta veća od one koju smo imali na raspolaganju prije tri decenije. Broj ljudi koji žive u demokratijama zapadnog tipa je udvostručen. Fukuyamin *kraj historije* nije se desio, kao ni Huntingtonov „neminovni” *sukob civilizacija*. S druge strane, rastuća ekonomska nejednakost razara države i društva. Prošle godine 1% najbogatijih povećalo je svoje bogatstvo za 82% vrijednosti ukupnog novokreiranog globalnog

bogatstva, dok polovina stanovništva, više od 3,7 milijardi ljudi, nije dobila ništa od toga.

Tri najbogatija Amerikanca imaju novca kao 160 miliona stanovnika siromašnije polovine Amerike. Uprkos svim dogovorima i upozorenjima, razaranje prirode se nastavlja.

Za tri sata planiranog efektivnog trajanja našeg današnjeg skupa atmosfera će biti „obogaćena” za toplinu jednaku onoj koju bi oslobodila eksplozija od oko 50.000 atomskih bombi bačenih na Hirošimu. Istovremeno, emitirat će se 12 miliona tona CO₂ (karbon-dioksida), posjeći će se 4.500 hektara šume, a deset živih vrsta će nestati.

Zašto je onda danas potrebno vraćati se na politiku, profil i principe koji su određivali Adila Zulfikarpašića?

Zašto temeljne vrijednosti za koje se borio i živio mogu biti putokazi i za prosperitetnu zajedničku budućnost?

Zašto iz spoznaje života i vremena u kojem je djelovao možemo, kao i on, biti bliži pravoj strani historije?

Umjesto da živimo u nemjerljivo boljem svijetu, kao i u Bosni i Hercegovini, danas obitavamo u svijetu s desecima novih zidova između, kao i unutar, suverenih država. Rastuća i razarajuća višedimenzionalna nejednakost postaje sve veća prijatnija miru, stabilnosti i prosperitetu svakog društva.

Globalizacija u svim sferama učinila nas je svjesnim svijeta koji dijeli više od 9.800 nacija, ljudi koji govore preko 7.000 jezika, sa 19 velikih religija i više od 270 vjerskih skupina, organiziranih u 196 suverenih država pod okriljem UN-a, od kojih oko 180 ima najmanje 10% građana koji su u matematičkom smislu manjina po nekom od svojih identiteta.

Vrijeme ideoloških podjela, tradicionalne ljevice i desnice, demokratskih i autoritarnih država i društava ustupa pred novim podjelama na temelju identiteta.

Snage inkluzivnih društava zajedničkih vrijednosti i višestrukih identiteta kao bogatstva danas se konfrontiraju snagama segregiranih društava i ekskluzivnih identiteta, koje različitosti doživljavaju kao slabosti kojih se treba riješiti.

Život Adila Zulfikarpašića odvijao se kao velike priče, čije refleksije predstavljaju jasan nauk u suočavanju s vremenom velikih promjena koje je pred nama.

Priča o ideologiji, socijalnoj pravdi, antifašizmu, liberalizmu, demokratiji, pravdi i slobodi ograničenoj slobodom drugih.

Priča o identitetu, plemenitosti, Bosanskim muslimanima, Bošnjacima, Bosni i Hercegovini kao inkluzivnom društvu zajedničkih vrijednosti i bogatstvu višestrukih identiteta.

Priča o čovjeku koji je radio i živio ono u što je vjerovao, a ne ono što bi mu donosilo slavu, novac ili moć po cijenu kompromisa s ličnim uvjerenjima. Priča o čovjeku koji se ponosno, sadržajno i s uzajamnim uvažavanjem družio i radio s krunisanim glavama i državicima, akademikima i biznismenima, kao i s mladim ili „običnim” ljudima, u mjeri u kojoj je u njima vidio moralnu ili kreativnu vrijednost.

Priča o čovjeku koji je odlučivao na osnovu vrijednosti u koje je vjerovao, a ne cijene koju je trebalo platiti.

Priča o čovjeku koji je odlučivao na osnovu toga kako će se te odluke valorizirati za desetak godina, a ne za desetak dana.

Priča o čovjeku koji se uvijek htio okružiti ljudima od kojih ima šta čuti, jer je znao da će u protivnom završiti okružen ljudima koji nemaju šta reći. Priča o čovjeku koji je poštivao svoju i tuđu prošlost, znao vrijednosti tradicije i kulture, dok je s istim žarom usvajao novo, dijelio iskustva sa drugima, vjerujući u snagu argumenata zasnovanih na znanju i stalnom učenju.

Na kraju, kao i na početku, to je priča o čovjeku koji je uvijek bio na pravoj strani historije, i kada je pobjeđivao i kada je gubio. Zato što je mislio, govorio i radio ono u što je vjerovao, a ne zato što nije imao drugog izbora – a sve to je činio, prije svega, vođen plemenitim, a ne pragmatičnim vrijednostima.

Za liderstvo s vizijom i vrijednostima, za koje je imao strast, nije mu bilo teško devet puta pasti i deset puta se ponovo dići i nastaviti putovanje, kako za ideologiju u koju je vjerovao tako i za identitete koje je imao. Kada je ideologija definirala svijet, bio je na strani vrijednosti u koje je vjerovao, a ne onih za koje je u teškim vremenima mogao pomisliti da će biti na pobjedničkoj strani.

Danas, kada identiteti i odnos prema njima određuje politike širom svijeta, vrijedi se vratiti Adil-begovoj ideji Bosne i Bošnjaka kao paradigmi inkluzivnog društva zajedničkih vrijednosti i bogatstva višestrukih identiteta.

Adil Zulfikarpašić je bio čovjek, beg, antifašista, Ijevičar, liberal, demokrata, musliman, Bošnjak, Bosanac, Evropljanin... Imao je svaki od tih identiteta u najboljem i punom značenju tih riječi, kao što je bio i sve to u isto vrijeme.

Upoznao sam ga kao čovjeka koji nikada to nije razdvajao niti je htio biti nešto od toga najviše, kao čovjeka koji je bio ponosan na svaki od svojih višestrukih identiteta. Samo su ga drugi, ne htijući, znali natjerati da nekada bude nešto od toga najviše i to tako što bi mu napali ili negirali nešto od onoga što je bio.

Danas, kada je broj izbjeglih i raseljenih osoba u svijetu (68,5 mil.) nadmašio broj stanovnika Francuske (67,5 mil.) ili Kanade, Australije i Norveške zajedno (37, 25 i 5 mil.), kada je svake dvije sekunde, u nekom sukobu, jedna osoba protjerana i raseljena iz svog doma, kada širom svijeta azil traži onoliko ljudi koliko danas živi u Bosni i Hercegovini, kada su apatridi (10 mil.), ljudi bez državljanstva, tri puta brojniji od nas koji smo upisani u knjigu državljana Bosne i Hercegovine – populisti i zagovornici segregiranih društava branu svojim planovima vide u socijalno-liberalnim politikama i promotorima inkluzivnih društava zajedničkih vrijednosti.

Migrantska kriza je pokazala kako se snage inkluzivnih i ekskluzivnih društava regrutiraju s obje strane tradicionalnog ideološkog spektra. Narodnjački čelnici Njemačke i Mađarske Angela Merkel i Viktor Orban našli su se sukobljeni na branicama inkluzivnog, odnosno ekskluzivnog društva. Isto se desilo i u sukobu na evropskoj Ijevici, gdje je švedski premijer Stefan Löfven branio inkluzivno društvo od svog kolege, slovačkog premijera Roberta Ficoa, kojem je Orban postao „prva politička familija” u odbrani segregiranih društava.

Neki današnji Crveni Beg, Adil-begov Bošnjak ili sin vjekovne Bosne ili pravi musliman, partizan i liberal, čovjek bogat višestrukim identitetima je onaj koji je na istoj strani s crvenim Löfvenom i plemenitom Angelom.

U vremenu koje živimo, možda više nego ikada prije, vrijedi se podsjetiti na to s koliko se digniteta Adil-beg nije obazirao na drugorazredne igrače, kojima je toliko valjao, a od njih samo niske udarce dobijao. Znao je da se loši ljudi često najgrublje i najžešće obračunavaju s onima koji su bolji od njih, s ljudima kakvi bi i sami bezuspješno željeli postati.

Crveni Beg, drug i gospodin, odlično je znao da će nas to još dugo pratiti i da je prezir najbolji lijek protiv takvog primitivizma i zla. Ali to njegovo iskustvo je još jedna velika priča koja ne govori toliko o njima, već dodatno svjedoči o njegovoj, Adil-begovoj veličini, kao i o boljim melecima naše prirode.

Danas sam s vama podijelio dio onoga najvrednijega što sam stekao u druženjima s Adilom Zulfikarpašićem. Na ovom tragu se može nastaviti u mjeri u kojoj imamo snagu volje da poslije svakog pada nešto naučimo, podignemo se i nastavimo dalje, vođeni vizijom i vrijednostima koje nas čine boljim ljudima. Na dugom i krivudavom putu koji pravimo kako bi ljudi po njemu dostojanstveno koračali.

Iza nas su stare bitke. Pred nama su novi izazovi u vremenu ubrzanih promjena. S nama su naša uvjerenja i volja da ih pretvaramo u stvarnost. S ljudima s kojima dijelimo zajedničke snove.

Imam sreću, srce i pamet da sam na istom putu sa
Crvenim Begom Adilom Zulfikarpašićem.
Od vizije do uvjerenja.
Od ideologije do identiteta.

Adil Zulfikarpašić: From Ideology to Identity

ABSTRACT: *The forces of inclusive and exclusive societies are recruiting on both sides of the traditional ideological spectrum. The people's leaders of Germany and Hungary, Angela Merkel and Viktor Orban, found themselves in conflict on the defences of an inclusive and exclusive society, respectively. The same happened in the conflict in the European Left, where Swedish Prime Minister Stefan Löfven defended an inclusive society from his counterpart, Slovak Prime Minister Robert Fico, to whom Orban became the „first political family” in defence of segregated societies. Why, then, is it necessary to-*

day to return to the politics, profile and principles that determined Adil Zulfikarpašić? Zulfikarpašić was a man, a bey, an anti-fascist, a leftist, a liberal, a democrat, a Muslim, a Bosniak, a Bosnian, a European... He had each of these identities in the best and full sense of those words, as he was at the same time all that altogether. When ideology defined the world, he was on the side of the values he believed in, not those he could have thought in difficult times that would be on the winning side.

KEYWORDS: *Adil Zulfikarpašić, inclusive society, exclusive society, globalization*

Političko i kulturno naslijeđe Adila Zulfikarpašića (skica za studiju)

Doc. dr. Amir Duranović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

amir.duranovic@ff.unsa.ba

Sažetak: Autor u ovome radu daje skicu za studiju o političkom i kulturnom naslijeđu Adila Zulfikarpašića, njegovom porijeklu, odnosu prema politici, emigraciji, političkom angažmanu i najznačajnijoj zadužbini savremene bošnjačke kulturne scene – Bošnjačkom institutu – Fondaciji

Adila Zulfikarpašića, koja je osnovana u Švicarskoj, a sada djeluje u Bosni i Hercegovini.

Ključne riječi: Adil Zulfikarpašić, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Bošnjački institut.

Uvodeći čitaoce u tekst knjige o Adilu Zulfikarpašiću *Bošnjačka ideja* autora Šaćira Filandre i Enesa Karića, Mustafa Imamović, jedan od najznačajnijih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih naučnika druge polovine XX stoljeća, zabilježio je kako „bošnjačka literatura, u najširem smislu riječi, još ne zna za neku pravu povijesnu i književnu biografiju, pa ni biografiju-roman ili romansiranu biografiju”.¹ Ovakva tvrdnja, izrečena na početku novog milenija, 2002. godine, danas se više ne bi mogla iskazati s toliko samouvjerenosti, kako je to Imamović učinio prije skoro dvije decenije. Situacija se, srećom za bosanskohercegovačku historiografiju i publicistiku, znatno promijenila budući da se u proteklom periodu napisalo i objavilo nekoliko historiografski veoma utemeljenih, a dobro prihvaćenih, prije svega političkih biografija najistaknutijih ličnosti savremene bosanskohercegovačke historije, s tim što ozbiljno treba računati i na mogućnost da se takva djela ne percipiraju samo i isključivo kao „bošnjačka literatura”. Naravno, ni nešto starije epizode bosanske historije nisu ostale zakinute u tom pogledu,² ali to pitanje trenutno nije relevantno za teze

1

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002, 7.

2

Vidjeti, npr., Behija Zlatar, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.

o kojima ovdje govorim. Za razliku od vremena kada je Imamović iznio ovu tvrdnju, bosanskohercegovačka akademska, ali i šira javnost danas je u prilici čitati historiografski utemeljene i ozbiljne političke biografije iz pera pripadnika srednje i mlađe generacije bosanskohercegovačkih historičara. Husnija Kamberović i Admir Mulaosmanović, naprimjer, autori su dobro prihvaćenih i pozitivno ocijenjenih biografija o Mehmedu Spahi³ i Džemalu Bijediću (Kamberović)⁴ te Aliji Izetbegoviću (Mulaosmanović),⁵ a cjelokupnoj priči na tom mjestu nije kraj jer se i o drugim akterima savremene bosanskohercegovačke historije pišu i objavljuju političke biografije.⁶ Dakako, ovdje navedene naslove treba čitati i razumijevati kako u kontekstu vremena u kojem su nastali tako i u razvojnoj liniji bosanskohercegovačke historiografije, čija će cjelovitija ocjena moći biti sačinjena onda kada bude napisana historija bh. historiografije. Ni autori publicističkih i romansiranih biografija nisu ostali na pozicijama kakve su bile početkom 2000-ih, pa se javnost ipak može referirati kako na publicističke tako i na romansirane biografije pojedinih ličnosti iz bosanskohercegovačke i bošnjačke historije. Sve to je, zapravo, pokazatelj kako se interes akademske, pa i šire javnosti za značajnim ličnostima postepeno povećava i raste, što bi se moglo tumačiti barem dvojako. S jedne strane, mogli bismo tvrditi kako savremeni društveno-politički kontekst u Bosni i Hercegovini kao da traži isticanje „velikih muževa” i njihove uloge u određenoj fazi historije te zemlje, moguće u nedostatku takvih među savremenim političkim akterima, ako su takvi uopće potrebni – što je teza na koju s razlogom treba skrenuti pažnju – dok, s druge strane, to može biti pokazatelj kako se savremena bosanskohercegovačka historiografija, prije svih drugih disciplina, još drži tradicionalnih metodoloških pristupa prilikom odabira i elaboracije istraživačkih tema, iako su u tom segmentu nama susjedne

3
Husnija, Kamberović, *Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.

4
Husnija, Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija*. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012. Drugo, dopunjeno izdanje knjige: Husnija, Kamberović, *Džemal Bijedić: politička biografija, 2. dopunjeno izdanje*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest Sarajevo, Edicija: Studije za historiju BiH, knj. 3, 2017.

5
Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013. Drugo, autorsko izdanje: Admir Mulaosmanović, *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* 2. izdanje. Sarajevo, 2017. Pogled na historiografske ocjene ovdje navedenih biografija i njihov značaj za savremenu bosanskohercegovačku historiografiju vidi u: Amir Duranović, „Debate About Personality as a Factor in Modern Bosnian History: An Assessment of Historiography of Bosnia and Herzegovina”, *Historia Moderna – Bosnia & Herzegovina*, God. I, br. 1, 2020, 43-56.

6
Dženita Sarač-Rujanac, Branko Mikulić: *politička biografija: 1965-1989.* Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020.

historiografije, da ne ističem primjere iz drugih, znatno otišle naprijed u širenju spektra istraživačkih mogućnosti, što se može vidjeti i na nekim drugim vrijednim primjerima iz bosanskohercegovačke historiografije, a koji nisu tematski vezani za ovdje skiciranu temu.

U tom svojevrsnom prostoru nadmetanja jedne i druge navedene pozicije situira se potreba novog istraživačkog poduhvata i potencijalno svježijeg pogleda na „život i djelo” Adila Zulfikarpašića, istaknute bosanskohercegovačke javne ličnosti, političara, emigranta, biznismena, kulturnog mecena, vakifa i dobrotvora.⁷ Iako bi se niz pojmova vezanih za njegovu ličnost mogao nastaviti i dalje, što također može biti istraživački interesantno i dokumentaristički vrijedno, jer bi se time pokazalo šta je sve Adil Zulfikarpašić bio, ali i kako je bio doživljavan, čak i kako se doživljava danas kada više nije među živima, cilj je ovoga rada prezentirati ključne teze za razumijevanje političkog i kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića, ličnosti s kojom se mora računati želi li se temeljitije razumjeti savremena bosanskohercegovačka historija te mjesto i uloga Bošnjaka u njoj.

Razumijevanje političkog i kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića potrebno je prezentirati na način da se između dvije „međusobno povezane literarne forme”, historiografske i naučno-popularne, pronađe svojevrsna ravnoteža, gdje Zulfikarpašić, kojem je studija posvećena, neće biti izdvojen izvan konteksta u kojem je djelovao u različitim epizodama svoga života niti bi kontekst u kojem kao ličnost djeluje trebao dominirati iznad ličnosti. Iako se o njegovom porijeklu mnogo pisalo i govorilo, naročito u intervjuima koje je davao nakon povratka iz emigracije,⁸ porijeklo Adila Zulfikarpašića, odnosno njegove porodice, i dalje je vrijedno istraživačke pažnje, kako se može vidjeti iz historiografske literature, ali i ne samo nje.

7

Broj radova koji neposredno i posredno govore o Adilu Zulfikarpašiću prelazi stotine bibliografskih jedinica različite namjene, formata i kvaliteta, ali za uvid o dosadašnjim pokušajima pojašnjenja mjesta i uloge Adila Zulfikarpašića u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiji vidi: Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002; Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998; Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija „Bosanskih pogleda”*. Zürich (odjel Sarajevo): Bošnjački institut, 1996; Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994; Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui (prir. Nadežda Gaće)*. Zürich (i odjel Bošnjačkog instituta u Sarajevu): Bošnjački institut, 1991; Fahrudin Đapo i Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu (razgovori s Adilom Zulfikarpašićem)*. Ljubljana: Karantanija, 1990. Također, za poglede na historiju, ali politički angažman te ključne političke stvove koje je zagovarao 1990-ih godina, vidjeti: „Bošnjak se vratio iz emigracije”, *Valter Express*, br. 23, 1990, 9-14; „Sposobni smo da budemo dio Evrope”, *VOX*, br. 7, 1990, 27-34; Лука Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, *НИН (специјални додатак)*, 27. јул 1997, 3-50.

8

Vidjeti, na primjer, dio razgovora o porijeklu u: Лука Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, *НИН (специјални додатак)*, 27. јул 1997, 3-50. Također, vidjeti i Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994.

Naime, porijeklo iz „stare i razgranate begovske familije” Čengića⁹ ima jednu specifičnost u odnosu na druge begovske porodice u Bosni i Hercegovini, ili njihov najznačajniji dio. Riječ je o porodici koja nije domaćeg etničkog porijekla, ali koja je, zahvaljujući okolnostima i društveno-ekonomskom kontekstu u kojem se vezala za Bosnu, dijelom opredijelila svoju budućnost vezanjem za Bosnu i Hercegovinu i njenu historiju – što se na primjeru odnosa Adila Zulfikarpašića prema tom pitanju možda i ponajbolje vidi. Zulfikarpašići, kao ogranak porodice Čengića koji su u Bosnu došli sredinom 16. stoljeća iz Anadolije¹⁰ i nastanili se isprva na Zagorju, visoravni koja se prostire „između planina Treskavica i Zelengora”, a za koju je Johann Asboth zapisao da je „stjenovita visoravan sa oskudnom vegetacijom u središtu surovih snjegovitih planina [...]”,¹¹ i selu Borije, gdje je bio njihov prvi odžak, u narednom su se periodu razgranali po okolnim selima na Zagorju (uz Borije, u 19. stoljeću Čengića je bilo i u naseljima Jelašca, Kuta, Mjehovine, Hotovlje, Zelumići i Vihovići), a potom šire u Podrinju (Rataji, Miljevina, Srbotina, Odžak kod Ustikoline, Foča, Potpeć, Lokve i Višegrad), Pljevljima, pojedinim krajevima oko Sarajeva, a „u 19. stoljeću posebno su se isticali pripadnici ove porodice nastanjeni u Gacku”.¹²

Dugogodišnje iskustvo susreta, nadmetanja i sukoba na granici sa Crnom Gorom od pripadnika te porodice načinilo je u tradiciji, ali i historiografiji, prepoznate i istaknute ličnosti. Promjenom paradigme, odlaskom osmanske vlasti i dolaskom austrougarske administracije, dijelom se mijenjao odnos prema vlasti, ali kako to bilježe istraživanja o begovskim porodicama i njihovim zemljišnim posjedima, članovi porodice se, naročito nakon ustanka u Hercegovini 1882. godine, uglavnom „integriraju u novu društvenu stvarnost i zauzimaju značajne upravne položaje”,¹³ što se može vidjeti i iz činjenice da su pojedini članovi porodice „dobili odlikovanja viteškog reda” od cara Franza Josefa, a prema bilješkama ranije spomenutog

9

Hamdija Kreševljaković, *Čengići: prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1959. Sažeto i istraživački veoma utemeljeno o Čengićima kao veleposjedničkoj begovskoj porodici vidi u: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „IBN SINA”, drugo izdanje, 2005, 288-294.

10

Kosta Hörmann, *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini*, 606-610.

11

Johann Asboth, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: 1888. (dio prijevoda pod naslovom „Foča i Zagorje” objavljen u časopisu *Život*, br. 1, 1979, 74-93)

12

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289.

13

Isto.

J. Asbotha, „neke su nazivali i grofovima”.¹⁴ U generalnoj ocjeni austrougarskog perioda posebno se ističe i „zapažena (je) uloga Husein bega Čengića Zulfikarpašića, dugogodišnjeg fočanskog načelnika”,¹⁵ Adil-begovog oca i čovjeka koji je, prema Adil-begovom svjedočenju, najviše utjecao na njega i prema kome je gajio naročito poštovanje, odnosno čovjeka koji mu je bio „jedina fascinacija u životu”.¹⁶

Ipak, onaj dio porodice koji se nije uspio uklopiti u novi društveno-politički poredak iselio se u druge dijelove Osmanskog carstva u talasima iseljavanja, čije brojke dosežu nekoliko stotina hiljada.¹⁷ Među takvima su bile i mnoge poznate ličnosti porodice Čengić, „naročito Osman Mahzar paša, Derviš pašin sin, a zatim Hajdar-beg, koji je u januaru 1882. iselio iz Rožanovića (kotar Foča) u Istanbul, a kasnije se preselio u Bursu, zatim Smail Junus-beg, unuk mnogo poznatijeg Smail-age Čengića”¹⁸ i brojni drugi. Prema istraživanjima Husnije Kamberovića, Čengići su se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće približili „samom vrhu bosanske begovske zemljoposjedničke elite”, među kojima posebno ističe ogranak nasljednika Smail-age Čengića „te ogranak porodice koji se naziva Zulfikarpašić”.¹⁹ Veliki zemljišni posjedi rasprostranjeni na teritoriji Prnjavora i Foče, a zatim Gacka, Nevesinja, Bileće, Višegrada i Rogatice, posljedica su značaja koji je porodica imala u osmanskom periodu bosanske historije, ali i činjenice da su se posjedi kako u tom tako i u austrougarskom periodu uvećavali naročito udadbeno-ženidbenim vezama sa drugim begovskim porodicama, među kojima Kamberović posebno ističe Sulejmanpašiće.²⁰ Među brojnim beglučkim zemljištem „najveći su bili posjedi Husein-bega Čengića Zulfikarpašića, koji

14
Johann Asboth, „Foča i Zagorje”, 76, 81.

15
Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289, bilj. 146.

16
Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005, 16.

17
O iseljavanju Bošnjaka u Osmansko carstvo nakon 1878. godine vidi: Safet, Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2006; Edvin Pezo, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bi 1966)*, Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, 2013.

18
Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 289, bilj. 147.

19
Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 290, bilj. 148.

20
Isto, 290–291.

su u Jabuci, Jeleču i Ljubini obuhvatali površinu od 5.655,1 dunum”,²¹ iako u ukupnim brojkama posjeda nisu zaostajali ni nasljednici Smail-age Čengića.

Premda je do potpunih podataka teško doći, naročito za period poslije 1918. godine, kada je „reformom” regenta Aleksandra Karađorđevića „riješeno agrarno pitanje”,²² činjenica da se u austrougarskom periodu pojavljuje mali broj drugih begovskih zemljoposjedničkih porodica na području istočne Bosne pokazuje kako je porodica Čengića, zapravo, bila u samome vrhu zemljoposjedničke elite u Bosni i Hercegovini, naročito u istočnoj Bosni.²³

No, kako je 1918. godine u historiji Bosne i Hercegovine, pa i Bošnjaka, nastala nova i „krupna promjena”, kako se o tome izrazio Skender Kulenović u svome *Pogledu na muslimansku omladinu* 1937. godine, slijed događaja doveo je većinu mladih ljudi pred izbor „umrijeti ili živjeti”. Kulenović navodi da su neki krenuli „u škole, i tu većinom [omladina] zastade što iz nemogućnosti školovanja, što iz nerazvijene svijesti o potrebi škole, neka se prihvati zanata, a najveći dio pođe putem lumpenproletera”. Izvan ove većine o kojoj govori Kulenović, ostao je izuzetak koji čine „krupniji begovi, koji su, primivši neke tekovine zapadnoevropske civilizacije, razvili kod sebe neki smisao za školu i koji su, pretvorivši agrarnom reformom neobuhvaćenu imovinu u kapitalističku, imali mogućnost da svoju djecu školuju”.²⁴ Upravo u vrijeme o kojem ovdje tako sažeto, a istovremeno veoma precizno govori Skender Kulenović odrastao je Adil Zulfikarpašić, iz čijih se sjećanja na djetinjstvo i društvenu poziciju njegovog oca Husein-bega Zulfikarpašića iščitavaju upravo ove konture opredijeljenosti i preuzimanja pojedinih tekovina zapadnoevropske civilizacije i razumijevanje značaja obrazovanja.²⁵

Politički put Adila Zulfikarpašića, od SKOJ-evskih, revolucionarno-ratnih i poslijeratno-emigrantskih dana do pune političke afirmacije nakon povratka iz emigracije tokom 1990-ih godina 20. stoljeća, iako je u suštinskom smislu politički stasavao u emigraciji i učinio prijelomne korake u afirma-

²¹ Isto, 291.

²² O agrarnoj reformi i njenom zakonodavstvu vidi: Edin Mutapčić, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.)*. Gradačac: Javna biblioteka „Alija Isaković”, 2007.

²³ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 294.

²⁴ Nav. prema: Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi*, 10.

²⁵ Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 324.

ciji i igradnji identiteta bošnjačke emigracije,²⁶ samo je jedna i veoma često eksploatirana dimenzija njegove i dalje intrigantne ličnosti. Jedna sasvim druga dimenzija, koju u najširem smislu treba razumijevati u kontekstu kulturnog naslijeđa koje je Adil Zulfikarpašić ostavio iza sebe, zavređuje posebnu pažnju. Husein-beg Zulfikarpašić, dugododišnji gradonačelnik Foče, istaknuti bosanski beg i učesnik značajnijih događaja iz bosanskohercegovačke i bošnjačke historije na početku 20. stoljeća, posebno je utjecao na Adil-begovo formiranje pogleda na život i svijet, odnos prema nauci, obrazovanju, politici i društvenom životu i odgovornosti,²⁷ svim onim aspektima koji su u kasnijoj fazi Adil-begovog života bili naročito zapaženi. Za razumijevanje ideje kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića pojam i ideja obrazovanja čine posebnu cjelinu.²⁸

Kako se okončanjem Prvog svjetskog rata na prostoru Jugoistočne Evrope završila jedna velika epoha ne samo regionalne nego i svjetske povijesti – krah velikih imperija koje su dominantno odredile društveno-političku, religijsku i kulturološku sliku regiona – promjene od 1918. godine nadalje bile su rezultat upravo tog velikog, završnog loma, poslije kojeg su velike svjetske imperije, kakvo je bilo Osmansko carstvo ili Austro-Ugarska monarhija, suštinski i formalno prestale postojati,²⁹ a nove (nacionalne) države nasljednice su izgradnju vlastitog legitimiteta u velikoj mjeri temeljile na delegitimiranju prethodnih sistema vlasti, što se, u veoma konkretnim potezima vlasti novoformiranog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca, odrazilo i na zemljoposjednički sloj Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Stoga je neizbježno u ovom dijelu skretanje pažnje i na pitanje poznato u literaturi kao agrarna reforma, kao i poziciju bosanskohercegovačke zemljoposjedničke elite, konkretno Čengića i Zulfikarpašića, prema navedenom pitanju. U više je navrata svojim pismima jugoslavenskim vlastima Husein-beg Zulfikarpašić događaje iz 1918. godine okarakterisao pojmom „prevrat”, termin uz koji je i Adil odrastao. Takvom se leksikom pokazuje ne samo stav prema tadašnjim jugoslavenskim vlastima nego i dio motiva koji su uglavnom mlade i razočarane nasljednike unutar begovskih porodica orijentirale prema političkoj opciji i programima čiji je cilj bio „pravednije i drugačije” organiziranje društveno-političkih odnosa. Otuda se među

26

Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, passim. Također, vidjeti i: Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 121–137.

27

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 16–17.

28

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 324, bilj. 23.

29

Mari-Žanin Čalić, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020, 353–373.

članovima tada ilegalne Komunističke partije našao i znatan broj potoma-ka begovskih porodica, a što se može iščitati i iz „skojevskih opredjeljenja” mladog „ljevičara” Zulfikarpašića.³⁰ Kako su svjetska gibanja u prvoj polo-vini 20. stoljeća bila mnogo dinamičnija u odnosu na prethodne epohe, to su i smjene državno-pravnih okvira bile mnogo češća pojava u 20. stoljeću bosanskohercegovačke historije nego ikada ranije. U toj novoj dinamici svjet-ske povijesti monarhistička Jugoslavija nestala je nakon nešto više od dvije decenije postojanja,³¹ a Drugi svjetski rat je, osim mogućnosti za značajnije promjene brojnih društveno-političkih unutrašnjih pitanja, uz najznačajnije pitanje opstanka, omogućio i „izlazak iz ilegale” pripadnicima jugoslaven-skog komunističkog pokreta koji su, dobivši mogućnost da aktivno djeluju na sceni, krenuli u izgradnju svijeta „po svojoj mjeri”. Okolnosti i dešavanja u prvim godinama rata mladom su Zulfikarpašiću donijeli i borbu za op-stanak, robiju,³² ali i prva razočarenja u pokret,³³ ideologiju, konkretne ljude i njihove poteze.³⁴ S vremenom je takav odnos rezultirao otvaranjem sasvim nove stranice u životu sada već odraslog, ali i dalje mladog Zulfikarpašića – odlazak u emigraciju.³⁵ Njegovi pogledi na Drugi svjetski rat,³⁶ zločine nad Bošnjacima u istočnoj Bosni,³⁷ odnose među nosiocima komunističke vlasti koja je nastajala u uvjetima Drugog svjetskog rata, a naročito u nje-govoj samoj završnici, te pogledi na kontekst i okolnosti uspostavljanja nove vlasti tokom 1945. godine treba čitati i razumijevati i kontekstu kritičkog sagledavanja perioda bosanskohercegovačke historije nakon 1945. godine, tim prije što je politički dirigovani diskurs o Drugom svjetskom ratu nakon

30

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 17-18. Također, vidi i: Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 17-19.

31

О погледима Адила Зулфикарпашића на ово вријеме види: Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 12-14.

32

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 19. Također, vidi i: Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 33-36.

33

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 49.

34

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 22-23, 25.

35

Isto, 26-27.

36

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 49-51.

37

„Put u Foču”, u: Adil Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, 12-23.

njegova završetka u konačnici rezultirao „osakaćenom historiografijom”³⁸ i nepotpunom slikom Drugog svjetskog rata.

Odlazak u emigraciju je, pored uobičajenih problema koji u vezi s tim mogu biti evidentirani,³⁹ u slučaju Adila Zulfikarpašića kao, kako se to pokazalo nakon kraćeg perioda, najistaknutije ličnosti bošnjačke političke emigracije imao i jednu posebnost u odnosu na druge emigrantske krugove. Srpska i hrvatska emigracija su do sredine 20. stoljeća već bili formirani i prepoznatljivi entiteti izvan jugoslavenskih granica.⁴⁰ Za razliku od njih, malobrojnija, a politički i nacionalno sigurno dezorijentiranija bila je bošnjačka emigracija, koja se u takvim uvjetima sve do izrastanja *Bosanskih pogleda* Adila Zulfikarpašića u šezdesetim godinama uvijek nalazila u svojevrsnom procjepu između dviju velikih emigrantskih zajednica,⁴¹ dijelom i međusobno suprotstavljenih, tražeći mogućnost vlastitog iskaza. To traganje za vlastitim iskazom, a time i mogućnošću za autorefleksijom o sebi, svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti, neminovno je nosilo osjećaj potrebe za saradnjom sa drugim emigrantskim zajednicama „umjerenog političko-nacionalnog držanja” i suprotstavljanje onima koje to nisu bile, poput radikalnih nacionalističkih emigrantskih skupina, dok je, prema Zulfikarpašićevom svjedočenju, postojao „ozbiljan kontakt” demokratski orijentirane srpske, hrvatske i bošnjačke emigracije, jer se „to gajilo, stvarala su se, dapače, i prijateljstva”.⁴²

U takvom kontekstu treba razumijevati izrastanje i međusobno umrežavanje bošnjačke inteligencije u emigraciji te njihovu prepoznatljivost i definiranje kako identitetskih tako i političkih pozicija kroz *Bosanske poglede*, „u čemu je uloga Adila Zulfikarpašića određujuća”, kako je to zabilježio Šaćir Filandra u svojoj knjizi o bošnjačkoj politici u 20. stoljeću.⁴³ Tako su u šezdesetim godinama *Bosanski pogledi* postali autentični izraz političko-ideološkog opredjeljenja iza kojeg je stajao Adil Zulfikarpašić, u međuvremenu izgrađena i prepoznatljiva ličnost liberalno-demokratskih političkih uvjerenja i autentični iskaz evropskog muslimanskog identiteta. Tokom šezdesetih godina snažno

38
Husnija Kamberović, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012, 12.

39
Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 26–27.

40
Milenko Doder, *Jugoslovenska neprijateljska emigracija*. Zagreb: Centar za informisanje i publicitet, 1989.

41
Mustafa Imamović, *Bošnjaci u emigraciji*, passim.

42
Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 29.

43
Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 361.

se aktivirao u Liberalnoj svjetskoj internacionali, a sigurno je njegovom takvom pozicioniranju znatno pomogla i činjenica da je u drugoj polovini 20. stoljeća postao i uspješan biznismen,⁴⁴ koji je, učestvujući i posredujući u poslovima na svjetskom nivou, izgradio imidž povjerljive i pouzdane osobe.⁴⁵ Bez takvih bi kvaliteta mnogo drugoga bilo teže ostvarivo, a pouzdano bi se moglo kazati i da tok Zulfikarpašićeve lične historije na kraju 20. stoljeća ne bi bio onakav kakav nam je danas poznat. To se prije svega odnosi na opredjeljenje za osnivanje i početak rada Bošnjačkog instituta u Zürichu,⁴⁶ ali i Zulfikarpašićev politički angažman u procesu demokratizacije jugoslavensko-bosanskohercegovačke i bošnjačke političke scene devedesetih godina.⁴⁷ Iako je njegov angažman na pluralizaciji političke scene u Bosni i Hercegovini prepoznata politička aktivnost, od učešća u osnivanju i radu Stranke demokratske akcije,⁴⁸ a zatim i kroz Muslimansko-bošnjačku organizaciju,⁴⁹ ipak je potrebno skrenuti pažnju na činjenicu da bošnjačka politička emigracija „nije bila takvog obima i takve snage da bi u urušavanju komunizma preuzela ulogu predvoditeljskog ili oblikujućeg činioca nacije”.⁵⁰

Iako je Zulfikarpašić svoj „dugočekivani povratak” u Bosnu i Hercegovinu započeo s pozicija političkog djelovanja kroz podršku formiranju i početak rada Stranke demokratske akcije,⁵¹ a kasnije i vlastiti politički projekat – Muslimansko-bošnjačku organizaciju,⁵² posljednju deceniju 20. stoljeća i početak novog milenija u Zulfikarpašićevoj biografiji ipak treba pamtiti kroz njegov najveći uspjeh i najznačajniji doprinos bosanskohercegovačkoj i bošnjačkoj, ali i općoj kulturi. Naime, sada već u ozbiljnim godinama i

44

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 94–96.

45

Isto.

46

Isto, 96–99.

47

Gorazd Suhadolnik, *Ključnih pet: intervjui Gorazda Suhadolnika sa članovima Demokratske alternative / Nacrt nove zajednice jugoslovenskih naroda*. Ljubljana: Mladina, 1990.

48

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 112–115.

49

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 341–351.

50

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 360.

51

Adil Zulfikarpašić, *Misao, pogledi, sjećanja*, 112–115.

52

Šaćir Filandra i Enes Karić, *Bošnjačka ideja*, 341–351.

poodmakloj dobi, Zulfikarpašić se radom počeo vraćati svojim korijenima.⁵³ Ovo, dakako, ne treba razumijevati samo i isključivo kao povratak u Bosnu i Hercegovinu nego i kao osvjedočenje trajnog opredjeljenja prema njoj. Naime, opredjeljenje da se s kraja osamdesetih godina formirani Bošnjački institut iz Züricha premjesti u Sarajevo u svakom slučaju treba razumjeti kao najznačajniji, pa i politički, potez Adila Zulfikarpašića. Nastojanje da se ulaganjem u agresijom na Bosnu i Hercegovinu devastirano i uništeno Sarajevo obnovi ne samo određeni objekat u kojem bi bile smještene i po volji dobrotvora javnosti dostupne brojne i izuzetno vrijedne zbirke i fondovi rukopisne i bibliotečke građe, umjetnina i drugih vrijednosti značajno je i po tome što se Zulfikarpašićevom fondacijom počela iznova vraćati ideja i duh velikih individualnih vakufa, toliko prepoznatljiva i značajna institucija političke i kulturne historije kako Bošnjaka tako i Bosne i Hercegovine u cjelini.⁵⁴ U tom smislu je njegova lična volja, individualni čin zavještanja imovine instituciji koju je formirao i u prethodnim decenijama mukotrpno gradio u određenom smislu vraćanje korijenima, odnosno ideji da velike ličnosti bosanskohercegovačke i bošnjačke historije „svoje mjesto u historiji” osiguravaju „velikim djelom”. Zulfikarpašićevo opredjeljenje je tim značajnije jer na konkretnom primjeru pokazuje da tradicija vakufa u Bosni i Hercegovini nije samo pitanje njene prošlosti nego i sadašnjosti, ali da može i treba biti dio i zalag njene budućnosti. Bošnjački institut je, sa svim onim što predstavlja kao ideja i kao realizacija, prema navedenom, najznačajniji segment kulturnog naslijeđa Adila Zulfikarpašića u Bosni i Hercegovini, tim više jer se njegov politički projekat, stranka, nije razvijao u pravcu koji bi rezultirao značajnijim političkim uspjehom ili participiranjem u vlasti u odlučujućim omjerima. Kada se devedesetih godina 20. stoljeća u jednom razgovoru za medije izjašnjavao o tome kako vidi budućnost Bosne i Hercegovine, Zulfikarpašić je naglašavao kako će Bosna i Hercegovina i Bošnjaci u Evropu ući, između ostalog, „uz jednu jaku, modernu političku organizaciju kakva je MBO”.⁵⁵ Deceniju kasnije, na pragu novog milenija, Muslimanska bošnjačka organizacija praktično nije postojala, ali je u posebno organiziranoj svečanosti u Sarajevu otvoren Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, čime je „ostvaren san generacija bošnjačkih intelektualaca” jer se, uz već ranije spomenute fondove i zbirke rukopisne i arhivske građe, „posredstvom zdanja hamama

53

Л. Мичета, „Судбина Бошњака. Сведочење Адила Зулфикарпашића”, 34–35. Види и: Шаћир Филандра и Енес Карић, *Бошњаčka идеја*, 315–339.

54

Шаћир Филандра и Енес Карић, *Бошњаčka идеја*, 315.

55

VOX, br. 7, 1990, 34.

(izgrađen 1555. godine) ostvario [se] historijski susret dva vakufa. Jedan Gazi Husrev-begov, nastao u vrijeme kada su islamska kultura, obrazovanje i učenost doživljavali svoj osvit u Bosni i Hercegovini, i drugi vakuf, Adil-begov, koji će Bošnjacima pomoći da očuvaju svoju samobitnost kako danas tako i u budućnosti”.⁵⁶

Bibliografija

ŠTAMPA

1. НИН
2. Oslobođenje
3. Valter Express
4. Vox

ČLANCI I KNJIGE

1. Asboth, Johann, *Bosnien und die Herzegowina. Reisebilder und Studien*. Wien: 1888. (dio prijevoda pod naslovom „Foča i Zagorje” objavljen u časopisu *Život*, br. 1, 1979, 74-93)
2. Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2006.
3. Čalić, Mari-Žanin, *Jugoistočna Evropa: globalna historija*. Sarajevo: Udruženje za modernu historiju, 2020.
4. Duranović, Amir, „Debate About Personality as a Factor in Modern Bosnian History: An Assessment of Historiography of Bosnia and Herzegovina”, *Historia Moderna – Bosnia & Herzegovina*, god. I, br. 1, 2020, 43-56.
5. Fahrudin Đapo i Tihomir Loza, *Povratak u Bosnu (razgovori s Adilom Zulfikarpašićem)*. Ljubljana: Karantanija, 1990.
6. Filandra, Šaćir i Karić, Enes, *Bošnjačka ideja*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 2002.
7. Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*. Sarajevo: Sejtarija, 1998.
8. Imamović, Mustafa, Bošnjaci u emigraciji: monografija „*Bosanskih pogleda*”. Zürich (odjel Sarajevo): Bošnjački institut, 1996.
9. Kamberović, Husnija, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*. Sarajevo: Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, drugo izdanje, 2005.
10. Kamberović, Husnija, *Džemal Bijedić: politička biografija, 2. dopunjeno izdanje*.

56

Oslobođenje, god. LVIII, br. 19488. Sarajevo, 15. 5. 2001, 1. 4. Također, vidi i: „Ne poredim se sa Gazi Husrev-begom”, *Pogledi, Oslobođenje*, br. 173, 11. 10. 2003, 4-5.

- Sarajevo: Udruženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest Sarajevo, Edicija: Studije za historiju BiH, knj. 3, 2017.
11. Kamberović, Husnija, Džemal Bijedić: politička biografija. Mostar: Muzej Hercegovine, 2012.
 12. Kamberović, Husnija, *Historiografija u Bosni i Hercegovini u službi politike*. Zagreb: Srednja Europa, 2012.
 13. Kamberović, Husnija, Mehmed Spaho (1883-1939): politička biografija. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, 2009.
 14. Kreševljaković, Hamdija, *Čengići: prilog proučavanju feudalizma u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo, 1959.
 15. Milovan Đilas i Nadežda Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*. Zürich: Bošnjački institut, 1994.
 16. Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000.* Sarajevo: Dobra knjiga, 2013.
 17. Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka. Izetbegovićevih deset godina 1990.-2000. 2. izdanje*. Sarajevo, 2017.
 18. Mutapčić, Edin, *Agrarna reforma u BiH i njeno zakonodavstvo (1918.-1941.)*. Gradačac: Javna biblioteka „Alija Isaković”, 2007.
 19. *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini, I-II*, Sabrao Kosta Hörmann 1888-1889. Sarajevo, 1996.
 20. Pezo, Edwin, *Zwangsmigration in Friedenszeiten? Jugoslawische Migrationspolitik und die Auswanderung von Muslimen in die Türkei (1918 bis 1966)*, Südosteuropäische Arbeiten, 146, Oldenbourg Verlag, 2013.
 21. Sarač-Rujanac, Dženita, *Branko Mikulić: politička biografija: 1965-1989*. Sarajevo: Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, 2020.
 22. Suhadolnik, Gorazd, *Ključnih pet: intervjui Gorazda Suhadolnika sa članovima Demokratske alternative/Nacrt nove zajednice jugoslovenskih naroda*. Ljubljana: Mladina, 1990.
 23. Zlatar, Behija, *Gazi Husrev-beg*. Sarajevo: Orijentalni institut, 2010.
 24. Zulfikarpašić, Adil, *Članci i intervjui (prir. Nadežda Gaće)*. Zürich (i odjel Bošnjačkog instituta u Sarajevu): Bošnjački institut, 1991.
 25. Zulfikarpašić, Adil, *Misao, pogledi, sjećanja*. Sarajevo: Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2005.

Political and Cultural Heritage of Adil Zulfikarpašić

ABSTRACT: *In this paper, the author gives a draft for a study on the political and cultural heritage of Adil Zulfikarpašić, his origin, attitude towards politics, emigration, political engagement and the most important endowment of the contemporary Bosniak cultural scene - the Bosniak*

Institute - Adil Zulfikarpašić Foundation, which was founded in Switzerland and now operates in Bosnia and Herzegovina.

KEYWORDS: *Adil Zulfikarpašić, Bosnia & Herzegovina, Bosniaks, Bosniak Institute.*

Historija i savremenost: publicistički doprinos Adila Zulfikarpašića procesu kritičkog preispitivanja ratne prošlosti Bosne i Hercegovine (1941–1945)

Dr. Safet Bandžović, naučni savjetnik

Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu
s.bandzovic@hotmail.com

SAŽETAK: Period Drugog svjetskog rata na prostoru nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, kao i Bosne i Hercegovine, s problemima „zatamnjene prošlosti“, izaziva znatnu pažnju u „historiografiji tranzicije“. Taj dio historije, izložen nerijetko politiziraju, selektivnim shvatanjima i starim matricama, nerijetko se, pogotovo kada je riječ o Bošnjacima, tendenciozno interpretira, sa mnoštvom stereotipa. Adil Zulfikarpašić je ukazivao na to da je nužan konstruktivan pogled na cjelokupnu prošlost Bošnjaka, jer ona nije „crna i neslavna“. Postoje, pak, ne samo u regionalnim naučnim krugovima, otpori prema racionalnim rekonstrukcijama i reaktuelizaciji „kontroverznih“ tema, pošto im odgovaraju konzervirane slike, manihejske ocjene i dogmatska terminologija. Odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je diskriminatorstava u tim limitiranim historiografijama, pritisnutih tegovima politike i prevaziđe-

nih istraživačkih koncepcija. Generalizacije vode u zablude, kao i nasilno povezivanje deformirane prošlosti sa sadašnjošću i njenim interesima. Brojna pitanja vezana za Drugi svjetski rat, Bosnu i Hercegovinu i bošnjačku poziciju, mimo poratnih ideoloških premisa i „zvaničnih istina“, ostala su marginalizirana. Ta prošlost je složenija od svih istraživačkih modela i ideoloških naklonosti. Zulfikarpašić je uređivanjem Bosanskih pogleda, svojim spisateljskim i intelektualnim angažmanom, uz izdavačku djelatnost Bošnjačkog instituta, dao višestran doprinos multiperspektivnom pristupu ratnoj prošlosti i sagledavanju njenih reljefnih dionica.

KLJUČNE RIJEČI: Drugi svjetski rat, interpretacija, Bosna i Hercegovina, Bošnjaci, Adil Zulfikarpašić, publicistika, antifašizam, politika, savremenost

Prošlost se raznim metodološkim zahvatima može spoznati na više načina. Iz same biti historijske nauke proizlazi da se prošlost ne može istraživati bez uvažavanja i novih iskustava, sadržanih u protoku vremena, prisut-

nih u svijesti savremenika, pa i historičara kao produkta svoje epohe¹ XX stoljeće proizvelo je velike nade čovječanstva, ali je većinu i sahranilo. Pokazalo je da su ideali najčešće zavodljive himere i da sumnja nije smrtna slabost, već nužna odbrana od pogubnih zabluda.² Od svakog ideološkog materijala može se napraviti „palica za ubijanje ljudi”. Moralni argumenti pokreću i ograničavaju ljude. Osnovno mjerilo za prosuđivanje moralnosti je nepristrasnost – gledište po kojem se svi interesi prosuđuju pomoću istih kriterija.³ Uloga intelektualca, zapisao je Noam Chomsky, sastoji se u tome da „govori istinu, najbolje što zna, o stvarima koje su bitne, ljudima kojima je to bitno”. Oni (pri)dobijaju svoje ideje „odozdo” i „spolja”, čime potvrđuju (dokazuju) kolektivnu narav svoje intelektualne djelatnosti.⁴ U raznim periodima društva su podijeljena, postoji ponuda više rješenja. Dio elite koji odlučuje snosi odgovornost za izabrani pravac. Uvijek je samo mali dio masa svih profila agilan, bori se i postiže promjenu svog ili općeg stanja, dok drugi dio stoji po strani društvenog života, prepuštajući se stihiji trajanja. Relacije tih dijelova društva mijenjaju se nekad postepeno, nekad brzo.⁵ Mase kao političke cjeline postoje ako su obuhvaćene ideologijama, strankama, pokretima, organizacijama.⁶ Za svijest naroda, njegovo političko i kulturno sazrijevanje, pogubno je poimanje koje historiju ne tretira kao višeznačan proces.⁷ Prvi zadatak nauke je stalno otkrivanje zaboravljenih i nepoznatih dijelova prošlosti, preispitivanje prethodnih znanja. Historiografska shvatanja i znanja ostvaruju se na dva nivoa – u naučnoj historiji, jezikom stručnjaka, a potom putem publicističkih radova

1

B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, 71.

2

Opšir. B. Prpa, „Izabrani narodi – strah i samoća”, u: *Rasizam i ksenofobija*, Beograd, 1998, 109–115; S. Goldstein, 1941.: *godina koja se vraća*, Zagreb, 2007, 462.

3

Upor. S. Koen, *Stanje poricanja: znati za zlodela i patnje*, Beograd, 2003, 156–159; Dž. S. Naj, *Kako razumeti međunarodne sukobe*, Beograd, 2006, 40–41.

4

R. Rizman, „O (ne)odgovornosti intelektualaca”, *Političke perspektive*, br. 2, Zagreb – Beograd, 2014, 10.

5

R. Lovrenčić, „Stvarni ili izmišljeni čovjek u historiografiji”, *Pro tempore*, br. 10–11, Zagreb, 2016, 409–410.

6

N. Popović, *Koreni kolaboracionizma*, Beograd, 1991, 125, 139.

7

L. Perović, „Odnos prema fašizmu i antifašizmu – izraz političke zrelosti”, u: *Pobeda nad fašizmom 60 godina kasnije*, Beograd, 2005, 13. Negiranje bivstva svakog naroda ili zajednice vodi do njihovog eliminiranja s historijske scene kao aktivnog faktora u relacijama i korelacijama s drugim zajednicama. To se najdjelotvornije postiže tako, kako ističe Milan Kundera, da im se najprije oduzme pamćenje: „Unište im njihove knjige, njihovu kulturu, njihovu povijest. A neko drugi im napiše knjige, daje im drugu kulturu i izmisli im drugu povijest. Narod onda počinje zaboravljati tko je i što je bio.” – prema: M. Kundera, *Knjiga smijeha i zaborava*, Zagreb, 1982, 179.

prodiru u javnost.⁸ Fundirana publicistika gotovo je, priznaju historičari, ravnopravna s historijskom naukom.

Kolektivna sjećanja su društveno, kulturno i politički uslovljen, tekući i mijenjajući proces. Vrijeme golemih političkih i socijalnih potresa uvijek donosi preuređenje predstava o prošlosti, promjene ideoloških znamenja i političkih simbola. Izmijenjena stvarnost, uz novu viziju budućnosti, traži „novu” prošlost.⁹ U idejnoj tranziciji na Balkanu „anti-antifašistička kultura” sjećanja, zasnovana na izmjeni idejno-političkih premisa, postala je dominantna. Kritika antifašizma se javila i kao reakcija na preideologiziranu funkciju antifašizma u socijalizmu, i na bjeline socijalističke historiografije.¹⁰ Ona je u Jugoslaviji bila objekat ideologije, ali i njen značajan kreator.¹¹ „Komunistički romantizam” je, uz dihotomne sheme, reducirane predstave, „dekretirano sjećanje”, imao i drugu stranu. Bilo je i onih koji su pisali javnu historiju istovremeno s tajnom koju treba objaviti nakon njihove smrti (npr. memoari Rodoljuba Čolakovića).¹² Etika „Nove vjere” oslanjala se na princip da je dobro „sve što služi interesima revolucije, zlo sve što tim interesima smeta”. Ratni pobjednici nisu priznavali nikome drugom pravo da učestvuje u upravljanju poratnom Jugoslavijom, smatrajući je svojom državom.¹³ Država je bila bremenita

8

Upor. D. Stojanović, „Tumačenja istorije, sistem vrednosti i kulturni obrazac”, *Republika*, br. 466–467, Beograd, 1–31. decembar 2009; I. Goldstein, „Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih – Ima li građanska historiografija šansi?”, u: *Hrvatska historiografija XX. stoljeća: između znanstvenih paradigmi i ideoloških zahtjeva*, Zagreb, 2005, 70.

9

Opšir. T. Kuljić, *Kultura sećanja*, Beograd, 2006; Isti, „Samorefleksija kulture sećanja”, *Helsinška povelja*, br. 103–104, Beograd, januar – februar 2007, 48; A. Benčić, „Teorijska konceptualizacija kolektivnih sjećanja u sociologiji i srodnim društvenim znanostima”, *Društvena istraživanja*, br. 1, Zagreb, 2016, 5–6.

10

S. Mihailović, „Za našu istoriju”, *Politika*, Beograd, 20. oktobar 2009, 15; T. Kuljić, „Legalizovanje nacionalnog antifašizma”, *Helsinška povelja*, br. 97–98, Beograd, juli – august 2006, 22.

11

U doba socijalizma prevladajući odnos prema historiji najbolje se može definirati kao „partijnost”. Taj fenomen označava način mišljenja i u konačnici tekst koji je „prožet” ili kojem je „nametnut” način mišljenja koji je bio dominantan u partijskim redovima. To nadalje znači da je vrhunski kriterij „pozitivnosti” ili „negativnosti” da se nešto objavi ili prezentira na određen način odlučujući, zapravo, interes partije. – prema: I. Goldstein, *Od partijnosti u doba socijalizma do revizionizma devedesetih – Ima li građanska historiografija šansi?*, 60.

12

T. Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima”, *Helsinške sveske*, br. 11, Beograd, 2002, 25. Jugoslavija nije imala javnu sferu u kojoj bi se isprepletale i sukobljavale interpretacije historijskih događaja te sudarala različita značenja i sjećanja na rat. To ne znači da takvih pojava nije bilo ispod površine. Sjećanja na ključne događaje iz doba rata postajala su instrumentalizirane predodžbe slike, kojima se pogled u prošlost stavljao u funkciju ovladavanja sadašnjošću. – vidi: S. Koren, *Politika povijesti u Jugoslaviji (1945–1960): Komunistička partija Jugoslavije, nastava povijesti, historiografija*, Zagreb, 2012, 311.

13

Upor. Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Beograd, 2004, 92; Č. Miloš, *Zarobljeni um*, Beograd, 1985, 84; R. Danilović, *Upotreba neprijatelja: politička suđenja 1945–1991. u Jugoslaviji*, Beograd, 1993, 91.

ratnim naslijeđem, s raznorodnom političkom emigracijom. Nacionalno ludilo i obračuni, ukazuje Adil Zulfikarpašić, „koji su počeli kod nas 1941. godine prekinuti su pobjedom partizana. Doduše, bilo je obračuna komunista sa protivnicima i nepredvidivih ekscesa, ali za nas je bila sreća, kad već nismo imali pravne i demokratske alternative, što su partizani spriječili dalje nacionalno obračunavanje”. Poratni režim nije, međutim, zapaža Zulfikarpašić, riješio pitanje vjere, nije riješio nacionalni problem, pitanje političkih struktura, nije stvorio jedno prijelazno društvo, mada je s tim namjerama uzeo vlast.¹⁴ Traumatična jugoslavenska prošlost se, nakon 1945. godine, pokušavala prevazići novim ideološkim jedinstvom i manihajskim historiografizmom. Djelovala je „škola” selekcionirane historije, „osnovne istine”. Mnogi događaji su mistificirani i prešućivani, uz tvrdnje da je ta „istina” bila dovoljna.

Otkada postoje države, postoji i cenzura. Njena je svrha kontroliranje protoka informacija unutar nekog društva. Dugo najznačajniji obrazac „propisan” nauci u socijalističkoj Jugoslaviji bio je Politički izvještaj ili referat Josipa Broza Tita 1948. na Petom kongresu KPJ.¹⁵ Crvena linija za Titova života nije zvanično prelažena.¹⁶ Neravnomjerna slika prošlosti morala

14

U politici komunista, kaže Zulfikarpašić, bilo je niz „grubosti, niz propusta, što su protivnici, a i narodi, osjetili kao balast. Ali je nepobitna činjenica da su komunisti u toku rata odigrali za Bošnjake jednu historijski pozitivnu ulogu, tim samim što su vrlo energično i nedvosmisleno pobijali četnički pokret, masakre nad Bošnjacima i što su se borili protiv ustaša”. Vrijeme koje je on proveo u komunističkom pokretu od 1936. do 1946. godine, po njegovim riječima, „uzbudljivi su dani historije: pojava Hitlera, španski građanski rat, ofanziva fašizma i nacizma, Drugi svjetski rat, rušenje Jugoslavije, okupacija Bosne, pripremanje otpora, partizanski rat i sve to uz gubitak brata, stotina rođaka i prijatelja, uništenje Foče, rodne kuće, roblja, mučenje, suđenje na smrt, bjekstvo, borbu i burne dane rata.” – prema: M. Đilas – N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, Zürich – Zagreb, 1995, 83, 97.

15

„Zaboravljalo se”, napisao je svojevremeno Branko Petranović, da se „istorija ne sme ideološki upotrebljavati i zloupotrebljavati”, da se „prošlost ne može potisnuti, ukinuti, zabraniti, jer kad-tad provaljuje”, da se „ne mogu tabuisati najosjetljivije teme istorije i nedogledno odlagati analiza i tumačenje najneprijatnijih i najtugaljivijih pitanja”; upor. B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, 100–109; A. Ignjatović, O. Manojlović Pintar, „Redefinisanje sećanja (1)”, *Helsinkička povelja*, br. 115–116, Beograd, januar – februar 2008, 32.

16

Velik problem vlastima predstavljale su sedamdesetih godina publikacije koje su se u zemlju unosile iz inostranstva, a koje domaće čitateljstvo, prema mišljenju države, nije smjelo čitati. Da bi se otklonila opasnost od takvih publikacija, u augustu 1974. objavljen je *Zakon o unošenju i rasparčavanju inozemnih sredstava masovnog komuniciranja i o inozemnoj informativnoj djelatnosti u Jugoslaviji*. Mada je bilo moguće putem sredstava javnog informiranja slobodno komunicirati s inostranstvom, zloupotreba te slobode se kažnjavala u skladu s odredbama *Zakona o sprečavanju zloupotrebe tiska* iz 1973. godine. Strane publikacije mogle su se unositi u zemlju bez prethodnog odobrenja jedino ako nisu namijenjene građanima Jugoslavije. Zabranjuje se unošenje i rasparčavanje inostranog tiska kojim se narušava društveno uređenje, podržava agresija, remete međunarodni odnosi, vrijeđa čast pojedinca ili nanosi šteta obrazovanju omladine. Iznimno su državna tijela te naučne i arhivske ustanove, radi proučavanja u okviru svoje djelatnosti, mogle unijeti u Jugoslaviju zabranjenu publikaciju štampanu u inostranstvu, ako bi prethodno uspjeli dobiti dozvolu Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove. – vidi: I. Hebrang Grgić, „Zakoni o tisku u Hrvatskoj od 1945. do danas”, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, br. 3, Zagreb, 2000, 125–126.

se predstaviti u nasilnim simetrijama i politikom tzv. balansiranja nacionalizma. Nametana je uproščena, crno-bijela shema po kojoj su na jednoj strani bili antifašisti i borci za slobodu – partizani, a na drugoj – izdajnici i saradnici okupatora.¹⁷ Politički centri moći su dugo noviju historiju svodili na historiju radničkog pokreta, antifašistički otpor je tumačen kao djelo samo Komunističke partije, čija je historija, prema potrebama, revidirana.¹⁸ Marksistički historičari donosili su, u ulozi prenosioca ideoloških poruka, gotove zaključke i vrijednosne sudove o Drugom svjetskom ratu, mada su i sami znali reći da brojni izvori nisu dostupni.¹⁹ Mnogi zbornici dokumenata, kojima se istraživači služe u nedostatku originala, ne počivaju na čvrstim temeljima. Iza više generacija historičara, obuzetih „činjenicom da historiografija mora biti sluškinja politike, odnosno da bi trebala služiti isključivo kao svojevrsna kozmetičarka prošlosti vlastite nacije ili društvenog sloja” (I. Goldstein), ostali su odbojni plodovi nekritičke historiografije. Prošlost nije bila iscrpljena, činjenice nisu prešućene. Ono što je potisnuto u jednoj, pojavi se u drugoj epohi. Sizifovski pokušaj je svih revolucija da u ime novog ideala mogu uništiti pamćenje, stvoriti „drugu pamet” i zauvijek oblikovati „novu svijest”.²⁰

Nakon Titove smrti 1980. nastupio je talas preispitivanja historije, potaknut i općom krizom sistema i same države. Otvorene su mnogobrojne tabu teme. Emigrantska literatura bila je prisutnija u korigiranju historijske slike.²¹

17

Po povratku iz zarobljeništva 1946. oko 2.000 nekadašnjih kraljevskih oficira ušlo je u sastav Jugoslovenske armije (JA). U junu 1945. demobilizirano je i prevedeno u rezervu i oko 17.000 „uglavnom nesigurnih i nesposobnih, nižih rukovodilaca” i blizu 1.500 „neprovjerenih” oficira. Tokom 1946. demobilizirano je, prevedeno u rezervu i penzionisano 3.217 stariješina na višim dužnostima (od položaja komandanata i komesara bataljona naviše), kao i oko 14.500 stariješina sa činom poručnika i nižim činovima. Među nešto više od tri hiljade oficira koji su stupili u JA oko 2.000 je bilo (1947) iz redova hrvatskog domobranstva, 727 su bili bivši četnici, 322 su služila u bugarskoj vojsci, 215 u Wehrmachtu, 124 je došlo iz redova italijanske i 118 iz mađarske vojske, 142 bili su bivši pripadnici Nedićevih snaga, 14 jugoslovenskih snaga na Bliskom istoku i petorica iz ruske carske armije. Te 1947. godine oficirski kadar „pod crvenom petokrakom” činili su nekadašnji pripadnici najmanje 14 vojnih formacija, zaraćenih od 1941. do 1945. na tlu Jugoslavije. – vidi: S. Kljakić, „Vojna tajna na buvljoj pijaci”, *Politika*, Beograd, 18. oktobar 2010; F. Švarn, „Prečutkivanje i otvorene laži”, *Vreme*, br. 1.444, Beograd, 6. septembar 2018.

18

M. Bjelajac, *Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd, 1997, 130; M. Đorđević, „Disidenti – između reforme i revolucije”, *Republika*, br. 187, Beograd, 16–30. april 1998.

19

Đ. Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, 90–91; K. Nikolić, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961–1991: glavni tokovi*, Beograd, 2003, 274–275.

20

Upor. W. Weilguni, „Jugoslavija bi mogla biti uzor”, u: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb, 1989, 167; L. Perović, *Između anarhije i autokratije: srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd, 2006, 360.

21

T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 27. Božidar Spasić, koji je krajem sedamdesetih godina u saveznoj službi državne bezbjednosti (SDB) bio zadužen za suzbijanje neprijateljskog djelovanja emigracije, iz svog ugla piše: „Kao inspektor zaduženom za srpsku emigraciju, prvo što mi je valjalo činiti bilo je upoznavanje sa

Feljtomi i publicistika su aktuelizirali niz pitanja koja je historiografija ranije zaobilazila ili potiskivala. Publicistika je jedno od mjerila društvene zrelosti. Praznine koje su se krile pod zarom djelimično su popunjavane „tajnim historijama” za one koji su htjeli da se sjećaju ili da slušaju. Te interpretacije su izašle iz sjene sa gubljenjem „komunističkog primata” nad javnim diskursom i normiranom kontrolom sjećanja.

Postjugoslavenski prostor se suočio, restaurativno, s pluralističko-nacionalnom preradom prošlosti. Dozirano sjećanje i organizirani zaborav bili su prethodno snažni idejni detonatori nacionalne netrpeljivosti kao uvertire za izbijanje sukoba. Slike arhaičnih fanatizama provalile su iz kolektivne podsvijesti. Osjećanje posebnosti, ali i mržnje prema „drugima”, neka je vrsta arhetipa. Nacija je, ustvrdio je Ernest Renan, prije svega „zajednica sjećanja na slavnu i tešku prošlost. Ova patriotska komemoracija ne priznaje mrlje i sramotne epizode”. Historija živi u prisutnim, dugovječnim mentalitetima. Oni se najsporije mijenjaju. Mitovi i iskrivljavanja prošlosti miješaju se sa stvarnošću, što uslovljava i selektivno društveno sjećanje. Geoffrey Hartman pesimistički ustvrđuje da na Balkanu „koloplet sjećanja i osveta nikada ne iščezava”. Brojne historiografske teme su u postjugoslavenskom periodu postale predmet revalorizacije.²² Dokument nije „čista prošlost”, već svjedok čiji odgovor zavisi od postavljenog pitanja (M. Bloch). Isti se dokumenti danas čitaju drugim naočalama. Raspadom Jugoslavije, „kreacije XX stoljeća”, presocijalistička prošlost u nacionalnim historijama se, s povratkom njenih „zaboravljenih dijelova”, pompezno vratila. Historijski revizionizam umnogome je doprinio njihovoj romantizaciji i idealizaciji. „Kod nas”, navodi Zulfikarpašić, „postoji izokrenuta srpska i hrvatska historija, pa i naša bošnjačka historija... Tu ima nevjerovatnih apsurdna.” Tomovi ozbiljnih knjiga ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji ako su društvene i političke okolnosti takve da je poželjna drugačija „svijest”. Pojavio se i novi tip intelektualca konvertita, koji je istisnuo intelektualca disidenta, prilagođavajući svoju biografiju prohodnim vrijednostima. „Nismo svi imali ista iskušenja, nismo bili jednako izloženi olujama povijesti. Ali svačije je”, zaključuje Miljenko Jerговиć, „da se nosi s vlastitom biografijom.” Nakon okončanja „kratkog”

suparnicima. U odeljenju tajne policije, koje se bavilo praćenjem emigrantske štampe i publikacija, pronašao sam gotovo 150 knjiga čiji su autori bili ustaški komandanti i srpski emigranti, kao i stotine listova, biltena i raznih drugih publikacija... Mislim da nikada, ni pre, ni posle toga, nisam osećao toliku glad za čitanjem kao u vreme proučavanja tog zabranjenog literarnog voća zbog kojeg se lako u zemlji odlazilo u zatvor.” – prema: A. Dilas, *Iz emigracije: izabrani eseji, članci, intervjui i dokumenti 1980–1990*, Beograd, 2009, 399.

22

B. Bogdanović, „Zavade memorije”, u: *Intelektualci i rat*, Beograd, 1993, 36–37; S. Bandžović, „Postjugoslavenska historiografija: (re)interpretacija prošlosti”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo, 2008, 13–38.

XX stoljeća, „ere religioznog rata između sekularnih ideologija”, o kojoj je teško govoriti kao o jedinstvenom periodu, „ništa nije kao što je nekad bilo”.²³ Raspad ideološke paradigme utjecao je na metodološke i sadržajne „prevrate u memoriji”, sporenja raznih zajednica pamćenja, pojavu „alternativnih činjenica”, preoblikovanje slojeva historijske svijesti.²⁴ Ti procesi su u nekim postjugoslavenskim zemljama, u „tranzicijskoj historiografiji”, sa „tržišnim” problemima popune nedovršenih tema i „historiografskih bjelina”, uz emocionalizaciju diskursa i novu „redukciju totaliteta”, doveli i do historijskog revizionizma, rehabilitiranja kolaboracionističkih pokreta iz Drugog svjetskog rata.²⁵ Simbolički rat za interpretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu. Jezički revizionizam je i aktivan segment prerade prošlosti. Nijedna verzija savremenog revizionizma ne odriče se, pak, antifašističkog moralnog kapitala, mada se antifašizam shvata na različite načine.²⁶ To nije ideologija, već skup vrijednosti.

Tokom „postjugoslavenskih ratova” i poratnog perioda nastajala je obimna biblioteka stranih djela o historijskim zbivanjima na Balkanu, izazivajući oprečne reakcije. Među autorima koji se time bave su i oni koji, nerijetko bez limita u proizvoljnim pristupima i analogijama, prave „instant historije”, opće preglede, relativizirajući mnoge činjenice. U mnoštvu knjiga, različitog značaja, nalaze se i one „utjecajne”, koje međunarodni faktori znaju koristiti kao jedan od izvora za razradu „balkanske strategije”. Bošnjaci nisu miljenici balkanske i evropske politike i historiografije.²⁷ Njihovo „jugoslavensko

23

Opšir. N. Samardžić, *Drugi dvadeseti vek*, Beograd, 2009. Historija tog stoljeća postala je historija sporova (Streitgeschichte) o delikatnim temama u tom periodu „ekstrema”. Takvih ima u svim nacijama, državama i društvima u različitim oblicima i intenzitetima. – vidi: M. Gross, „O historiografiji posljednjih trideset godina”, *Časopis za savremenu povijest*, br. 2, Zagreb, 2006, 599–500.

24

T. Kuljić, „Mit i istorija na 'tržištu’”, Helsinška povelja, br. 85–86, Beograd, juli – august 2005, 22–23.

25

Čedomir Antić smatra da su zločini četnika nad drugim narodima neuporedivi „po opsegu ne samo sa ustaškim genocidom nad srpskim narodom već su u tom odnosu manji nego zločini hrvatskih i muslimanskih snaga prema srpskom narodu iz nedavnog rata.” – cit. prema: Č. Antić, „Srbija, 'nova istorija’ i fašizam”, *Politika*, Beograd, 23. decembar 2010; upor. „*Ispovijest jedne partizanke: Nataša Zimonjić-Čengić*”, Dani, br. 263, Sarajevo, 28. juni 2002.

26

T. Kuljić, *Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima*, 8–10; Isti, *Legalizovanje nacionalnog antifašizma*, 25.

27

Massien de Clerval, boraveći u Bosni 1855. godine, piše da je „velika nesreća ovog dijela slavenske rase da je nepoznat ili da je bar jedino poznat preko izvještaja svojih neprijatelja”. – prema: M. de Clerval, „Putovanje u Bosnu 1855.”, *Forum Bosnae*, br. 5, Sarajevo, 1999, 321. Historija Bošnjaka, s rastom islamofobije u svijetu, izložena stereotipnim manirima i ideološkim matricama, nerijetko se interpretira sa mnoštvom predrasuda. Na to se, međutim, nedovoljno reagira, iako je riječ i o ambicioznim autorima koji pretendiraju ka tome da budu ozbiljno i šire prihvaćeni, koje objavljuju, prevode i promoviraju institucije, izdavači i mediji sa sličnim nakanama. Više se reagira na antibošnjačke istupe nekih političara vezane za tendenciozno tumačenje historije nego na knjige koje oni pritom koriste kao propagandni arsenal. Šutnja stručnih bošnjačkih krugova na takve izazove, i u Bosni i Hercegovini i u regionu, predmet je različitog tumačenja.

iskustvo” također opominje. Odnos prema njima u Jugoslaviji, kazivao je Atif Purivatra, dugo se nije utvrđivao u Sarajevu i Bosni i Hercegovini: „Odluke nisu zavisile od Muslimana. Snaga odluka iz vrha provodila se bez pogovora. Uz snažan aparat, postojala je i snažna propaganda. I strah.”²⁸ Dugo su bili izloženi pokušajima da se zadrže kao „amorfna masa”, da se njima manipulira. Zato je bio nužan, upućuje Zulfikarpašić, „konstruktivan pogled” na njihovu prošlost, „koja nije crna i neslavna”.²⁹

Brojne savremene knjige o Bošnjacima i Bosni i Hercegovini treba promatrati i u kontekstu složenog odnosa svjetskih sila prema islamskom svijetu i novih međunarodnih prilika koje utječu i na suspendiranje ili pokušaje revidiranja historije Bosne i Hercegovine.³⁰ Nije dovoljno samo šta historičari kazuju i

28

Prema: E. Durmišević, „Muslimani su svoji na svome” (intervju: Atif Purivatra), *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, 1991, 8. Alija Isaković iznosi da se poratna muslimanska inteligencija, naročito ona „na položaju”, odveć indolentno – „da ne kažem anacionalno i/ili opredjeljenki – odnosila (do 1966) prema činjenicama koje proistječu iz vlastite, predstavničke političke uloge, i prema prirodnom historijskom dugu da svome narodu, i svojoj sabrači – susjedima, kaže onaj minimum socioloških i kulturoloških činjenica koje moderno vrijeme i zajednički život podrazumijevaju”. Političko priznavanje, „relativno kasno i kolebljivo, nije praćeno kasnijim, dvadesetogodišnjim, etnološkim, sociološkim i kulturološkim istraživanjima”. – prema: O „nacionaliziranju” *Muslimana*, prired. A. Isaković, Zagreb, 1989, 12, 17–19.

29

A. Zulfikarpašić, „Bošnjaštvo – šansa ili bauk”, u: *Bosna i bošnjaštvo*, Sarajevo, 1990, 6–7. Ranih pedesetih godina XX stoljeća grupa bošnjačkih intelektualaca okupljena oko Zulfikarpašića skrenula je pažnju javnosti na prozelitsko držanje dijela hrvatskih katoličkih svećenika prema Bošnjacima. Ti svećenici su nezavidno, teško egzistencijalno stanje Bošnjaka u emigrantskim logorima i ovisnost o katoličkim humanitarnim društvima koristili za pokušaj njihovog pokrštavanja. Radilo se o načelu pomoći kao ucjene ili pomoći za koju je uslov bio prelazak na katoličanstvo. Taj slučaj imao je znatan odjek u emigraciji pokazujući da postoji i djeluje neka posebna bošnjačka, odnosno bosanskomuslimanska emigracija. Časopis *Bosanski pogledi* izdvajao je Bošnjake, konstatira Sačir Filandra, kao „posebnu nacionalno-političku realnost, kao zajednicu koja ima vlastitost, individualitet i političke interese”, da Bošnjaci postoje, da neće da se opredjeljuju, kako su to tada tražili komunisti, niti pristaju da budu asimilirani, kako je to htjela profašistička emigracija izvan zemlje. – prema: Š. Filandra, „Adil Zulfikarpašić: bošnjaštvo i evropejstvo”, *Bošnjačka pismohrana*, br. 34–35, Zagreb, 2012, 221–222; o značaju Bosanskih pogleda vidi: A. Mehonić, „Časopisi za branjenog naroda”, *Bošnjačka riječ*, br. 40–43, Tutin, 2018, 54–56.

30

U tom kontekstu pokazuje se i „značaj” knjige *Nesveti teror: Bosna, Al Kaida i uspon globalnog džihadu* (Beograd, 2009), čiji je autor John Schindler, profesor historije i strategije na Vojnopomorskom koledžu u Newportu (Road Island) i bivši analitičar u Nacionalnoj sigurnosnoj agenciji SAD-a. Nju je posebno propagirao Dobrica Ćosić, navodeći kako mu je da potvrdi svoje tumačenje „motiva, karaktera i internacionalnog značaja rata” u Bosni i Hercegovini 1992–1995. činjeničnim istinama „pomogao” upravo Schindler. Znanje je nerijetko, primjetno je i u Schindlerovoj knjizi – produktu utjecaja i konteksta vremena nakon 11. septembra 2001. i rasta islamofobije – nadjačano stereotipima. Bošnjaci su predstavljeni mahom u negativnom svjetlu, sintetički postajući, uz sumnjive historijske paralele i prišivene etikete ekstremizma, „historijski problem” i opasnost po okruženje. Za Schindlera je rat u Bosni i Hercegovini možda „najpogrešnije prikazan sukob modernog doba, na veliku korist radikalnog islama”. Naknadno procjenjujući taj rat, on navodno rasvjetljava „njegovu ključnu ulogu u razvoju radikalnog islamskog terorizma”. Knjiga je trebala biti temeljno ispitivanje uloge Bosne u „globalnom džihadu”. Prema Schindleru, potpuno je zanemarena činjenica da je 90-ih godina XX stoljeća Bosna imala identičnu ulogu u „globalnom džihadu” kao Afganistan 80-ih, posluživši kao pogodno tlo za rat protiv nevjernika, istovremeno osiguravajući utočište i poligon za obuku budućih generacija ratnika za nove, „svete ratove”. Da bi osnažio svoje konstrukcije, „opravdao” ocjene o karakteru „Bosanskog rata”, bila mu je, povodeći se za „odabranim” autorima, nužna i „odgovarajuća” prošlost kako bi je nasilno povezao sa

pišu o svom narodu i njegovoj prošlosti, već je također bitno, govore iskustva, ali i savremenost, i kako ga drugi vide, pogotovo oni „moćni”, šta misle, pišu i čitaju, kakvi sve modeli percepcije dominiraju i kako se na to reagira. Bošnjaci i Bosna i Hercegovina su izloženi verbalnim i medijskim napadima različitog intenziteta. Pored raznih tragikomičnih optužbi da su, naprimjer, bošnjački historičari bili „idejni barjaktari” u razaranju jugoslavenske države, da su za sve smišljene i izvršene torture i zla na Golom otoku krivi neki bosanski rukovodioci i istražitelji, teza da je, navodno, Tito htio da se Draža Mihailović osudi na zatvorsku kaznu, ali da su se tome suprotstavili neki bosanskohercegovački komunisti, zatim svojevremene „senzacije” o otkrivanju navodnog bošnjačkog neonacističkog pokreta, „Bosanskog pokreta nacionalnog ponosa”, čija je ideologija nacionalsocijalizam, objavljuju se radovi i knjige s većim ambicijama kada su u pitanju Bošnjaci i njihova prošlost, uz dominiranje stavova koji ne trpe pogovor.³¹ Mnogo je „naučnih” radova čiji autori istrajavaju na mentalnoj matrici XIX stoljeća, kao pobornici epike i manihejske interpretacije historije.³² Kritičke knjige koje prevazilaze „balkanske okvire” nerijetko su na udaru. Uz finansijsku podršku Zulfikarpašića njihovom izdavanju, pojedine su dobile širok međunarodni odjek. Jedno vrijeme su, navode neki autori, bile „ideološka podloga američke i zapadnoevropske politike u Jugoistočnoj Evropi”.³³

sadašnjošću. Schindler piše da je prihvatanje islama u Bosni bio „dugotrajan i složen fenomen, a najveća motivacija za to nesumnjivo je otomansko ugnjetavanje nemuslimanskih podanika”. „Bosanski islam” je smatran od „samog početka izuzetno surovim”. Bosanski muslimani bili su širom Osmanskog carstva „poznati kao oni čiji je islam žestok i nasilnički”. Nakon 1878. „mali broj muslimana – verovatno ne više od 10 procenata – napustio je Bosnu kako ne bi živio pod vlašću Habsburgovaca”. Među onima koji su ostali, posebno među obrazovanim muslimanima „panislamizam (je) duboko prodro”. Ta orijentacija je „tiho jačala” između dva svjetska rata. Pred rat 1941. pojavljuju se „radikalni islamisti” – Mladi Muslimani, koji će „od samog početka okupacije Bosne 1941. biti saradnici nacista”. Ovakve ocjene su autoru bile nužne u jednostranoj analizi djelovanja Stranke demokratske akcije (SDA), ustvrđujući da su njome od osnivanja rukovodili upravo veterani Mladih Muslimana. Muslimani jedini od svih naroda u Bosni, po Schindleru, „nisu stvarno doprineli pobjedi saveznika, a njihova saradnja sa nacistima bila je bez premca”. Tvrdnje o formiranju SDA 1990. pod vodstvom „antisemitskog i pronacističkog pokreta Mladih Muslimana iz doba rata”, i prije Schindlera, iznosili su neki utjecajni srpski historičari, pisci knjiga o dijalektičkoj povezanosti „klanja i oranja”. – vidi: M. Ekmečić, „Istorijske i strateške osnove Republike Srpske”, Nova srpska politička misao, br. 5–6, Beograd, 2007, 19–37. Nasilna simetrija i stereotipi opstaju. I na jednom akademskom skupu u Sarajevu čulo se krajem 2010. da su u Bosni i Hercegovini i dalje na sceni „tri fašistička pokreta koji je godinama konstantno ruše, a to je pročetnički, proustaški i mladomuslimanski pokret” (*Dnevni avaz*, Sarajevo, 23. decembar 2010, 7); opšir. S. Bandžović, „Političke poente orijentalne retorike i ‘Bosanski rat’”, *Pregled*, br. 2, Sarajevo, 2010, 259–270.

31

B. Marić, „Bošnjački neonacistički pokret u Bosni i Hercegovini”, *Politika*, Beograd, 15. februar 2010.

32

Milorad Ekmečić piše da je Sarajevo, gdje su se, navodno, Jevreji pred aprilski slom 1941. više bojali „svojih muslimanskih suseda, nego nemačke vojske koja se očekuje”, tokom rata bilo primjer ustaškog uspjeha u nastojanju da muslimane pridobiju kao „cveće hrvatske nacije”, da je ono sve do njemačkog poraza pod Staljingradom u zimu 1943. bilo „najfanatizovanije nacističko uporište”; opšir. M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u novom veku 1492–1992*. (u daljem tekstu: *Dugo kretanje*), Beograd, 2007, 445, 460–463.

33

M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 543.

Historija se ne ponavlja, „ali se rimuje sa sadašnjošću”. Pretežno negativne predstave o islamu i muslimanima prisutne su u historijskoj svijesti i kolektivnom psihološkom stereotipu kršćanskih naroda Jugoistočne Evrope.³⁴ Duboke predrasude su višestruko imune na kontraargumente koji izviru iz suprotnih iskustava i saznanja. Evropa se nikada nije potpuno oslobodila straha od „islamske opasnosti”. Veliki dio retoričke snage nekih stavova u političkim diskursima potječe iz orijentalnog okvira, u kojem „definitivno ne-evropska esencija jeste islam”, dok su muslimani „ne-evropljani”.³⁵ Redukcionistički prilaz islamu kroz optiku fundamentalizma, piše Sonja Biserko, saznajno je manjkav i politički opasan. Govor mržnje, po definiciji, predstavlja verbalno izražavanje mržnje, šovinizma, rasizma i ksenofobije s ciljem satanizacije druge rase, etničke, nacionalne, vjerske ili političke grupacije. U kriznim i ratnim vremenima to se radi jasno, sa značenjem prijetnje.³⁶ Kada faktori koji su ih tokom sukoba generirali, s njihovim okončanjem, prestanu djelovati, „slike u glavama” o sebi i drugima neće nestati same od sebe. Uklanjanje tih predrasuda mukotrpan je posao.

Postkomunizam pokazuje bezbroj lica. Dramatična zbivanja tokom posljednje decenije XX stoljeća dezorijentirala su opće idejne i historijsko-naučne tokove. Kritički pristup historiji zahtijeva multidisciplinarni i multiperspektivni pristup radi dubljih i sveobuhvatnijih spoznaja. Fašizam je ekstremni nacionalizam, a antifašizam, shvaćen kao teorijski postulat i moralno-politička vertikala XX stoljeća, najpouzdanija je osnova kritike nacionalističke uskogrudosti. Dosljedni antifašizam brani „jednakost svega što nosi ljudski lik”. Pojmovi kolaboracija i otpor tokom Drugog svjetskog rata su složeni, ponekad ne mogu obuhvatiti stvarnost. Suprotstavljanje okupatorima i kvislinzima obuhvata najraznovrsnije oblike otpora: pasivnu rezistenciju, aktivan otpor, partizansku borbu do masovnog narodnooslobodilačkog rata.³⁷ Periodi ratova u životu jednog naroda opisuju se i kao „stadiji ogledala”. Rat stvara opasne situacije i pometnju, a heterogeni slojevi stanovništva nemaju istu sposobnost brzog orijentiranja i reorganiziranja. Sistematizirana znanja pokazuju, van tokova ideologija i naci-

34

Upor. D. Tanasković, „Srbi turskog zakona” ili „Turci srpskog jezika”, u: *Serbia i komentari*, Beograd, 1991, 215; S. Terzić, „Religija kao faktor oblikovanja nacionalnog identiteta Srba”, u: *Susret ili sukob civilizacija na Balkanu*, Beograd, 1998, 300.

35

Upor. R. Hejden, „Muslimani kao 'drugi' u srpskoj i hrvatskoj politici”, *Korak*, br. 11, Sarajevo, 2008, 33.

36

R. Bugarski, „Verbalna patologija”, *Vreme*, br. 589, Beograd, 18. april 2002.

37

Upor. M. Colić, „Jugoslovensko ratište 1941–1945. godine – učesnici, nastanak, razvoj i specifičnosti”, u: *Antifašistički narodnooslobodilački rat u Jugoslaviji i savremenost*, Beograd, 2004, 121; A. Cvijić, „Drugi svetski rat u Jugoslaviji”, *Politika*, Beograd, 26. oktobar 2009.

onalne retorike, ljudski interes da se teška vremena prežive sa što manje posljedica.³⁸ Život ne stoji. Na temi života, kazuje Vladimir Kecmanović, svaki ideološki koncept raspada se kao kula od karata, a na temi života u ratu kao „gipsani kip pod gusjenicama tenka”. Svaki rat je nesreća za „obične” ljude, a unutrašnji posebno. U njemu se ruše temelji društva i civiliziranog ophođenja među ljudima. Za njega oni, mahom, nisu spremni. Svačija je pamet premala za takvu, veliku nevolju i neizvjesnost.³⁹ Ratovi stvaraju posebno stanje svijesti.

Zajednička prošlost, kolektivni osjećaj pripadnosti, kao i kolektivni identitet zasnovani su na socijalnoj stvarnosti i zamišljenom „osjećaju pripadnosti jednom narodu ili jednoj zemlji”. Nacionalna historija se ne može razumjeti bez poređenja i smještanja u širi kontekst. U nešto više od 60 godina nekoliko puta se mijenjao državno-pravni okvir u kojem su živjeli Bošnjaci (osmanski, austrougarski, jugoslavenski, hrvatski), što je ostavilo znatne posljedice u svim ravnima života.⁴⁰ Jugoslavenska monarhistička državna zajednica nije bila konačno „riješeno” u historiji. Njeno rađanje u cjelini je stvorilo više problema nego što ih je riješilo.⁴¹ Njena sudbina se okretala mahom oko „osovine Beograd – Zagreb – Ljubljana”. U srži sporova koji su kontinuirano potresali tu državu, od prvih dana postojanja 1918. do njenog sloma 1941, bilo je pitanje državnog uređenja. Odnos i uloga Srbije u njenom stvaranju učvršćivali su srpska vjerovanja kako je nova država 1918. produžetak njihove historije od 1804. godine, da je to, zapravo, Srbija napisana velikim slovima. Nastankom višenacionalne Jugoslavije riješen je „srpski

38

Stanovništvo u Bosni i Hercegovini, konstatira Marko Atilla Hoare, „nije bilo čvrsto vezano niti za jednu od strana u sukobu, nego je pokušavalo preživjeti rat. Njihova naklonost mijenjala se u zavisnosti od ponašanja svake od sukobljenih strana prema civilnom stanovništvu, efikasnosti propagande, vojne sreće njihovih međunarodnih pokrovitelja (Sila osovine i Saveznika), ponašanja samih pokrovitelja i ličnih interesa”. Široke mreže ličnih veza „prelazile su linije sukobljavanja suprotstavljenih tabora”.

39

Upor. S. Bolčić, „Sociologija i 'unutrašnji rat' u Jugoslaviji”, *Sociološki pregled*, br. 1–4, Beograd, 1992, 16; M. Vuličević, „Svaka je ideologija pogubna”, *Politika*, Beograd, 8. novembar 2008.

40

Miroslav Krleža 1979. kazuje: „Uzmimo na primjer Muslimane u Bosni i njihov moralno-psihološki profil devet stotina i četrdeset prve godine i njihov moralno-psihološki profil pedeset godina unazad i njihov psihološko-moralni i materijalni profil od 1918. do 1941. Kroz kakvu jezu, kroz kakvu paklenu prašumu prolazi ta muslimanska svijest i gdje taj Musliman 1941. ima da sebe nađe? Na kojoj strani? Od čega da se spasi on, kome da se otme? Što je on? Što je on u Austriji do 1918.? Što je u Kraljevini Jugoslaviji do 1941.? I jasno je da je taj Musliman poslije svega što je preživio i pretrpio mogao 1941. da kaže: 'Hvala ti, Bože, da se Švabo vratilo.' Oslobođa ga prividno iz teške situacije, daje mu neke kolajne i fes na glavu, pušku u ruku i daje mu slobodu da puca... A hajde ti budi mudar i snađi se! Pitam se, bogati, što je mogao znati taj Musliman u Bosni 1941.?” – prema: E. Čengić, *Krleža o bosanskim muslimanima*, <http://behar.hr/krleza-o-bosanskim-muslimanima>.

41

H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd, 2008, 261.

problem”, definiran tokom XIX stoljeća, da gotovo svi Srbi budu ujedinjeni u jednoj državi. Politikom krutog centralizma i unitarističkom ideologijom srpski vladajući krugovi snažili su odbrambene reflekse drugih naroda u Jugoslaviji i dinamizirali procese njihove integracije. Pobornici unitarizma suprotstavljali su se predstavnicima nesrpskih nacionalnih pokreta koji su tražili federativno (ili konfederalno) državno uređenje. Muslimanskom stanovništvu u Jugoslaviji je, od njenog stvaranja, bila data drugorazredna, marginalna uloga. U međuratnom periodu Bosna i Hercegovina je bila „politički zapuštena i degradirana”. U predvečerje Drugog svjetskog rata vođeni su srpsko-hrvatski pregovori o preuređenju Jugoslavije. Bosna i Hercegovina je tada postala poprište „najšire šovinističke kampanje”.⁴² Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama vezanim za preustrojstvo države. Bošnjaci, odnosno Muslimani, za Cvetkovića i Mačeka nisu postojali.⁴³ Stvaranje Banovine Hrvatske neće riješiti stanje duboke krize jugoslavenske države. Prevrat 1941. godine, kao i onaj iz 1918, Bošnjaci su dočekali mahom nespreni i dezorijentirani.⁴⁴ U konfuoznom stanju, političkim krizama i zategnutim međunacionalnim odnosima Jugoslavija je dočekala aprilski rat 1941. i ubrzo bila rasparčana. Ona je imala najmasovniju kolaboraciju u Evropi. Antijugoslavenske snage, skoro sve do kraja rata, bile su brojnije od projugoslavenskih. Okupacijske snage nisu bile jedini krivac za ogromne žrtve i stradanja.⁴⁵ Od svih ratova građanski su najsuroviji. Thomas Hobbes je još napisao da je ono najgore što može snaći narod jedva vrijedno spomena u poređenju s pustošenjima i pokorama što prate te ratove. Zbivanja u predratnoj Jugoslaviji, diskriminacija nesrpskih zajednica,

42

D. Begić, „Sporazum Cvetković-Maček u 'Pregledu istorije SKJ'”, *Prilozi*, br. 1, Sarajevo, 1965, 370–376.

43

Upor. O „nacionaliziranju” *Muslimana*, 276; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo, 1997, 520–521. Maček je Bošnjake smatrao „najčišćim Hrvatima”. – vidi: E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, Sarajevo, 2000, 148.

44

Reisul-ulema Fehim Spaho uputio je apel 28. marta 1941. u kojem je pozvao ulema-medžlise, džematske imame i sve vjerske službenike IVZ na lojalnost Kraljevini Jugoslaviji i kralju Petru II Karađorđeviću, koji je preuzeo vlast iz ruku Namjesništva i mandat za sastav nove vlade povjerio generalu Dušanu Simoviću. Spaho je tada procijenio kako je „u današnjim sudbonosnim danima potrebno okupljanje oko Previšnjeg Prijestolja”, apelirajući na vjerske službenike da svoje djelovanje usmjere „na dobro Kralja i otadžbine kako bi svim svojim postupcima olakšali zadatak kraljevske vlade”. Proglas je završavao usklikom „neka živi Njegovo Visočanstvo kralj Petar II. Da živi draga nam domovina Kraljevina Jugoslavija”. Nakon proglašenja NDH on se u Sarajevu susreo sa Slavkom Kvaternikom, koji mu je prenio Paveličeve garancije da će vlada u Zagrebu poštovati autonomiju Islamske vjerske zajednice; opšir. Nada Kisić Kolanović, *Muslimani i hrvatski nacionalizam 1941.–1945.*, Zagreb, 2009, 195.

45

B. Petranović, „Pojam izdaje u Jugoslaviji – između proizvoljnosti, relativizacije i naučne analize”, *Istorija 20. veka*, br. 1–2, Beograd, 1993, 207–215.

imala su velikog eha u zbivanjima nakon raspada te zemlje. Bosna i Hercegovina i narodi u njoj našli su se, raspadom jugoslavenske države i formiranjem marionetske Nezavisne Države Hrvatske (NDH), u različitom položaju. Većina Bošnjaka ispoljavala je rezerviranost i zbunjenost.⁴⁶ Svi narodi imaju memorisane različite narative i datume. Historija Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu je multiperspektivna tema. Grubi stereotipi bili su, zapaža Marko Atilla Hoare, „zamjena za autentično razumijevanje događaja” u Jugoslaviji u tom ratu i „stvarne uloge bosanskih muslimana u njima”. Tek se osamdesetih godina XX stoljeća počelo tiho govoriti „da je relativno najveći broj žrtava u Drugom svjetskom ratu na tlu Jugoslavije bio iz redova Muslimana”.⁴⁷ Njihov udes se nije ipak mogao svesti samo na izloženost četničkim akcijama u istočnoj Bosni i Sandžaku.⁴⁸ Četnici su proglašeni u Srbiji, u postjugoslavenskom periodu, skupštinskim odlukama za „zakonske antifašiste”. Donijeti su zakoni o njihovoj rehabilitaciji, koji predstavljaju direktno kršenje obavezujućih međunarodnih normi

46

N. Albahari, „Od aprilskog rata do ustanka”, u: *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, 1977, 32.

47

Rezultate popisa žrtava rata u Jugoslaviji sumirali su prethodno šezdesetih godina republički statistički zavodi, a njihovu konačnu obradu i objedinjavanje izvršio je 1964. Savezni zavod za statistiku i umnožio ih 1966. u nepoznatom broju primjeraka. Prema popisu iz 1964., ukupno su 597.323 osobe izgubile život na području Jugoslavije. Na temelju tog popisa objavljena je 1992. u samo nekoliko primjeraka lista koju je za internu upotrebu napravio Savezni zavod za statistiku SRJ u Beogradu, a čiji je izvorni naziv *Spisak žrtava rata 1941–1945 – Ustaški logor Jasenovac*. U logorima Jasenovac i Stara Gradiška ukupno je stradalo 59.188 ljudi. Na dnu svake stranice ovog popisa masnim je slovima otisnuta napomena da spisak nije potpun. Kopiju, odnosno reprint tog kompjuterskog ispisa objavio je Bošnjački institut 1998. (*Jasenovac: žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*) – vidi: Davor Kovačić, „Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije”, prikaz knjige, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2000, 219–224. Obrazlažući objavljivanje ovog spiska, Zulfikarpašić 1998. navodi da će ovaj faksimil „poslužiti, prije svega, naučnicima, a onda i novinarima, kao i javnom mnijenju općenito. Uvjereni smo da je o tome potrebno znati što više istine. Mi ne pretendiramo da je ovo apsolutna istina i da je ovo konačni broj žrtava, ali mi ćemo kasnije nuditi i nove argumente, jer već ima onih koji sumnjaju u ove nalaze i govore da je to nemoguće... Mi smo jedna naučna ustanova koja ima arhiv sa više hiljada jedinica iz raznih oblasti – rata, politike, korespondencije itd., koje će naučnici da obrade i neke objave. Mi se služimo onim uzusima i onim pravilima kojima se služi čitav svijet... A zbog toga što ozbiljno provjeravamo i čuvamo sve dokumente koji nam se nude, mi smo ohrabрили mnoge ljude da nam dostavljaju dokumentaciju koju posjeduju. Možda u našem takvom odnosu leži i razlog zašto uspijevamo doći do dokumenta do kojih drugi ne mogu.” – prema: N. Ćurak, „Jasenovac na sudu”, *Dani*, br. 80, Sarajevo, 20. juli 1998.

48

Darko Tanasković 1991. ukazuje na to da je bilo „sramno i potpuno neopravdano dugo prećutkivanje pokolja nad Muslimanima u Istočnoj Bosni, jer su ti pokolji stravična činjenica koja je i dokumentarno neoborivo potvrđena i dokazana... Godinama se tako stvarao i sticao utisak, i to od osnovne škole pa nadalje, da Muslimani u stvari aktivno gotovo da i nisu sudelovali u Drugom svjetskom ratu. Ni kao žrtve, ni kao partizani-oslobodiodci, a da su donekle participirali samo u zlodjelima Nezavisne Države Hrvatske” – prema: D. Tanasković, *U dijalogu sa islamom*, Beograd, 1992, 106. Međutim, već 1994. on piše da su „mnogi muslimani na ovaj ili onaj način učestvovali u uništavanju Srba, Jevreja, Cigana i komunista” – prema: D. Tanasković, *Islam i mi*, Beograd, 2000, 158. Neki srpski historičari, poput Vase Kazimirovića, daju slične ocjene: „U brojnim zločinima nad Srbima u BiH, čak i u većini njih, učestvovali su i muslimani... U mnogo slučajeva oni su bili ne samo izvršioци zločina nego i njihovi inicijatori... U opštoj hajci na Srbe učestvovalo je i muslimansko sveštenstvo, koje se, najvećim delom, od prvog časa stavilo u službu ustaškoj vlasti.” – prema: V. Kazimirović, *Srbi i Jugoslavija 1914–1945*, III, Kragujevac – Beograd, 1995, 814.

o kažnjavanju zločina protiv čovječnosti po kojima nema zastarjelosti krivičnog gonjenja za takva djela.⁴⁹ Kama je, prema Dobrici Ćosiću, bila „glavno oružje te bradate vojske pod šubarama”. Njihovi zločini se relativiziraju, uz nastojanje da se sve što je vezano za četnike smjesti u određene ideološke okvire.⁵⁰ Zulfikarpašić još 1990. postavlja pitanje: „Tko može reći da su četnici bili oslobodioci? Pa oni su provodili sistematska klanja u istočnoj Bosni i Hercegovini.”⁵¹

Bošnjaci 1941. nisu imali jedinstveno političko vodstvo, nikakve predratne borbene strukture, ništa nalik na javna i tajna društva „za slobodu i spas otadžbine” i „oslobodilačke pokrete” na srpskoj i hrvatskoj strani, a čekala ih je borba, puna iskušenja, za biološki opstanak. Mnoga pitanja vezana za rat (1941–1945), mimo poratnih ideoloških premisa i „zvaničnih istina”, ostala su nedovoljno istražena. Bošnjaci su u „vrlo složenom oslobodilačkom i građanskom ratu” bili žrtve i NDH i četnika. Najveći dio bošnjačkog stanovništva, koji nije bio aktivan na strani NOP-a, teško proživljavajući rat, dočekao je 1945. kao godinu oslobođenja. Brojne stranice iz historije Bošnjaka u tom ratu iziskuju slojevitiji, objektivniji, deideologizirani pristup. Primarni problem malobrojnih bošnjačkih historičara u socijalističkom periodu bio je tradicionalizam iskazivan u odsustvu višeg stepena profesionalne, ali i nacionalne odgovornosti, u izbjegavanju proučavanja „zatamnjenih” i „vrućih” tema XX stoljeća. Sve dok je historija monopol moćnih, sjećanje je privilegija „oblika protesta neravnopravnih i marginaliziranih” (Todor Kuljić). Svako individualno sjećanje je „jedna tačka gledišta na kolektivno sjećanje”. Sjećanje je život, prenose ga živi ljudi. Zato je u trajnoj evoluciji „otvoreno dijalektici uspomene i zaborava”. Činom usmenog, pisanog ili nekog drugog iznošenja sjećanja nastoji se rekonstruirati i redefinirati kako vlastito iskustvo pojedinaca i svijeta koji ih okružuje tako i njih samih. Historiografija se služi takvim tekstovima kao vrijednim izvorom za istraživanja.⁵²

49

A. Sekulović, „Pravni aspekti eventualne rehabilitacije Draže Mihailovića”, *Republika*, br. 492–493, Beograd, 1–31. januar 2011; S. Milošević, „Istorijski revizionizam i tranzicija: evropski kontekst i lokalne varijacije”, *Reč*, br. 85/31, Beograd, 2015, 177. Zulfikarpašić 1998. govori o dokumentiranju zločina: „Jedini lijek je istina. Zato su potrebni istinski dokumenti... U nauci čovjek ne smije imati obzira ni prema kome, nego samo prema istini. Moja tendencija je bila i ostala da treba da se kazne zločinci, da se oni identifikiraju i da se dâ satisfakcija žrtvama.” – vidi: N. Ćurak, „Jasenovac na sudu”, *Dani*, br. 80, Sarajevo, 20. juli 1998.

50

Srpski nacionalizam je često samoviktimizirajući, ustvrđuje s druge strane Jovo Bakić, jer insistira na tome da su Srbi kao nacija „bili uvek žrtve, dok se učešće Srba u činjenju masovnih zločina, po pravilu, relativizuje ili negira. Tako, masovni zločini četnika tokom Drugog svetskog rata u istočnoj Bosni i u Sandžaku smatraju se tek osvetom za ustaška zlodela.” – prema: J. Bakić, „Rat etnosećanja”, *Politika*, Beograd, 28. august 2012.

51

M. Galić, *Politika u emigraciji*, Zagreb, 1990, 83–84.

Izbori pred kojima su se 1941. nalazili Bošnjaci bili su suženi. Jugoslavensku državu, koja je neslavno kapitulirala, piše Dušan Lukač, Bošnjaci i Hrvati nisu smatrali svojom, „ona je smatrana srpskom državom, i nije se pojavljivala ni najmanja potreba da se čini žrtva za njeno oživljavanje. Došla je nova država, kao i uvijek zajedno sa nekom vojskom – ovoga puta sa silama fašizma, koja je svim mogućim kanalima i sredstvima najavljivala bolje uslove života ranije nacionalno ugnjetenih Hrvata i Muslimana. Prirodno je da je u ovakvim uslovima jedan dio stanovništva povjerovao obećanjima i počeo gajiti iluzije u ‘svoju’ državu i, analogno tome, da je morao proći jedan period u kome će sazreti razočarenje u tu novu državu. Nešto sporijem sazrijevanju ovog razočarenja doprinosila je djelimična sigurnost znatnog dijela ovog stanovništva. Poznato je da je dio građanstva koje nije saradivalo sa NOP-om protiv snaga fašizma bio relativno bezbjedan, svakako u odnosu na uslove okupacije i rata. Bilo kakvo, i najminimalnije angažovanje protiv NDH i sila fašizma povlačilo je za sobom smrtnu opasnost za pojedince i za cijele porodice”.⁵³ Za nastanak NDH Bošnjaci nisu bili odgovorni niti su pitani. Najveći dio njih do tada nije ni znao za ustaše. Značajnu ulogu kod njihovog opredjeljivanja – za ili protiv okupatora i novih vlasti – imao je i međunarodni faktor, a posebno ratna neutralnost Turske.⁵⁴ Dio vodećih ličnosti iz predratne Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO) prihvatio je, u načelu, ovu državu, misleći da se u njoj neće ponoviti netrpeljivost prema Bošnjacima, koja se na razne načine iskazivala u predratnoj Jugoslaviji. Društveni angažman tih političara i ulemanskih prvaka više je proizlazio iz moranja i tegobnosti vremena nego iz slobodnog izbora (E. Karić). Antiustaško i antinjemačko raspoloženje

52

Upor. S. Grgić, „Autobiografije i memoari u hrvatskoj povijesnoj znanosti“, *Historijski zbornik*, br. 1, Zagreb, 2016, 190; P. Nora, „Između sjećanja i povijesti“, *Diskrepancija*, br. 12, Zagreb, 2007, 137. U domenu kolektivnog pamćenja postoji mnoštvo paralelnih sjećanja koja se bore za društveni utjecaj. Proces pamćenja je uvijek smješten u specifičan argumentativni kontekst. Pamtili, smatra Jovan Byford, ne znači samo predstaviti nešto već i implicitno se suprotstavljati konkurentskim predstavama koje koegzistiraju u javnom domenu. – opšir. J. Byford, *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj kulturi*, Beograd, 2005.

53

Cit. prema: D. Lukač, „Garancija nacionalne ravnopravnosti preduslov uspjeha ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine“, u: 1941. u *istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1973, 260. U svom drugom tekstu D. Lukač također ukazuje na to da bošnjačko i hrvatsko stanovništvo nije vjerovalo ponudama i obećanjima ustaša, smatrajući da je najsvrsishodnije u tim prilikama ostati u stanju iščekivanja: „Kad je počeo ustanak u kome se pod vodstvom komunista našlo srpsko seljaštvo kao osnovna snaga, koja je i ranije bila glavni oslonac režimu stare Jugoslavije, Muslimani i Hrvati razumljivo nisu imali dovoljno elemenata za brzo opredjeljivanje.“ – cit. prema: D. Lukač, „Neke posebnosti djelovanja komunista u ustanku u Bosanskoj krajini“, *Istorijski zbornik*, br. 2, Banja Luka, 1981, 137, 141.

54

Činjenica je da su Muslimani, piše Zdravko Antičić, „imali loše iskustvo sa režimima bivše Jugoslavije, ali je isto tako činjenica da je najveći broj Muslimana dočekao okupaciju kao još lošije rješenje za svoju budućnost. Budući da iz toga nisu vidjeli neki konkretniji izlaz, oni se prema okupatoru, bar u prvo vrijeme, odnose dosta lojalno i pokorno“; opšir. Z. Antičić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941*, Beograd, 1973, 52.

iskazivali su, s druge strane, mnogi Bošnjaci – ranije pristalice Samostalne demokratske stranke.⁵⁵

Ustaške koncepcije o mjestu i ulozi Bosne i Hercegovine u stvaranju NDH bila je od početka ozbiljno poljuljana. Tome su, pored očitih natega koje su obilježavale tumačenje razvoja BiH, „duše i srca Hrvatske”, kao isključivo hrvatske zemlje, posebno doprinijela dva konkretna momenta: krvava praksa koja je obilježila ustašku politiku prema Srbima i apsurdnost dokazivanja hrvatstva Bošnjaka.⁵⁶ Ustaška publicistika se suprotstavljala mišljenjima o postojanju „muslimanskog pitanja”. „Ne, mi nemamo muslimansko pitanje”, govorio je sam Ante Pavelić, „države koje imaju kolonije, imaju muslimansko pitanje”.⁵⁷ Upornost u ponavljanju propagandnih poruka: „Muslimani Hrvati nisu samo dio hrvatskog naroda, oni su jedinstvena sastavna srčika hrvatskog naroda. Bosna nije pripojena Hrvatskoj, nego je Bosna Hrvatska, središte i težište hrvatskog naroda i Nezavisne Države Hrvatske” trebala je uvjeriti bošnjačku javnost u, navodno, iskrene namjere ustaškog režima. On je poduzimao brojne mjere s ciljem kroatizacije Bosne i Hercegovine.⁵⁸ Ustaški režim je bio kopija svojih naci-fašističkih uzora. Njegova propaganda bila je odbljesak Gebelsove i Musolinijeve propagande, mada lišena njihove hipnotične moći.⁵⁹ Politika je oduvijek „povlašćeno područje laži”. U najširim bošnjačkim slojevima ustaški režim nije mogao osigurati podršku. Na propagandu o Bošnja-

55

H. Matković, „Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2006, 1033.

56

F. Jelić-Butić, „Bosna i Hercegovina u koncepcijama stvaranja Nezavisne Države Hrvatske”, u: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, 49.

57

Za njega su Bošnjaci „krv naše krvi, oni su cviet naše hrvatske narodnosti”. – N. Kisić Kolanović, „Islamska varijanta” u morfologiji kulture NDH 1941.–1945.”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 1, Zagreb, 2007, 67–68.

58

H. Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 2002, 133. Zulfikarpašić 1960. piše da ustaše nisu branile „Zagreb na Drini, jer preko Drine su se nalazili njihovi saveznici Hitlerovci i kasnije i četnici koji su nesmetano prelazili u Bosnu, jer nikad im to ustaše nisu ni htjele ni mogle spriječiti. Ustaše su prollile potoke nedužne krvi po našoj nesretnoj Bosni. Prvo srpske i židovske, pa onda muslimanske. Dok su naša naselja klana od podivljalih četničkih rulja, pod komandom raznih Dangića, Jevđevića i Đujića, dotle su ustaše svoje 'viteštvo' pokazivali po koncentracionim logorima... Nijedno muslimansko naselje nije od ustaša vojnički branjeno i to je omogućilo da četnici pokolju skoro jednu petinu našeg naroda. Četnici koje su ustaše svojim nedjelima i stvorili. Da ne bi raznih legija i milicija, koje su stvorili sami muslimani i koje su sa slabim naoružanjem branile muslimanska sela i gradove, ne bi nas, po ustašama, ostalo ni za sjemena. U svom očaju neki su muslimani išli u Handžar diviziju da bi došli do oružja i mogli tako da brane svoje ugrožene obitelji i opstanak.” – prema: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, Sarajevo, 1996, 191.

59

M. Pelesić, „Prilog istraživanjima propagande i kulturne politike Nezavisne Države Hrvatske u Bosni i Hercegovini u Drugom svjetskom ratu”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo, 2003, 238.

cima kao, navodno, rasno najčistijem dijelu hrvatskog naroda lijepili su se među Bošnjacima „uglavnom razni deklasirani elementi”.⁶⁰ Radilo se o najtanjem sloju seoskog i gradskog stanovništva, i to prvenstveno o onima „sa dna”, koje su čak i pojedini visoki činovnici NDH i oficiri domobranstva identificirali kao poznate pljačkaše, robijaše i siledžije.⁶¹ Ni otvaranje džamije u Zagrebu u augustu 1944. nije bio snažniji argument za rast simpatija Bošnjaka prema NDH.⁶²

Na političku scenu je 1941. stupio društveni ološ „onaj odozgo i onaj odozdo, parazit i nasilnik bez ikakvih skrupula, koji je odjednom postao neograničeni gospodar života svojih sugrađana.”⁶³ Uglješa Danilović piše da su se ozbiljni ljudi, koji su držali do svog dostojanstva, počeli otvoreno distancirati od ustaške politike. Nisu se prihvatili odgovornih funkcija u novom režimu, pa je izbor padao na one koji su inače „uživali lošu reputaciju”. Bilo je i primjera da su se i „pošteni ljudi prihvatili tih dužnosti s namjerom ili iluzijom da će spriječiti zločine kriminalnih elemenata”.⁶⁴ Javno nezadovoljstvo sa zavođenjem ustaške vlasti u BiH došlo je do izražaja i u zajedničkoj rezoluciji grupe predratnih bošnjačkih i srpskih političara upućenoj njemačkim vlastima. Ustaške vlasti su hitro reagirale na pojavu ove rezolucije, pohapsivši njene srpske potpisnike, dok je bošnjačkim „strogo zapriječeno da

60

ABC *Muslimana*, priredili A. Purivatra i M. Hadžijahić, Sarajevo, 1990, 35.

61

P. Morača, *Jugoslavija 1941.*, Beograd, 1971, 54–55. Gruhonjić, kotarski predstojnik u Vlasenici, analizirajući razloge izbijanja srpskog ustanka u tom kraju, početkom augusta 1941. izvještavao je vlasti u Sarajevu: „Prije svega, optužujem ovdašnje ustaše, a naročito bivšeg logornika inače običnog sarajevskog ciganina i zločinca Mušana Mutevelića, koji su ubijanjem, prebijanjem, pljačkanjem, silovanjem žena i na druge načine otjerali Srbe u šume i prisilili ih u očaju da se prihvate za pušku. Oni su radili takva nedjela, da se svaki pošten čovjek morao zgražati. Među ustašama je bilo, a i danas ima mnogo dojučerašnjih ubica i robijaša, i ti su ljudi čuda činili.” – prema: *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 1, Beograd 1951, 554–555. Zulfikarpašić će, pored ustaše Mutevelića, spomenuti još i neke druge: Karahmeta u Ustipračju i Gogaliju u Foči. – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, London, 1984, 233.

62

Zulfikarpašić piše kako se, kada se Meštrovićev Umjetnički paviljon počeo preuređivati u džamiju, u BiH govorilo da će to koštati „100.000 kurbana muslimana u novoj hrvatskoj državi”. Izgradnja ove „Poglavnikove džamije” finansirana je iz „sumnjivih sredstava”. Za njeno održavanje bile su određene dvije, protupravno konfiskovane jevrejske zgrade u Zagrebu. To nije odgovaralo običajima muslimana, njihovim željama niti propisima islama. Vakufska direkcija u Sarajevu izbjegla je da preuzme jevrejske zgrade, kao i džamiju u vlasništvo, odbijajući da o tome raspravlja na svojim sjednicama. – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, 32, 77. S druge strane, piše M. Ekmečić, pozivajući se na bilješke Mustafa Mulalića, i Draža Mihailović je tada po Bosni svraćao „na poziv, u muslimanske džamije (istakao S. B.), izuvao se i posle molitve vernicima držao govor.” – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 492.

63

R. Čolaković, „O društveno-političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941.”, u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. I, Beograd, 1971, 17–18.

64

U. Danilović, *Sjećanja*, knj. III, Beograd, 1987, 33.

odustanu od takvih protivhrvatskih i protivustaških ideja”⁶⁵ Nije bilo malo slučajeva da su u Sarajevu i drugim mjestima Bošnjaci i Hrvati primali i skrivali od progona pojedince, pa i čitave porodice Srba i Jevreja, rizikujući pritom da i sami postanu žrtve progona.⁶⁶ Ugledni je i utjecajni Uzeir-aga Hadžihasanović, sarajevski trgovac, na pitanja nekih Bošnjaka treba li preuzimati jevrejske radnje u Sarajevu odgovarao: „Kada je poplava, đubre pliva po površini.”⁶⁷

Svi Bošnjaci nisu od 1941. do 1945, kao ni pripadnici drugih naroda, imali jedinstveno političko mišljenje, pa se i ne može govoriti o političkom držanju Bošnjaka kao cjeline tokom Drugog svjetskog rata. Svaki fenomen u političkom životu Bošnjaka u tom periodu treba posebno ispitivati, ocjenjujući njegove društveno-političke i historijske dimenzije.⁶⁸ Brzi razvoj događaja 1941. godine, nepovjerenje i nesigurnost u konačne namjere ustaša i njihove ciljeve ostavljali su teške dojmove u svijesti zatečenog i zbunjenog bošnjačkog naroda. Stalno isticanje propagandne mašinerije o jedinstvu i slozi muslimana i katolika kao „jedinstvenog hrvatskog naroda” nije u praksi doživljavalo potvrdu. Distinkcija u tretmanu muslimana i katolika očitovala se i u ponašanju vrhova nove vlasti, kadrovskim kombinacijama i forsiranju katolika. U oružanim formacijama Hrvatskog domobranstva i ustaške vojnice rijetki su bili Bošnjaci s višim činovima ili na višim komandnim pozicijama.⁶⁹ Zanemarivanje prava Bošnjaka i tamo gdje su bili većina rezultiralo je

65

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVI, Sarajevo, 1965, 198; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, Sarajevo, 2001, 188.

66

M. Hamović piše da su intervencije Bošnjaka i Hrvata u Sarajevu za Srbe i Jevreje u „prvim danima nakon uspostavljanja NDH bile (su) brojne, mada ne raspoložemo podacima koliko su bile uspješne. Da su intervencije bile učestale, registrovale su i novine, navodeći da građani, a i građanke, dolaze kod predsjednika sarajevskog sreza i zauzimaju se za Srbe i Jevreje. Te su intervencije bile raznovrsne i odnosile su se, pored ostalog, na pokušaje da se neki Jevreji i Srbi izbave iz zatvora i oslobode od deportovanja u koncentracione logore, kao i da im se vrati imovina, a posebno radio-aparati. Uskoro su sve intervencije zabranjene, a oni koji bi se i dalje time bavili obaviješteni su putem novina da će i nad njima biti primijenjena ista kazna od koje žele da nekoga izbave.” – prema: M. Hamović, *Izbjegništvo u Bosni i Hercegovini 1941–1945*, Beograd, 1994, 47–48.

67

Hadži Sulejman-aga Muhasilović, trgovac starim željezom i drugim metalima, tri dana je u aprilu 1941. držao zatvorenu radnju da „tkogod od njegovih radnika ne bi kupio bakar koji su skidali sankiloti sa novog jevrejskog hrama, kad su ušli u Sarajevo Nijemci, a hram je bio oštećen od bombardiranja, a još više od rulje koja ga je pljačkala.” – cit. prema: A. Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zürich, 1994, 13; također vidi: E. Tauber, *Kad su komšije bili ljudi*, Sarajevo, 2008.

68

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, 192; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i antifašizam: ratni realizam i odjek rezolucija građanske hrabrosti (1941.)*, Sarajevo, 2010.

69

E. Redžić, *Pogledi iz antiistorije*, Sarajevo, 2001, 188. Luka Mičeta navodi da je, bez obzira na sve čemu je srpski narod

otvorenim protestima i prigovorima. Sem toga, među njima se javljao i bunt što su ustaše neprestano nastojale što više probuditi jaz između Bošnjaka i Srba. Zato je raslo neraspoloženje Bošnjaka prema ustaškom režimu. Oni se, prema italijanskim izvorima, „podjednako plaše i hrvatskog šovinizma i srpskog nacionalizma, zbog čega im i treba zaštita moćnog režima”. Od septembra 1941. isticana je želja da se, ukoliko ustaše ne promijene svoju politiku, Bošnjaci stave pod njemačku zaštitu i upravu.⁷⁰

Ustaška politika progona Srba eskalirala je u ljeto 1941. godine. Ustaše su svjesno nastojale uplesti Bošnjake u svoje antisrpsko nasilje. Odziv Bošnjaka za učesće u ustaškim strukturama vlasti nije bio, po ustašama, zadovoljavajući.⁷¹ Eskalaciji međunacionalnih sukoba ustaše su doprinosile učestvujući u progonima Srba, noseći u akcijama fesove i koristeći bošnjačka imena kako bi mržnja i osveta Srba bila okrenuta prevashodno prema Bošnjacima, kako bi ih prikazali odgovornim za ustaške zločine, a ti događaji predstavili kao „međusobno razračunavanje između muslimana i pravoslavaca”.⁷² Iz sarajevskih radionica je, prema naredžbi Bjelovarske pukovnije, bilo urađeno 5.000 komada fesova.⁷³ Ustaše su često nosile i

bio izložen u NDH, bilo i Srba u ustaškoj vojsci i vladi: „Časnici Oružanih snaga NDH general Fedor Dragojlov (načelnik Operativnog odjela Glavnog stožera) i general Đuro Grujić (glavar Glavnog stožera) (koji) su bili jedni od glavnih osoba u organiziranju i ustrojavanju Ministarstva domobranstva, što je zapravo Ministarstvo obrane; bojnik Vladimir Graovac, zapovjednik 5. bombarderske skupine Hrvatske zrakoplovne legije na Istočnom frontu gdje je i poginuo 1942; dr Savo Besarović, zastupnik u Saboru NDH te ministar u vladi NDH; Uroš Doder, zastupnik u Saboru NDH.” – prema: L. Mičeta, „Vane Ivanović – post skriptum jednog Jugoslovena”, feljton, *Politika*, Beograd, 30. novembar 2010. 70

Emily Greble, autorica knjige *Sarajevo 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe (Sarajevo 1941–1945: muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi)*, tvrdi kako su „mnoge muslimanske vođe savez s Nijemcima vidjele kao najbolji način otpora sekularizaciji i potčinjavanju islama ustaškom režimu, najbolji način zaštite muslimanskih žrtava od četničkog terora i najbolji način zaštite islama pred nadirućim komunističkim snagama.” – prema: *Slobodna Bosna*, Sarajevo, 13. januar 2011, 63.

71

Zulfikarpašić ističe da su ustaše činile sve da „angažiraju muslimane na svojoj strani, ali uzalud. Čak su se i neki hrvatski nacionalisti među muslimanima distancirali kad su vidjeli kako se proljeva krv. Jedna studentska organizacija išla je Paveliću protestirati. Primio ju je Artuković riječima: 'Što svi radite u Zagrebu, što ne koljete Srbe?' Na to ustane sin starog reis-ul-uleme Halid Čaušević, koji je stvarno bio hrvatski nacionalist, i kaže: 'Mi muslimani nismo za to da koljemo Srbe, to su naše komšije.' Artuković ih je izbacio, a Halida Čauševića kasnije su sudili partizani iako je agitirao protiv suradnje s ustaškim režimom." Teufik Velagić, pripadnik organizacije Mladi Muslimani, ukazuje da ni „vjerske, ni svjetovne organizacije muslimana, ni elita, ni 'mase', nisu pristajale uz ustaše. Oni koji su pristupili ustaškoj vlasti, kao Osman i Džafer Kulenović, nisu imali mandat muslimanskog naroda. Ali, sva ta opredjeljivanja treba gledati u okviru vremena i uslova koji su tada postojali. Išli su valovi bez milosti, malo je tko mogao biti u zavjetrini. Možda su iznimke bili Sarajevo i Mostar, jer se tamo vlasti u toku okupacije nisu smjenjivale, a svi drugi gradovi mijenjali su vlast po nekoliko puta. da je ustaška vlast bila koliko-toliko normalna i pravedna, bilo bi manje žrtava i manje osveta.” – cit. prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 82, 179.

72

M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, Sarajevo, 1991, 52–53.

73

Upor. H. Kamberović, „Muslimani i NDH”, *Preporod*, br. 22/509, Sarajevo, 15. novembar 1991. U proglasu Pokrajinskog

fesove „vršeći razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali međusobno i muslimanskim imenima”. Ustaše iz Ljubuškog i Širokog Brijega su se u istočnoj Hercegovini oslovljavali muslimanskim imenima.⁷⁴ Iz Sarajeva je u Višegrad bila upućena jedna četa domobrana „sastavljena pretežno od Hrvata koji su na glavi nosili fesove”.⁷⁵ Ustaše iz zapadne Hercegovine, s fesovima na glavi, stigle su i u općine Goražde, Pothranjen i druga mjesta u jugoistočnoj Bosni.⁷⁶ Nazif Alić iz Rogatice pisao je u ljeto 1941. da je vidio vojnike koji su izlazili iz vagona da su „imali vojničko odijelo sivomaslinasto i na glavama su imali fesove, nisu dobro znali govoriti srpskohrvatski, bili su neki Zagorci”.⁷⁷ Za nekoliko mjeseci vlasti u fočanskom srezu, od oko 38.000 Bošnjaka, „ustaški režim nije uspio mobilizirati više od dvanaest ljudi u ustaše. To zbog toga, što se je operiralo sa protusrbskim parolama. I to su bili uglavnom odbačeni elementi i proleterijat, koji nikako nije mogao predstavljati muslimane.”⁷⁸

komiteta KPJ narodima BiH u augustu 1941. Bošnjaci se upozoravaju da ne nasjedaju na politiku ustaša koji su stavljali „fesove na glavu, pa onda išli po srpskim selima i ubijali mrcvarili srpske seljake, žene i djecu, da bi protivu vas okrenuli opravdanu, osvetu srpskih seljaka.” – prema: Z. Antičić, „Naponi KPJ na sprovođenju politike bratstva i jedinstva u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine”, *Prilozi*, br. 5, Sarajevo, 1969, 71, nap. 30.

74

N. Bajić, „Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941. godine”, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo, 1966, 210; I. Banac, „Hrvati i Bošnjaci”, *Behar*, br. 32–33, Zagreb, 1997. Hafiz Abdulah-ef. Budimlija ističe da su ustaše i u Srijemu nosile fesove u progonima Srba: „Ustaše nataknu fesove i hajde drž' ga Mujo, drž' ga Haso. I sve je to u kolonama išlo preko Rače kroz Bijeljnu za Srbiju, protjerani. Kad su došli na Raču dočekali su ih Muslimani u šajkačama, odnosno onim hrvatskim kapama, nije u fesovima. I sad oni se čude, nama pričaju u Bijeljini. I mi ih svračamo da se osvježe, da se umiju, da popiju kahvu, da jedu ako su gladni. Pa kažu: šta ste vi? Muslimani. Pa kažu nas tamo Muslimani izgone, a na Rači nas Hrvati lijepo dočekali. A to je obratno. I mi njima kazujemo šta je, kako je.” – prema: „Kazivanje hafiza Abdulaha-ef. Budimlije o Bijeljinskoj rezoluciji”, Arhiv Tuzlanskog kantona, Fond memoarske građe, 3.

75

I. Kljün, *Višegrad – hronika genocida nad Bošnjacima*, Zenica, 1996, 69. Zulfikarpašić piše 1962. u Bosanskim pogledima: „Ustaška vlast je postavljena do Drine odmah u aprilu 1941. godine. Stvoreni su ustaški logori i logornici, oružničke postaje itd. Ti krajevi su bili izloženi ustaškom teroru jednako kao i ostali. Srpsko-pravoslavne crkve su bile zapečaćene, svećenici i prvaci pohapšeni, srpsko ime zabranjeno i počela su klanja. Francetić i njemu slični pravili su 'izlete' u Foču, Rogaticu, Vlasenicu i Višegrad, odvodili i ubijali nedužne ljude. Lov na Srbe bio je u jeku i groznica straha uhvatila je ove krajeve. Muslimane je ovo zaprepastilo, a Srbe obezglavilo i istravilo... Držanje muslimana u to vrijeme je dobro poznato. U ogromnoj većini oni su osudili ustaška nedjela (šest javnih protesta, rezolucija...) Muslimanski prvaci i ilmija su utjecali na mase da ne idu u ustaše i da im uskrate pomoć, što im je uglavnom uspjelo. U Zagrebu u Paveličevoj vladi su sjedili Kulenović i Šuljak, a u Sarajevu s popom Bralom i Hakija Hadžić. Nisu imali toliko odgovorne koliko kompromitujuće dužnosti. Ova činjenica, pored proračunatog oblačenja fesova ustašama katolicima, te stara mržnja na muslimane, koja je vladala u nekim šovinističkim krugovima Srba, omogućila je da četničko vodstvo, štabovi, komandant i 'vojvode', sastavljeni od šovinista zatrovanih vjerskom mržnjom, povedu srpske mase u klanje 'Turaka.'”

76

K. Čeljo, „Muslimanske milicije u BiH 1941–1945”, *Glasnik*, Rijaset IZ u BiH, br. 11–12, Sarajevo, 2007, 1136.

77

N. Alić, *Svjedočenja i sjećanja o pokoljima Muslimana od strane četnika u okolini Rogatice*, rukopis, BZK „Preporod”, Sarajevo; upor. S. Bandžović, „Prilog proučavanju četničkog genocida nad Muslimanima u istočnoj Bosni”, *Istorijski zbornik*, br. 10, Banja Luka, 1989, 157–175.

78

Prema: S. Jaskić, *Srbokomunistički zločin nad Bosnom*, reprint izdanje, Tuzla, 2003, 59–60. Jaskić citira Zulfikarpašića:

Prvi progoni Srba izvršeni su u selima Čelebići, Ustikolina, Miljevina, Dragočava i u Foči.⁷⁹

Mnogobrojni su primjeri bošnjačke solidarnosti sa progonjenim Srbima.⁸⁰ Sead-beg Kulović, tuzlanski gradonačelnik, koji je zagovarao autonomiju BiH i ustaški režim smatrao „privremenim i vještačkim”, po navodima nekoliko srpskih građanskih porodica, pomagao je Srbima i štitio ih od ustaša „ne samo u Tuzli nego i u nekim manjim mjestima istočne Bosne”.⁸¹ Nakon stradanja grupe ustaša na Ozrenu krajem augusta 1941. ustaše su u Tuzlu pozvale Vječeslava Montanija, kotarskog predstojnika iz Brčkog, koji se već bio proćuo zbog brutalnih progona Jevreja i Srba, da sa svojim ustašama pomogne u izvršenju odmazde nad srpskim stanovništvom u gradu. Namjera je bila da se kvart Srpska varoš razori, a stanovništvo pobije ili internira. Ugledni tuzlanski Bošnjaci su, saznajući za ove namjere, organizirali konferenciju kako bi spriječili planirani zločin. Održana je u prostorijama zanatlijskog

„U Foči je ustašama prišla jedna mala grupa, to su bile pijanice, beskućnici, koji su obukli ustašku uniformu. Bila je to najgora fukara... Smatrao sam da mi muslimani treba javno da protestiramo i onemogućimo tu grupu ustaša i to hapšenje. To je bilo moje mišljenje i tada sam razgovarao s vrlo uglednim ljudima, kao što su bili Ahmet Trhulj, Muhamed-beg Avdagić i drugi, pa su oni protestirali protiv tih nedjela.” Četnici su kasnije, nakon zauzimanja Foče, napravili pravi masakr. Zulfikarpašić 1957. u svom poznatom zapisu *Put za Foču* ističe: „Eto za šest mjeseci našlo se među muslimanima dvanaest ljudi, koji su prihvatili poziv da sarađuju sa ustaškim vlastima, a za osam sati su skoro svi Srbi postali četnici i počeli da kolju sve od reda, ne birajući i ne praveći razliku ko je kriv, a ko nije. I nije se našlo ni dvanaest od šesnaest hiljada Srba da uzme u zaštitu bar jednog muslimana ili njegovu obitelj i imovinu od osam hiljada poklanih muslimana u fočanskom srezu. To je ljaga koju niko neće moći izbrisati sa lica mojih srpskih sugrađana.” – prema: M. Dilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić, 70–74*. Zulfikarpašić je kasnije o tome govorio: „Ali problem naše generacije i našeg naroda nije da ispitivajući ove događaje i sami padnemo pod psihozu zločina i osvete, da se otrujemo i postanemo nesposobni da pošteno uvidimo sve događaje i, što je najvažnije, iz njih naučimo i učinimo sve, da se oni nikad više ne ponove, da tražimo puteve izmirenja i zajedničkog života, jer bez toga nam nema mira ni opstanka u našoj dragoj, ali nesretnoj domovini.” – vidi: M. Slezović, „Odgovor Vladimiru P.”, <https://www.danas.rs/dijalog/licni-stavovi/odgovor-vladimiru-p/>.

79

Alija Gogalija, ustaški logornik, od 22 uhapšena Srbina u Ustikolini, „uz bogatu naplatu od rodbine i prijatelja, oslobodio je 12 zatvorenika, a deset je upućeno u zatvor gdje su ubijeni”. U Miljevini je uhapšeno 15 seljaka, od kojih su četiri ubijena u zatvoru, „a ostale je oslobodio Gogalija uz naplatu”. U Foči je uhapšeno 15 Srba, koji su potom upućeni u logor u Gospiću, gdje su ubijeni. Do početka decembra 1941. ustaše su u Foči i okolini ubile 69 Srba, šest Bošnjaka i četiri Hrvata, a italijanska vojska pet Srba i dva Bošnjaka. – nav. prema: M. Kafedžić, „Dokle i zašto!”, u: *Sjećanja, opomene i poruke*, Sarajevo, 2012, 151–152. Rodoljub Čolaković piše da ustaše „u istočnoj Bosni nisu imale onakav uticaj kao, na primjer, u zapadnoj Hercegovini (Široki Brijeg, Čapljina, Ljubuški) ili u srednjoj Bosni i Bosanskoj krajini (Travnik, Bugojno, Kupres, Livno). Stoga u istočnoj Bosni nije bilo neposredno posljedice toliko masovnih zločina kao u spomenutim srezovima, i po pravilu su ih vršile ustaše koje su slate iz Sarajeva u pojedina mjesta (Vlasenica, Brčko i drugdje).” – cit. prema: R. Čolaković, „O društveno-političkim prilikama u istočnoj Bosni uoči izbijanja ustanka 1941.”, 21.

80

O. Marasović, „Narodnooslobodilački pokret u gradu i prvoj godini ustanka”, u: *Sarajevo u revoluciji*, knj. 2, Sarajevo, 1977, 488.

81

Dalje se navodi „da je čak lično intervenisao da se iz tuzlanskog zatvora pusti nekoliko desetina zarobljenih partizana”. – prema: D. Sušić, *Parergon: bilješke uz roman o Talu*, Sarajevo, 1980, 213.

udruženja Senat. Nakon ove konferencije trojica uglednih građana, s tuzlanskim muftijom Muhamedom-ef. Kurtom na čelu, posjetila su njemačkog komandanta mjesta Hohbajera i potpukovnika Vista i izložili im protivljenje tuzlanskih Bošnjaka ustaškim namjerama. Shvatajući ozbiljnost situacije, njemačka komanda je pisanim putem zabranila ustašama da poduzimaju bilo kakve mjere odmazde bez njene saglasnosti.⁸² Zbog pokušaja da se utvrdi istina o nestanku više desetaka uhapšenih rogatičkih Srba, Ragib Čapljić, veliki župan Velike župe Usora i Soli, bio je izložen optužbama ustaša, koje su tražile da se on smijeni kao nepouzdana ličnost na povjerenoj dužnosti.⁸³ Bošnjaci i Hrvati širom Bosanske krajine „štitili su i sakrivali srpske porodice od progona ustaša, često i po cijenu sopstvenih života”. U Hercegovini je bio veliki broj primjera solidarnosti i pomoći „Hrvata i Muslimana ugroženim Srbima, svojim komšijama. Oni su ih obavještavali o namerama ustaša, krili su ih u svojim kućama, ili se otvoreno suprotstavljali i otimali ih iz ruku ustaša, kada su ih ovi vodili na gubilište”. Grupa Bošnjaka iz sela Mulja, u Gatačkom srezu, koju su ustaše mobilizirale, pobjegla je svojim kućama odbijajući da učestvuje u pogromima Srba. Meho Dželilović, nadničar iz Čapljine, koga su ustaše mobilizirale i dovele do jame kod samostana na Humcu, blizu Ljubuškog, pošto je odbio učestvovati u ubijanju pohapšenih Srba, ubijen je i bačen u jamu.⁸⁴ Kada su ustaše u Bileći uhapsile nekoliko Srba, najugledniji Bošnjaci su se usprotivili ovoj akciji i prisilili ustaše da uhapšene puste. Neki Bošnjaci u Jablatici, odbivši da vrše dužnost žandara, bili su strijeljani. Postoje i mišljenja da su neki bošnjački političari ušli u vladu NDH da bi djelovali u smislu pokušaja obustavljanja ustaških zločina i bezakonja.⁸⁵

Zločini ustaša nad Srbima izazvali su takve srpske ustaničke reakcije koje su pod utjecajem velikosrpske propagande, parola o „Srpskoj Bosni”, „borbi protiv Turaka i Šokaca”, imale i šovinistički karakter.⁸⁶ Revanšističke tendencije pod plaštom hitro istaknutih i revitaliziranih nacionalnih i

82

A. Sarajlić, „Otpor u okupiranoj Tuzli 1941. godine”, *Vojnoistorijski glasnik*, br. 2, Beograd, 1971, 307; upor. V. Mujbegović, „O prvoj ratnoj godini u okupiranoj Tuzli”, u: *Tuzla u radničkom pokretu i revoluciji*, knj. II, Tuzla, 1984, 259; S. Brkljača, „Neka razmatranja muslimanskog poimanja o dobru i zlu u Bosni i Hercegovini u II svjetskom ratu”, *Dijalog*, br. 1, Sarajevo, 1997, 143–144.

83

E. Redžić, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu*, Sarajevo, 1998, 313.

84

Z. Sulejmanpašić, 13. SS divizija „Handžar”: *istine i laži*, Zagreb, 2000, 36.

85

E. Redžić, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija*, Sarajevo, 1987, 15.

86

R. Hurem, „Politička orijentacija ustanika u Bosni i Hercegovini 1941. godine i uloga KPJ”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XXVIII–XXX, Sarajevo, 1979, 259.

atavističkih parola činile su zato krupnu zapreku masovnijem uključivanju bošnjačkog stanovništva u prve tokove srpskog ustaničkog pokreta. Nasilje se javlja kao dio iskustva, društvene i mentalne stvarnosti. Dušan Lukač ustvrđuje da bošnjačke i hrvatske mase, „uvrijeđene progonima i nemilosrdnim izrabljivanjem od strane velikosrpskog režima do rata, pod jakim uplivom okupatorske i ustaške propagande i iznenađene samim ustankom srpskih masa i prijetnjama pojedinih ustaničkih grupa, bile su u ovo vrijeme potpuno van ustaničkog pokreta”.⁸⁷ Stav ustanika o saradnji sa Hrvatima i Bošnjacima bio je u mnogim krajevima takav da nije hrabrio Hrvate i Bošnjake da se i oni pridruže ustanku. Historija je ostala dužna objašnjenja i za one nedužne Bošnjake koji su iz najplemenitijih pobuda krenuli u ustanak 1941. godine, a koji su pobijeni pod shvatanjem da se „Turčinu ne može vjerovati”.⁸⁸ Prvi vidniji rezultati pristupanja Bošnjaka NOP-u (osim pojedinačnih slučajeva) bilo je, iza augusta 1941, stupanje veće grupe Bošnjaka, većinom iz sela Šatorovići, Okruglo i Osovo, u Romanijski partizanski odred. Polovinom oktobra u njemu je formirana prva bošnjačka partizanska jedinica, tzv. Mujina četa, koja je do decembra prerasla u bataljon. Nešto kasnije formirana je slična jedinica u zeničkom kraju.⁸⁹ Bošnjaci komunisti u ustaničkim jedinicama najčešće su morali živjeti i djelovati pod ilegalnim, srpskim imenima.⁹⁰ Više je primjera gdje

87

D. Lukač, „Prilog izučavanju nacionalnog pitanja u BiH”, *Prilozi*, br. 4, Sarajevo, 1968, 457.

88

Atif Purivatra navodi 1991. da „grozomorno nabijanje na kolac Avde Dovadžije, od strane novopečenih četnika, svjedoči i za naše dane u svakom pogledu. A ovaj dramatični događaj ne obradi ni jedno književno djelo.” – prema: „Muslimani su svoji na svome”, *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991, 7.

89

Opšir. Č. Kazazović, „Formiranje muslimanskih partizanskih jedinica u istočnoj Bosni”, u: *Istočna Bosna u NOB-u*, knj. II, Beograd, 1971, 188–189.

90

Zulfikarpašić je ukazivao na to da su među prvim partizanima bili veoma zastupljeni i Bošnjaci, ali da je KPJ dala direktivu da oni i Jevreji, a često i Hrvati, moraju „nositi” srpska imena na terenu: „Tako je Hasan Brkić bio Aco, Oskar Danon bio je Jovo, ja sam takođe bio Aco... Izgledalo je tako kao da su čitav komandni kadar i prvi borci u Bosni bili isključivo Srbi! I ja moram da vam kažem da su nas srpski seljaci često pitali: „Šta je s Turcima?! Gdje su oni?! Zašto ih nema u partizanima?! Upravo takvo pitanje meni je na jednom zboru postavio neki srpski gazda, knez tog sela. A sjedimo tu, Lakišić, Avdagić, Čengić, Hamović, Kovačević, Zulfikarpašić... i šutimo! Time se stvarala jedna protumuslimanska atmosfera. Umjesto da je KPJ otvoreno rekla kako smo mi došli da zajedno sa našom braćom Srbima branimo njihova sela, ona je te komunističke kadrove, ali i borce preimenovala! Meni ni do danas nije jasno zašto smo mi bili primorani da krijemo naša prava imena, jer je ta okolnost veoma negativno uticala na srpske mase.” Ubitačna je bila parola, navodi Zulfikarpašić, da su Muslimani morali skrivati svoj identitet, porazna za one koji su bili partizani. Niko od mnogih Muslimana koji su otišli na Romaniju, u Kalinovački odred, nije mogao nositi muslimansko ime. Po njemu, naredbu za takvo postupanje, izdao je Pokrajinski komitet KP za BiH, „Rodoljub Čolaković, Iso Jovanović... Đuro Pucar nije se toga držao, ali on je imao drukčiju, bolju situaciju. A u Hercegovini, istočnoj i srednjoj Bosni Muslimani su nosili srpska imena.” – prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 83; Zulfikarpašić je bio kritičan i prema stavu nekih partizanskih rukovodilaca prema četnicima: „Politika partizana prema Srbima bila je sljedeća: ako je neko i bio u četnicima, a bio sklon da prijeđe nama, vrata su mu bila otvorena do 1943. godine, dok se nismo

su ustanici u Bosanskoj krajini ispoljavali mržnju i neprijateljsko držanje prema Hrvatima i Bošnjacima, pljačkali i palili bošnjačka sela, ubijali Bošnjake. Ustanici su u više slučajeva odbijali saradivati s Bošnjacima i Hrvatima. U istočnoj Hercegovini neki predstavnici ustanika radili su na tome da se bunt usmjeri na obračun s Bošnjacima. Ustanici u istočnoj Bosni ispoljavali su slične inicijative. U jesen iste godine oni su tu izvršili zločine nad Bošnjacima. Bilo je i slučajeva ustaničkog terora nad Bošnjacima, u kojem su učestvovali i neki srpski komunisti (primjerice, pokolj u Kulen-Vakufu u septembru 1941). Partizanski rat u BiH počeo je, zapravo, kao srpska pobuna – u kojoj su komunisti saradivali sa četnicima – protiv ustaškog režima i okupatora.⁹¹

Pojavom četničkog ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića na ratnoj sceni, sa preciziranim ciljevima o etnički čistoj, velikoj srpskoj državi, prilike su, posebno po opstanak Bošnjaka, još više usložnjene. U četničkoj zakletvi jasne su dvije osnovne odrednice njihove ideologije: borba za Srbiju („srpski narod“) i izvršenje odmazde. Antihrvatstvo, antimuslimanstvo i antijugoslavenstvo su bili ideologija četništva. Smatralo se da se u ratu moraju udariti „kočiči“ oko srpskih zemalja. Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice njihovi planovi su predviđali čišćenje Sandžaka i Bosne i Hercegovine od Bošnjaka i Hrvata. U programskim i drugim dokumentima četničkog pokreta Bošnjaci su tretirani kao „nacionalni element“, „unutrašnji neprijatelj“, „Turci“ i slično, a njihovo uništavanje smatrano je za „najsvetiju dužnost“.⁹²

Prema navodima A. Zulfiarpašića, posada domobrana povukla se iz Foče krajem 1941. godine čim su se oko tog grada pojavili četnici.⁹³ Drina je poč-

krvavo potukli... Mi tjeramo četnike, uhvatimo ih, Čolaković (Rodoljub Čolaković – prim. S. B.) im održi govor, pusti ih da idu kućama ili da pridju nama. I to koljače koji dolaze s fronta protiv muslimana. Te propuste vis-a-vis četnika Tempo (Svetozar Vukmanović Tempo – prim. S. B.) je u svojim uspomjenama prilično objektivno i istinito ispričao, pa su ga komunisti iz vodstva BiH, začudo i Srbi i muslimani, optužili da je preokrenuo historiju Bosne.“ Čolaković je, prema sudu Zulfiarpašića, bio nosilac „favoriziranja srpstva, s kojom su se muslimani, po njemu, trebali identificirati“. Činjenica je da je „bošnjačka inteligencija – naši rukovodeći kadrovi u Bosni i Hercegovini – bila zastupljena u velikom broju i među borcima, i rukovodećem kadru partijskih organizacija, a da se nisu, iz oportunističkog stava partijske organizacije Bosne i Hercegovine i Rodoljuba Čolakovića, iskazivali kao muslimani ili Bošnjaci, što je opet izazvalo jednu reakciju u srpskim masama da se pitaju gdje su muslimani, zašto ih nema.“ – vidi: M. Đilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfiarpašić*, 82, 90.

91

Upor. I. Banac, „Bošnjaci, komunizam i njegovo naslijeđe“, *Godišnjak*, BZK „Preporod“, Sarajevo, 2011, 113; M. Bergholz, *Naslije kao generativna sila: identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo – Zagreb, 2018, 21–22.

92

R. Pajović, „Pokolj Muslimana u Sandžaku i dijelu istočne Bosne u januaru i februaru 1943. godine“, u: *Neretva-Sutjeska 1943*, Beograd, 1969, 510.

93

„Ovi su onda unišili u grad i napravili opći pokolj žena, djece i staraca, sve muslimana, i ostavili za sobom jedno veliko

etkom decembra izbacivala bošnjačke leševe. Da bi to spriječili, četnici su ubijenima razrezivali trbuhe kako bi tjelesa potonula. U tome su učestvovali većinom mještani i srbijanski četnici, „ali ovih zadnjih je bilo vrlo malo”.⁹⁴ Zulfikarpašić se prisjeća ulaska u rodnu Foču: „Na Miljevini smo naišli na strašnu sliku. Kod jednog potoka, preko kojega smo morali projahati, stajala je hrpa poklanih žena, staraca i djece. Preko njih je bio pao snijeg. Ispod bijelih nanosa virile su noge, glave, ruke ili ramena. Leševi su bili iznakaženi, otekli. Snijeg koji se topio bio je crvenkast i siv od krvi i truleži. Po tragovima se vidjelo, da grabljivice razvlače leševe. Na više mjesta ležale su odrtine ljudskih tjelesa, sa kojih su ptice jele ljudsko meso. Vonjalo je u zraku, jer je već nekoliko dana sijalo sunce. Nekoliko kuća u dolini bilo je spaljeno. Jašući dalje cestom prema Foči, svugdje smo nailazili na spaljena sela. Daničići i Susješno su bili do temelja spaljeni. Stanovnici koji nisu na vrijeme izbjegli, pobijeni su i poklani. Čitavim putem do Foče nismo sreli ni jednog muslimana ni muslimanke... Preko mosta smo pošli pješice. Još uvijek je most bio krvav. Ispod mosta niz zidine kula, visile su poput stalaktita (u carstvu Nečastivoga) ogromne ledenice krvi. Pod tim strašnim crvenim baldahinom Drina je ljuljuškala mrtva tijela, kao da ih uspavljuje. Uz obalu ležali su naduti leševi žena, djece i ljudi u građanskim i seljačkim odijelima. Neki mrtvaci su bili goli.”⁹⁵ Kada je Adil Zulfikarpašić, po pozivu, jednom prilikom došao u Titov štab u Foči, prije ulaska u Titovu kancelariju iz nje je izašao jedan od četničkih organizatora pokolja Bošnjaka, ali sada s petokrakom na šubari i u oficirskoj uniformi. Na Adilov upit šta ovaj tu radi, Tito mu je odgovorio da je to komandant fočanskog partizanskog odreda, koji je ostavio četnike i prišao partizanima, „vrijedan mladić, preko njega ćemo privući još mnogo ljudi”.⁹⁶

zgariste. Vrhunac tragedije bio je da je nekoliko stotina muslimanskih izbjeglica, koji su gole živote spasili bijegom, otjerano u Jasenovac i pobijeno, jer – po Luburiću – „da su bili dobri Hrvati, ne bi ih četnici pošteđjeli”. – cit. prema: *Bosanski Muslimani čimbenik mira između Srba i Hrvata*, Zürich, 1986, 19.

94

U Zulfikarpašićevoj porodici, toj široj, u Čengićima, u Foči, njegovih rođaka je stradalo četrdesetak. Pobili su ih četnici, a četvero je bilo uhapšeno i dvojicu su ubile ustaše, kao simpatizere partizana. U Foču je, navodi Zulfikarpašić, 1941. došao, kao „četnički komandant, neki Sergije Mihajlović, kapetan, ruskoga porijekla, koji je napravio strašan pokolj u Foči. On je bio dijete ruskog emigranta. Zaveo je krvavi režim u Foči. I moj brat (Sabrija – prim. S. B.) je 1941. godine ubijen, koncem novembra ili početkom decembra. U decembru, dok sam bio u partizanima, jedna je grupa skojevaca pobjegla i susrela se sa mnom na Zvijezdi planini i prenijela mi vijest da je moj brat, prije kratkog vremena, ubijen. Uхватili su ga četnici, prateći njegovu ženu koja ga je posjećivala. Našli su ga, izvukli iz kuće i povelili na Drinu. O načinu ubistva postoji nekoliko svjedočanstava: neki kažu da je ubijen iz puške, a neki da su ga nožem zaklali.” – prema: M. Đilas, N. Gaće, *Bošnjak Adil Zulfikarpašić*, 74–76.

95

A. Zulfikarpašić, *Članci i intervjui*, Sarajevo, 1991, 13; također vidi: Isti, *Članci i intervjui: povodom 70-godišnjice, Sarajevo – Zürich*, 1991; Isti, *Osvrti*, Sarajevo, 2005; Isti, *Misao, pogledi, sjećanja*, Sarajevo, 2005.

96

Vreme, br. 261, Beograd, 12. decembar 1994. Zulfikarpašić govori da je partizanski pokret „pokazao spremnost da se

NOP se nije odlikovao dosljednom i čvrstom linijom prema Bošnjacima. Sadržaji relevantnih partijskih komunističkih dokumenata svjedoče da njihovi tvorci mahom nisu osjećali potrebu da realno sagledaju položaj Bošnjaka, njihove egzistencijalne probleme, ulogu jedinica „muslimanske milicije” koje su štitile svoja naselja, pa su ih sektaški, u masi, tretirali kao protivnike NOP-a.⁹⁷ U jednom spisu Kardelj je muslimanske milicije u BiH ubraja u ustaške formacije, što je u biti značilo njihovu osudu od KPJ-a i partizana. Međutim, u stvarnosti se nisu sve muslimanske milicije i njihovi pripadnici mogli svrstati među protivnike, pošto je u njihovim redovima bilo dosta simpatizera NOP-a. U sredinama u kojima partizanski komandanti nisu bili opterećeni nacionalizmom i dogmatizmom izvršena je diferencijacija, pa je znatnom broju tih ljudi, koji su branili svoja sela i domove, omogućeno da priđu partizanima.⁹⁸

U ratnim prilikama 1941. znatan dio bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini bio je prisiljen napustiti domove u potrazi za spasom od prijetjećeg fizičkog uništenja. Duge kolone izbjeglica (muhadžira) imale su prevashodno unutrašnji prostorni karakter i kretale su se, pored privremenih zbjegova, na relaciji selo – grad i grad – grad, uz veliku prostornu mobilnost, kao što su bili odlasci iz istočne Bosne u Bosansku krajinu. Manji dio muhadžira se sklanjao u pravcu Srijema, Slavonije, Sandžaka, Zagreba i Dubrovnika, dok su u BiH pristizale bošnjačke izbjeglice iz Sandžaka istim onim pravcem koji je još od 1914. bio dobro poznat tom narodu. Migracijske pokrete pratile su brojne nedaće: od nasilnog napuštanja domova do stradalništva na putevima, koji su se nerijetko završavali pogromima, poput onih 1941. u Berkovićima, Kulen-Vakufu, Koraju ili širom istočne Bosne, naročito u njenih sedam srezova: Foči, Čajniču, Goraždu, Višegradu, Vlasenici, Srebrenici i Rogatici, gdje su muhadžiri stradali zajedno s domicilnim stanovništvom po mjestima koja su padala u ruke ustanika. Oni koji su uspjeli pobjeći tražili su spas po Sarajevu i drugim gradovima. Na gradskim periferijama muhadžiri su živjeli u teškim uvjetima, izloženi neimaštini, raznim bolestima, zlokobnim pratiocima ratova.⁹⁹

gine u obrani svoje domovine. Da se u borbi ne bude kukavica, to je bila najgora osobina, a to bi bilo gore nego da si se odvojio od pokreta. I stav je bio da se borci koji su požrtvovani primaju u partiju bez obzira na to što možda imaju predrasuda – vjerskih, nacionalnih i sl. Taj kvalitet borca bio je kod nas jako cijenjen.” Opšir. Adil Zulfikarpašić: *panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja: povodom osamdesetog rođendana*, priredio Luka Mičeta, Beograd, 2001; L. Mičeta, *Sudbina Bošnjaka: svedočenje Adila Zulfikarpašića*, Beograd, 1999.

97

E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, 164.

98

M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, 83. S obzirom na to da je vodstvo KPJ i NOP-a od decembra 1941. do maja 1944. provelo skoro isključivo u BiH, da su tu bile „glavne postaje” komunističkog vojno-političkog projekta (Foča, Bihadž, Neretva, Sutjeska, Jajce, Drvar, s vremenom je „komunizacija Bošnjaka” postala važna u strategiji komunista. – prema: I. Banac, *Bošnjaci, komunizam i njegovo naslijeđe*, 113).

Bošnjaci su se ratne 1941. našli, kako se često ističe u literaturi, između čekića i nakovnja – velikosrpske i velikohrvatske politike.¹⁰⁰ Ustaše su bile sumnjičave, ukazuje J. Tomasevich, prema njima zbog njihove težnje za autonomijom BiH, da će oni iskoristiti tu autonomiju kao sredstvo za „jačanje svijesti o svojoj posebnosti u odnosu na katolike, to jest Hrvate u BiH i Hrvate općenito, i da bi mogli naškoditi hrvatskim interesima u BiH i na druge načine”.¹⁰¹ Ustaški zločini i progoni Srba i Jevreja, kao i ustanički zločini izazvali su otvoreni protest Bošnjaka širom BiH. Bio je to „konkretan odjek duboke zabrinutosti” koja je zahvatila sve bošnjačke građanske političare. U drugoj polovini 1941. bilo je, s rasplamsavanjem sukoba u BiH, sve izraženije uvjerenje među Bošnjacima da im vlasti NDH ne pružaju dovoljno sigurnosti. Bošnjačke javne i ugledne ličnosti su nastojale iznaći rješenja za opstanak vlastitog naroda.¹⁰² U Sarajevu su u ljeto 1941. prilikom posjete Andrije Artukovića, ministra unutrašnjih poslova NDH, „istaknute ličnosti muslimanskog življa” izrazile želju „muslimana da mirno žive s ostalim vjerskim pripadnicima, jer bi se bijes i osveta svakako najviše iskalila baš na samim muslimanima”.¹⁰³ Bošnjačko građanstvo je u više mjesta također stalo u zaštitu Roma od progona i deportacije. Poseban odbor koji je u tu svrhu formiran u Sarajevu sačinio je opsežnu predstavku u kojoj se dokazivalo da je napad na „bijeke Cigane” ujedno napad i na Bošnjake. Predstavka je dostavljena ustaškim i njemačkim vlastima, pa je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH krajem

99

O tim bezimenim tragedijama, čak i na kraju rata, svjedoči i kazivanje A. Zulfikarpašića: „Teško mi se dojmio i slučaj likvidacije 200 sandžačkih trgovaca. To su uglavnom bili čestiti ljudi koji nisu sarađivali ni s ustaškim vlastima niti s okupatorom. Pobjegli su ispred Đurišićevih koljača, koji su „čistili” Sandžak od Muslimana. Čekali su na svršetak rata da se vrate kućama. Sarajevska OZNA ih je pokupila u Zagrebu i o tome je mene obavijestio potpukovnik Stole Kovačević, Srbin, i zamolio me da nešto pokušam protiv likvidacije tih nedužnih ljudi. Na putu do Sarajeva su negdje na bosanskoj teritoriji bili pobijeni... Tu je bilo čak i mnogo ljudi iz partizanskih porodica.” – prema: *Ključnih pet*, Ljubljana, 1990, 13; S. Bandžović, *Iseljavanje Muslimana iz Sandžaka*, 99. Drugom prilikom Zulfikarpašić o ovim trgovcima govori: „Oni su bili ostavili dućane i obitelji u Prijepolju, Pazaru, Pljevljima, i išli su u Zagreb da im prođe rat. Za mene je bilo veliko razočarenje kada sam vidio da se vlast ne odnosi na isti način prema ljudima istih sudbina. Likvidacija nedužnih ljudi bez suda – ja se za to nisam borio.” – cit. prema: M. Galić, *Politika u emigraciji*, 86.

100

M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 535; opšir. M. Atilla Hoare, *Genocide and Resistance in Hitler's Bosnia: the Partisans and the Chetniks 1941-1943*, Oxford University Press, New York, 2006.

101

„Među Muslimanima broj protivnika ustaškog režima stalno je rastao, a broj pristaša se smanjivao, i protivnici su, zajedno s onima koji su od početka bili manje-više neutralni, počeli tražiti neki drugi način kako će preživjeti.” – prema: J. Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941–1945.*, Zagreb, 2010, 544–546.

102

R. Hurem, „Neke karakteristike ustanka u Bosni i Hercegovini 1941. godine”, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, Sarajevo, 1970, 209.

103

N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, Sarajevo, 1993, 185, nap. 58.

augusta 1941, plašeći se daljih protesta Bošnjaka, naredbom obustavilo progon i deportiranje „bijelih Cigana” iz BiH.¹⁰⁴

Već krajem ljeta i u jesen 1941. najveći se dio bošnjačkog građanstva otvoreno, putem niza rezolucija, ogradio od ustaške politike progona srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva.¹⁰⁵ Njihovim objavljivanjem Bošnjaci su postali „jedina narodna zajednica u Evropi koja je javno i s potpisima mnogih svojih najuglednijih članova protestirala protiv progona, paljevina, ubijanja, oduzimanja imovine i deportiranja svih ljudi zbog vjere, rase ili nacije”.¹⁰⁶ Rezolucije treba promatrati u širem kontekstu epohe, atmosfere jednog vremena.

Začetak svim ovim značajnim rezolucijama, prije svega Sarajevskoj, smatra se skupštinski zaključak Udruženja ilmijske „El-Hidaje” od 14. augusta 1941. kojim se javno protestiralo protiv zločina i stradanja. El-Hidaje je pozvala muslimane da se klone svakog zlodjela, a državne vlasti da što prije zavedu red i sigurnost „u svim krajevima, ne dozvoljavajući da se bilo šta učini na svoju ruku, kako ne bi nevini ljudi stradali”.¹⁰⁷ Rezolucija je došla u vrijeme kada su neki visoki funkcioneri NDH, poput Džafera Kulenovića, uvjerali javnost da muslimani pružaju podršku ustaškom režimu. Prema izvještaju Glavnog stožera Ministarstva hrvatskog domobranstva o općoj unutrašnjoj situaciji, iz druge polovine septembra 1941. godine, „Muslimani imaju

104

ABC Muslimana, 36.

105

Upor. M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, 535; B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, knj. I, Beograd, 1983, 94–96.

106

M. Filipović, *Bošnjačka politika*, Sarajevo, 1996, 75. Stephen Schwartz ustvrđuje da su potpisnici rezolucija bili protiv zločina ustaškog režima i da su stali u odbranu „digniteta i imovine bosanskih Srba i Jevreja”, da su rezolucije „od najveće važnosti da se svijetu objasni jedinstveni odnos muslimana i Jevreja na bosanskom tlu”. – prema: S. Schwartz, *Sarajevska ruža*, Sarajevo, 2006, 8.

107

U tački 4. ove rezolucije se kaže: „Sa bolom u duši i dubokom sućuti se sjećamo svih onih muslimanskih žrtava koje nedužno padoše u nemirima koji se ovih dana mjestimično događaju. Osuđujemo sve one pojedince muslimane, koji su sa svoje strane učinili bilo kakav ispad i napravili bilo kakvo nasilje. Konstatujemo, da su tako šta mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgojeni pojedinci, čiju ljagu odbacujemo od sebe i od svih muslimana. Pozivamo sve muslimane, da se u duhu visokih uputa svoje vjere strogo klone svih zlodjela.” – prema: M. Imamović, *Bošnjaci u emigraciji: monografija Bosanskih pogleda 1955–1967*, 149; N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 186. Rezolucija je upućena najvišim funkcionerima NDH, kao i muslimanima u organima NDH: Osmanu i Džaferu Kulenoviću, Adem-agi Mešiću, Hilmijski Bešliagiću, Hakiji Hadžiću. Robert Donia, pak, piše da rezolucija „nije pripisala krivicu nijednoj osobi niti grupi. Kao što su istakli historičari iz ere socijalizma, muslimanski potpisnici rezolucija kritizirali su zločine kao devijantne ekscese, ali nisu napadali ključni ustaški program fizičke eliminacije određenih grupa silom. Oni jesu, međutim, pozvali vlasti NDH da uspostave red i spriječe dalje nasilje. Oni su jasno istakli da su akcije režima u prvim mjesecima okupacije dovele do njihovog distanciranja od ustaškog pokreta.” – prema: R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, 214.

razvijen osjećaj sažaljenja, pa ni u kom slučaju ne trpe nezgodan i nehuman postupak prema svojim bližnjima, makar ovi bili njihovi vjerski pa i politički protivnici. Smatraju da se želi zavaditi muslimane i Srbe, te da će pobuna Srba dovesti u opasnost živote i imovinu muslimana” te da zato traže da se „žurno uspostave redovna upravna i vojnička vlast, a sadašnje Ustaške organizacije odmah raspuste”.¹⁰⁸ F. Friedman smatra kako su većini Bošnjaka bile „tako odbojne fašističke akcije, da su ih oni denuncirali”.¹⁰⁹ Od rane jeseni do kraja 1941. pojavljivale su se antifašističke, antiustaške rezolucije bošnjačkih građanskih struktura u BiH. Prijedorska rezolucija je obnarodovana 23. septembra, Sarajevska 18. oktobra, Mostarska 21. oktobra, Banjalučka 12. novembra, Bijeljinska 2. decembra i Tuzlanska 11. decembra. Ima indicija da su slične rezolucije donesene u još nekim mjestima. Gavrilo Dožić, srpski patrijarh, naveo je u svojim memoarima: „Mi smo apelovali na pristalice dr. Mehmeda Spahe, a oni su pre našega apela pokušali sve što su mogli da obustave masakr i pokolj srpskog življa. Naš apel primili su blagonaklono nastojeći da nešto učine u tom pravcu. Uzeto u celini, predstavnici muslimana drže se ispravno i dobro prema Srbima i osuđuju javno i kuražno zločine ustaša.”¹¹⁰

108

R. Hurem, „Pokušaj nekih građanskih muslimanskih političara da Bosnu i Hercegovinu izdvoje iz okvira Nezavisne Države Hrvatske”, 198, nap. 29 i 30.

109

F. Friedman, „Islam kao nacionalni identitet: bosanskohercegovački Muslimani slavenskog porijekla (5 osvrtno na Muslimane Novopazarskog sandžaka)”, *Forum Bosnae*, br. 18, Sarajevo, 2002, 97. Za više detalja o bošnjačkim protestima protiv antisrpskog nasilja on upućuje na: „Ustaše”, u izdanjima *South Slav Journal*, ljeto 1982. (str. 31–33) i jesen 1983. (str. 37–39).

110

Prema: M. Huković, „Bošnjaci su naj, naj, naj...”, *Oslobođenje*, Sarajevo, 3. oktobar 2009, 10. *Bosanski pogledi* u martu 1961. objavljuju pismo Miloša Pudarića, koji, komentirajući sadržaj Mostarske rezolucije, ustvrđuje da ona može služiti na čast bosanskohercegovačkim Muslimanima: „To je dokument od istorijske važnosti i podvig dosljedan soja plemićkog i junačkog iako su znali da su mogli svaki dan 'da omrknu a ne osvanu'”. Isti list u aprilu 1962. prenosi pisanje *Naše reči*, organa srpske demokratske grupe Oslobođenje, čiji su članovi mahom bili tokom rata u redovima četničkog pokreta D. Mihailovića. *Naša reč* objavljuje u novembru 1961. tekst „Borba protiv ustaških pokolja – reakcije Muslimana i Slovenaca”, gdje stoji: „lako se u srpskoj, a još manje u hrvatskoj javnosti, bilo u emigraciji bilo u zemlji, vrlo retko spominje borba koja je odmah još 1941. godine, bila počela protiv ustaških pokolja – 'Naša Reč' želi ovom prilikom da podvuče da je prvi politički otpor protiv ustaških pokolja došao od strane bosansko-hercegovačkih Muslimana. Desetine intelektualaca i građana Sarajeva, na čelu sa Mehmed-Ali ef. Čerimovićem, pretsednikom Ulema međžliša, Dr Šaćir Sikirićem, rektorom Više islamske šeriatsko-teološke škole – *pod punim potpisom*, objavili su svoju rezoluciju 12. oktobra 1941. godine”, ustvrđujući da ova rezolucija „nije mogla biti borbenija u vreme ustaške strahovlade”. Isti list navodi i Mostarsku rezoluciju kao „borbeniju” u odnosu na Sarajevsku. *Bosanski pogledi* u jesen 1962. prenose tekst Ratka Parežanina, urednika emigrantske Iskre, koji kaže: „Muslimanske mase nisu htele nikada u ekstreme, osećale su da bi ih takav put, obzirom na sve prilike na tlu koje nastanjuju, vodio u provaliju. U toku Drugog svetskog rata, uz ustaše su išli samo pojedinci među muslimanima, a iza onih znamenitih rezolucija, kojima su muslimanski domaćini iz nekoliko većih gradova Bosne i Hercegovine osudili ustaške zločine i ogradili se od Paveličeve 'nezavisne' stajala je ogromna većina muslimanskog življa Herceg-Bosne.” Petar II Karađorđević, nekadašnji jugoslavenski kralj, na Petom svesrpskom kongresu, održanom krajem juna 1963. u Chicagu, također govori o rezolucijama: „Mi Srbi ne treba da zaboravimo da su u odbranu srpskog življa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

U trenutku nastanka, zapaža Šaćir Filandra, rezolucije su kroz pera svojih potpisnika izražavale „miroljubiv habitus jednog naroda, njegovo principijelno odbacivanje diktature, diskriminacije, genocida, prozelitizma i terora, a zalaganje za uspostavljanje principa zajedničkog življenja. Kao protest protiv nereda, bezakonja i legalizovanog uništavanja, prvenstveno srpskog i muslimanskog naroda u Bosni Hercegovini, one su istovremeno pokazatelj političkog stanja muslimanskog naroda u tom trenutku, njegove zatečenosti novim događajima, ugroženosti, nesigurnosti, dezorijentacije i nesnalažljivosti, što se kasnije manifestiralo njegovim idejnim i praktičnim lutanjima, zabrazdivanjima, padovima i usponima.”¹¹¹ Bošnjaci, kao što se ističe u Sarajevskoj rezoluciji, „nisu nikom spremali ni mislili nikakva zla, što najbolje potvrđuju činjenice da su svi muslimani – bivši jugoslovenski vojnici – odmah nakon rata predali vojno oružje. Muslimani su i u svojoj prošlosti za vrijeme Turske, kad su bili jedini gospodari, tolerirali bez razlike sve vjere i nikom nisu zuluma činili”. Potpisnici ove rezolucije traže da se zavede „stvarna sigurnost života, časti, imovine i vjere za sve građane u državi bez ma kakve razlike”, što će reći i za Srbe i za Jevreje. Dalje se zahtijeva da se „u buduće ne dozvoli da se poduzimaju ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazvati pobune i krvoprolića u narodu” te da se pozovu na sudsku odgovornost „svi stvarni krivci, koji su počinili ma kakvo nasilje ili zlodjelo, bez razlike kojoj vjeri pripadali, te da se najstrožije kazne prema zakonu, kao i oni koji su ovakva zlodjela naređivali ili za njih dali mogućnost”. U Mostarskoj rezoluciji potpisnici su ukazivali na to da su „nebrojeni zločini, nepravde, bezakonje, prevjeravanja, koja su učinjena i koja se čine prema pravoslavnim Srbima i drugim sugrađanima strana (su) potpuno duši svakog muslimana. Svaki pravi musliman, oplemenjen uzvišenim propisima islama osuđuje ovakva zlodjela, ma sa koje strane dolazila, jer zna da islamska vjera smatra najtežim grijehom ubijanje i mučenje nevinih, kao i otimanje tuđeg dobra, te prevjeravanje pod okolnostima koje isključuju slobodnu volju. Šaka onih nazovi muslimana, koji su se o to ogriješili, samim tim su se ogriješili o uzvišene propise islama, pa će ih neminovno stignuti Božija i ljudska pravda.” U Banjalučkoj rezoluciji se, između ostaloga, kaže: „Najelementarnija prava čovjeka gažena su bez ikakvih skrupula. Sigurnost života i imetka, sloboda vjere i savjesti prestali

od ustaških zločina prvi baš ustali najugledniji Muslimani. Bilo je, istina, muslimanskih otpadnika i u ustašama, ali je ološa bilo uvek i svuda, i u svim narodima. Narod se međutim ne ceni po svom ološu no po svojoj eliti.” – prema: *Bosanski pogledi 1960–1967*, 126, 163, 193, 238, 317. „Rezolucije nije potpisivao bilo ko”, ukazivao je Zulfikarpašić, nego, „elita muslimanska, stotine najuglednijih ljudi usred porobljene Evrope. Ne iz ilegalnog skloništa, ne iz sigurne emigracije ili iz šume, nego iz svoje sredine, sa svog posla, javno, iz srca njemačke okupacije, a to je značilo veliku kuraj i veliku moralnu snagu ovih ljudi”. – prema: F. Đapo, T. Loza, *Povratka u Bosnu*, Sarajevo, 1990, 26.

111

Š. Filandra, „Prilog rastakanju ontologije zla”, *Književna revija*, br. 31, Sarajevo, april 1990.

su da važe za veliki dio naroda ovih krajeva.” Osuđuje se pljačka srpske i jevrejske imovine, pa se kao primjer navodi Banja Luka, „gdje je s imovinom iseljenih i izbjeglih Srba i Židova napravljen izvor pljačke i bogatstva za pojedince, njihove obitelji i prijatelje”. O razgrabljivanju srpskih i jevrejskih radnji stoji: „Odbijamo od sebe s prezirom podmetanja da se mi želimo dočepati tih radnji.”¹¹² U Tuzlanskoj rezoluciji se, pored ostalog, kaže: „Naš muslimanski svijet inspirisan duhom islamske kulture i etike, osuđuje svaki nered. I ako se zna za ovu lijepu osobinu Muslimana, zlonamjerno se svuda šire vijesti, da su muslimani krivi za mjere protiv Srba, te se sav odijum svaljuje na muslimane i stvari se tako predstavljaju, kao da je sve ovo razračunavanje između Srba i Muslimana.” Potpisnici ovih rezolucija su bili predstavnici javnog života Bošnjaka, mahom funkcioneri Islamske zajednice, muslimanskih društava i udruženja, poslovni ljudi, posjednici, intelektualci i drugi ugledni građani. Još je Solomon upozoravao da u kriznim vremenima niko nema pravo brinuti samo o sebi, svojim i svojoj imovini, već mora pomoći drugima.

Pojava ovih protuustaških rezolucija, kao izraz moralnog i kritičkog stava bošnjačke javnosti prema poretku bezakonja, demantirala je tvrdnje ustaške propagande da „Hrvati islamske vjeroispovijesti” čine oslonac ustaškom poretku u Bosni i Hercegovini.¹¹³ Rezolucije sadrže izraz nepovjerenja u ustaški režim i njegove planove, osudu ustaškog terora i zahtjev da se osigura lična, vjerska i imovinska sigurnost i to „za sve građane u državi bez ma kakvih razlika”. Potpisnici su tražili „da se onemoguću svaka vjerska netrpeljivost”, zaštitu za „nevini svijet”, kao i odgovornost svih onih, bez razlike na vjeru, koji su nedjela naređivali ili onemogućili. Osuđivali su one Bošnjake koji su učestvovali u zločinima. Odbacivali su pokušaje da se Bošnjaci kolektivno učine odgovornim za ustaške zločine, uz glas protiv „bezrazložne osvete” nad Bošnjacima.¹¹⁴ Rezolucije su pokazale da se najveći

112

Fadil Ademović navodi jedan izvještaj Ustaškog stožera Banja Luka od 16. januara 1942. povodom Banjalučke i Mostarske rezolucije u kojem stoji: „Muslimanske element, koji se prije rata klanjao svim režimima, nastojao se je od strane ovog stožera privući i dati mu mogućnost za što užu suradnju u ustaškom pokretu, ali moram konstatirati da su svi napori koje sam uložio u ovom smjeru ostali uzaludni. Muslimanski element nije niukojem pogledu pokazao svoj odaziv koji se je očekivao. Povučeni u svoj uskogrudni krug, musliman proživljava život koji naliči na doba vjerske mržnje prema katolicizmu, a ujedno s velikim nepouzdanjem gleda na sve događaje koji se obavljaju ne samo kod nas već i u cijeloj Europi, te misli da se ovakvo stanje neće održati i da će se vratiti ono staro, pa je radi toga, da sebi sondira teren i 'osigura' budućnost, pristupio raznim načinima promičbe, a u ovom konkretnom slučaju i predstavkama, optuživanjima ustaša i svaljivanju krivnje na ustaški pokret za sve ovo što se sada odigrava na teritoriji ove župe, pa dapače na području čitave Bosne i Hercegovine.” – cit. prema: F. Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Sarajevo, 2000, 325.

113

Upor. E. Redžić, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontroverzama istorijske nauke*, 150; Isti, *Nacionalni odnosi u Bosni i Hercegovini 1941–1945. u analizama jugoslavenske istoriografije*, Sarajevo, 1988, 49.

dio bošnjačkog građanstva ogradio od ustaških zločina uz njihovu osudu, „što je nesumnjivo bio akt velike građanske hrabrosti, ali pri tome se nije dovodio u pitanje režim NDH i okupacija zemlje, što u datim okolnostima nije ni bilo moguće”. Čitane su po džamijama, kućama, plasirane u javnost na različite načine. Članovi Mladih Muslimana su ih umnožavali i dijelili.¹¹⁵ Neke su prevedene na strane jezike i tajno upućivane u inostranstvo. Komunisti su također ukazivali na njih.¹¹⁶

Političko raspoloženje velikog broja Bošnjaka bilo je drugačije od onoga kakvim ga je prikazivala ustaška propaganda. Hafiz Abdulah-ef. Budimlija, potpisnik Bijeljinske rezolucije, kazivao je 2007. o teškim prilikama u bijeljinskom kraju, naročito nakon pokolja Bošnjaka u Koraju, o atmosferi u kojoj je potpisivana ova rezolucija, gdje su Bošnjaci bili samo „kap u moru. Sva okolina Bijeljine je srpska, od Drine do Save. Pa šta mi mislimo, ako se oni dignu, šta će onda biti s nama.” Potpisnici rezolucije su, po njemu, tada „položili svoje glave jer je bilo ili – ili”, kada „Nijemci idu, gaze preko Rusije. I sad mi tražimo... da budu Srbi i Jevreji ravnopravni, Romi i to. Dakle, sve to što je urađeno bilo je sa izvjesnim strahom”, objašnjavajući dalje: „I mnogi poslije potpisivanja te rezolucije nisu smjeli u svojim kućama spavati. Išli su po tuđim kućama i spavali tako je se to malo utišalo, dok se to malo sleglo.”¹¹⁷ Ustaše je zatekla pojava rezolucija. Proustaški elementi su u Prijedoru organizirali potpisivanje kontrarezolucija i izjava Bošnjaka o

114

R. Hurem, „Narodi Bosne i Hercegovine prema ustanku 1941–1942.”, *Prilozi*, br. 23, Sarajevo, 1987, 160.

115

O tome je Alija Izetbegović, nekadašnji pripadnik Mladih Muslimana, govorio: „Niko od nas, doslovno niko, nije otišao u ustaški pokret niti je postao ustaški funkcioner, niko nije otišao u SS-diviziju niti u neke njemačke jedinice, velika većina nas smo čak bili vojni dezerteri. Dio regrutovanih je otišao u domobrane, tu se moralo ići, ali baš niko nije otišao u ustaše. To nije slučajno. Otklon od ustaša kod nekih ljudi bio je razumljiv 1943. i 1944. godine, kada je bilo jasno ko će izgubiti, ali od nas niko s njima nije otišao ni 1941–42. kada su Nijemci bili na vrhuncu snage. Naprotiv, jedan broj naših ljudi bio je blizak onim krugovima koji su izdali rezolucije protiv ustaškog i njemačkog režima. Mi smo bili mladi ljudi da bi bili potpisnici tih rezolucija, ali mi smo ih umnožavali, nosili i rasturali. U tim ljudima koji su bili potpisnici gledali smo neke svoje ideale, svoje duhovne očeve, ili jednostavno odgojitelje. Prema tome, bili smo bliski jednoj humanističkoj opoziciji ondašnjem režimu. Za nas su ustaštvo i njemački sistem bili neprihvatljivi.” Opšir. S. Trhulj, *Mladi Muslimani*, Sarajevo, 1995, 60–61.

116

Avdo Humo u novembru 1941. u izvještaju Pokrajinskom komitetu KPJ za BiH ukazuje: „Istovremeno vam šaljem dvije rezolucije: mostarsku i sarajevsku. Ovdje među Muslimanima nastalo je veliko vrenje. Na mnogim mjestima može se čuti: 'Puklo je između nas i njih' (misli: ustaša – prim. S. B.). Ova sarajevska, iako nije tako odlučna, ali je dosta dobro među Srbima primljena. Potpisnici su vrlo ugledni Muslimani. S obzirom na vrenje među muslimanima i na svakom koraku jednodušno osuđivanje ustaških vlasti, koje se najbolje ogleda kroz rezolucije, nameće se neophodno potreba da se izda letak sa potpisom Glavnog štaba, u kojem treba raskrinkati – čega još muslimanske mase nisu svjesne – okupatorsku politiku. Tu treba naročito naglasiti i razbiti iluziju da Muslimani od okupatora mogu nešto očekivati – neki spas.” – prema: *Zbornik NOR-a*, tom IV, knj. 2, dok. br. 65.

117

Kazivanje hafiza Abdulaha ef. Budimlije o Bijeljinskoj rezoluciji, 5.

želji za saradnjom „u okviru Ustaških ustanova”. Napadani su „prijedorski rezolucionaši” da imaju namjeru „da se omraze Ustaše, ustaški pokret, a tim i Poglavnik i Hrvatska država”. Jozo Garić, banjalučki biskup, smatrao je da su rezolucije „pamflet pun paklenih kleveta i mržnje protiv katoličke crkve”, optužujući Bošnjake za progone, pljačku i ubistva Srba u Bihaću, Sanskom Mostu, Cazinu i Bosanskoj Krupi.¹¹⁸ Nijemci su „muslimanske rezolucije” objašnjavali kao rezultat pojava koje su zbunjivale, plašile i opominjale Bošnjake. Iza njihovih apela stajale su težnje za sigurnošću, vjerskom trpeljivošću, pravnom zaštitom i kažnjavanjem zločinaca.¹¹⁹ Izvještaj zapovjedništva Trećeg domobranskog zbora krajem decembra 1941. ilustrativno svjedoči, u tom smislu, o prilikama u BiH. Za raspoloženje „muslimanskog diela stanovništva na području ovog zbora može se reći nezadovoljavajuće. Stanovništvo je izgubilo „povjerenje u vlast”, pa „jednog dana možemo biti iznenađeni i sa ozbiljnim unutrašnjim događajima, odnosno javnim revoltom pučanstva bez razlike vjere”.

Društvo u kojem umni i najodgovorniji ljudi, napisao je Abdulah Budimlija, ne čine ništa, ni riječima ni djelima, da bi pozitivno utjecali na društvo, nego žive pasivno, izolirano, uvučeni sami u sebe, čeka strašna situacija, u kojoj bi se svaki čovjek osjećao ošamućenim i izgubljenim.¹²⁰ Ustaše se nisu smjele radikalno obračunavati s potpisnicima rezolucija, već su se ograničile na sitnije represalije i to prema pojedincima, svjesne da bi otvorenim progonima pojačali revolt Bošnjaka, kao i težnje dijela bošnjačkog građanstva ka izdvajanju BiH iz okvira nestabilne NDH.¹²¹ Stanje je ostalo napeto. U Sarajevu je ubrzo uhapšeno više od hiljadu ljudi, od kojih preko 300 Bošnjaka.¹²² Politika prema Bošnjacima će za ustaški režim sve vidljivije poprimati karakter posebnog pitanja, čije je „rješavanje” zahtijevalo primjenu političkog pritiska. Na to su

118

M. Konjević, „Neke informacije Hrvatskom državnom saboru o prilikama u Bosni 1942. i 1943. godine”, u: *AVNOJ i Narodnooslobodilačka borba u Bosni i Hercegovini*, 170–171; D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka, 1968, 149.

119

B. Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji (1941–1945)*, I, 94.

120

A. Budimlija, „Adžaibi (čuda)”, *Preporod*, br. 4/870, Sarajevo, 15. februar 2008, 15. Ukazujući na rezolucije iz 1941. godine, on navodi da su Bošnjaci dizali glas „da bi zaštitili svoje sugrađane, a mnogi su odlazili i u partizane, ostavljajući svoje mehke postelje i udobnost, smatrajući to svojom borbom za slobodu. Mnogi muslimani nisu je ni dočekali. Za to su 'nagrađeni' kao narod bez svog vatana i svoje nacije s posebnim zvanjem 'neopredijeljen'.” – prema: E. Musli, „Riječi razuma i tolerancije u tmini rata”, *Dnevni avaz*, Sarajevo, 5–6. novembar 2011.

121

H. Matković, „Bosansko-hercegovački muslimani u programu ustaške emigracije i politici Nezavisne Države Hrvatske”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2006, 1034–1035.

122

R. Hurem, *Narodi BiH prema ustanku 1941–1942*, 161; o stradanju Bošnjaka u logorima vidi: N. Halilbegović, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006.

upozoravali i Nijemci, čiji je glavni cilj bio održavanje stabilnog stanja u NDH, posebno u BiH, gdje su njihovi ekonomski interesi dolazili do jačeg izražaja.¹²³ Bošnjaci su sve više razumijevali NDH „kao tuđi, okupatorski i zločinački sistem vladanja”. „Deklaracije protiv države Hrvatske i protiv ustaškog pokreta”, kako su bile označene ove rezolucije u nekim ustaškim pamfletima, predstavljale su otvorenu manifestaciju neslaganja Bošnjaka s ustaškom politikom.¹²⁴ Bošnjački narod nije htio slijediti ekskluzivni krug proustaških i ustaških političkih garnitura. Nije se mogao pridobiti dodjelom ministarskih fotelja, hvalospjevima o njegovoj „državotvornosti” i sličnim demagoškim obećanjima. Ustaška politika u BiH, napose prema Bošnjacima, već potkraj 1941. doživjela je neuspjeh.¹²⁵ Jedan njemački obavještajac, koji je tada krstario Bosnom, krajem oktobra 1941. konstatira: „U posljednje vrijeme distanciranje muslimana u odnosu na Zagreb tako je uznapredovalo da se u nekim muslimanskim redovima sasvim otvoreno govori o bosanskoj autonomiji za koju bi trebalo da pruži garancije Njemačka, dok se u drugim krugovima razmišlja o jačem vezanju za Srbiju, svakako ukoliko Srbija postane njemački protektorat.”¹²⁶

Napori koje je dio bošnjačkog građanstva činio da se Bosni i Hercegovini osigura poseban upravno-politički položaj, u okviru ili van NDH, rezultat su egzistencijalne motivacije i nepovjerenja u ustaški režim. Ti napori su bili i izraz predratnih, višegodišnjih težnji ovog građanstva za autonomijom BiH. Ono nije bilo homogeno. Tokom rata su egzistirale različite struje. Politika tih građanskih krugova je „više ličila na jedno stalno traženje”

123

F. Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945*, Zagreb, 1977, 202.

124

Upor. N. Duraković, *Prokletstvo Muslimana*, 187–188; Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, Sarajevo, 1998, 163; M. Hadžijahić, *Posebnost Bosne i Hercegovine i stradanja Muslimana*, 47–56. Na rezolucije se 1944. pozvao i Draža Mihailović: „Memorandum banjalučkih Muslimana, upućen muslimanskim ministrima u Pavelićevoj vladi još u avgustu 1941. godine, zatim rezolucije sarajevskih, mostarskih, prijedorskih, tuzlanskih muslimanskih prvaka primeri su svesti i građanske hrabrosti.” – cit. prema: M. Hadžijahić, „Muslimanske rezolucije iz 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, 275.

125

M. Konjević, „O nekim pitanjima politike ustaša prema bosanskohercegovačkim muslimanima 1941. godine”, u: *1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine*, 273. Činjenica je, piše Đoko Slijepčević, „da se ogromna većina Muslimana, kako seljaka tako isto i građanskog društva, nije mogla sroditi sa ustašama i sa ustaškom državom, koja je sve više pokazivala svoje naličje. Pri tome su bila važna tri momenta: muslimanska inteligencija, i građanska i verska, koja nije orijentisana izrazito proustaški i prohrvatski, pobunila se protiv ustaških zločina prema Srbima, protiv ubijanja i fizičkog satiranja Srba i Jevreja, protiv uništavanja i pljačke njihove imovine, protiv samovolje i pustahiluka nosilaca ustaške vlasti i, naročito, protiv prinudnoga preveravanja Srba čega su se i oni, u jednoj daljnjoj perspektivi, i sami bojali i za sebe i pored svih izjava ustaških vođa.” – prema: Đ. Slijepčević, *Jugoslavija uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978, 727.

126

D. Lukač, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, 147, nap. 49.

bez dovoljno stabilne političke orijentacije. Nastojanje Nijemaca da 1943. mobiliziraju Bošnjake u 13. SS diviziju, pod svojom komandom, predstavljalo je dalje snaženje opozicije, inače nejedinstvenih bošnjačkih građanskih političara, ustaškoj političkoj liniji i smanjivanje mobilizacijskih mogućnosti za oružane snage NDH.¹²⁷ Pitanje 13. SS divizije (1944. nazvana „Handžar divizija”) i njenog nastanka 1943. je slojevito. Mnogi su vjerovali da će njena jedina dužnost biti da brani muslimane od onih koji bi ih napali.¹²⁸ Njeno ljudstvo bilo je sastavljeno od 50% muslimana, 40% Nijemaca i 10% drugih narodnosti. Među oficirima je bilo svega 10% muslimana, dok su Hrvati bili većinom angažirani u policijskim službama i komori. Ustaše su, ustvrđuje Marko Atilla Hoare, „muslimansku autonomašku prijetnju koju je predstavljala Handžar divizija doživljavali tako ozbiljno da su, po riječima komandanta divizije pukovnika Karl-Gustava Sauberzweiga, muslimane u SS jedinicama, a ne partizane, smatrali ‘državnim neprijateljem broj 1’”. Ova divizija je upućena na obuku, daleko od BiH, na jug Francuske, gdje je obuka bila ‘vrlo teška, bezobzirna i surova’. U nekim njenim jedinicama – pionirskom bataljonu, smještenom u mjestu Villefranche-de-Rourgue (Vilfranš de Ruerž), došlo je u septembru 1943. do pobune, koju su Nijemci ugušili u krvi. Mnogi pripadnici ove jedinice su, kao nepouzdana, poslani u koncentracioni logor Dahau.¹²⁹ Divizija je iz Francuske prebačena sredinom februara 1944. u istočnu Bosnu, gdje se pod udarima jedinica NOP-a u jesen te godine i raspala. Njeni bivši pripadnici masovno pristupaju partizanima. Prema

127

M. Pelesić, „Položaj Bosne i Hercegovine u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prema Sarajevskom novom listu”, *Prilozi*, br. 23, Sarajevo, 1987, 189.

128

M. Atilla Hoare, *Kolaboracija bošnjačkih Muslimana u Drugom svetskom ratu*, http://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c2.html.

129

V. Kazimirović, *NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941–1944*, Beograd, 1987, 205; opšir. Z. Dizdar, „Prva pobuna u nacističkoj vojsci: pobuna Trinaestog pionirskog bataljona 13. SS divizije „Croatia” u Villefranche-de-Rourgue-u 17. rujna 1943. godine”, *Časopis za suvremenu povijest*, br. 2–3, Zagreb, 1993, 125–127. Zulfikarpašić o tome kaže: „Kad govorimo o protestima muslimana protiv zločina što su proizlazili iz Paveličeve rasne politike, ne treba zaboraviti i ovu činjenicu: u čitavoj historiji Hitlerove vojske bila je pobuna muslimanske XIII Handžar-divizije u Francuskoj, u Villefrancheu. Kad su dobili naređenje da ubijaju Francuze, oni su ustali protiv njemačkih oficira i stali na stranu partizana. Onda su bili opkoljeni i svaki je peti vojnik strijeljan. Divizija je mobilizirana za vrijeme NDH od djece muslimana koje su poklali četnici u Foči i ostaloj istočnoj Bosni. Ti ljudi su bili spremni da se bore protiv četnika, ali su ih odredili za Istočni front, a prije toga ih poslali na vojnu izobrazbu u južnu Francusku. Ima tu još jedan fenomen. Jedini spomenik okupacionim trupama je spomenik XIII Handžar-diviziji, koja je izginula zajedno s Francuzima. I Francuzi su ponudili jugoslavenskoj vladi park usred grada Villefranchea, ali ona to nije prihvatila.” – cit. prema: *Okovana Bosna*, 47. M. Ekmečić je dao novo objašnjenje izbijanja pobune u ovoj jedinici: „Prilikom stacioniranja u Francuskoj, bosanska SS divizija se pobunila, zbog toga što su im dati marokanski dugi fesovi, a ne kraći turski, pa su bili kažnjeni.” – cit. prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje*, 462. Robert Donia smatra da je ova divizija dala slab doprinos njemačkim vojnim naporima, a da njena kratka historija nije bila ni najmanje slavna: „Kao jedini opipljivi ishod muslimanskih zahtjeva za autonomijom tokom rata, divizija je bila na sramotu onima koji su pomogli u novačenju dobrovoljaca u njene redove.” – cit. prema: R. Donia, *Sarajevo: biografija grada*, Sarajevo, 2006, 216.

navodima štaba 13. SS divizije za rasulo njenog sastava bila su najvažnija dva uzroka: utjecaj partizanske propagande, „pretežno muslimanski sastav divizije, izbjegavanje da se kažnjavaju uhvaćeni dezerteri”. Siegfried Kasche (Kaše), njemački poslanik u Zagrebu, ukazuje krajem oktobra na to da ona više nije sposobna za ratne operacije kao posebna formacija.¹³⁰

Komunisti su, pak, od početka borbe 1941. razarali predratni sistem vlasti, stvarali nove organe, prakticirali tolerantniju nacionalnu politiku, odbacujući ranija negativna državna, politička i društvena iskustva. Politika ovog pokreta nije se, međutim, temeljila na priznavanju bošnjačkog nacionalnog identiteta.¹³¹ Stavovi KPJ prema kojima su muslimani u BiH činili poseban etnički individualitet prilično su dugo različito tumačeni.¹³² Pitanje položaja BiH u federativnoj Jugoslaviji također nije bilo razjašnjeno

130

Upor. E. Redžić, *Bosna i Hercegovina 1941–1945. u njemačkim i italijanskim dokumentima*, Sarajevo, 1996, 145; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, Sarajevo, 2001, 217. Kasche je uputio svojim pretpostavljenim u Berlin u oktobru pismo, gdje navodi: „Nakon dezertiranja, do kraja septembra, 10.000 ljudi iz 13. Handžar divizije, 150 ljudi je odbilo, 17. oktobra, da nastavi borbu protiv Rusa, a 21. oktobra, više od 100 ljudi je dezertiralo u oblasti Zagreba... Osim već spomenutih dezertera i prebjeglica, 2.000 ljudi je razoružano i poslano na prisilni rad zapadno od Zagreba. Sljedećih dana, bit će razoružano 10.000 drugih vojnika.” – prema: M. Grmek-L. Lambrichs, *Buntovnici iz Villefranchea*, Sarajevo, 2005, 297–298. Krajem oktobra XVIII hrvatskoj brigadi predalo se oko 700 pripadnika te divizije. Od ovog broja brigada je za „popunu svojih jedinica zadržala 180 vojnika sa 8 mitraljeza, a ostale uputila Štabu 38. divizije NOV.” – prema: F. Ademović, *Četništvo i četnička propaganda u južnoslovenskim zemljama u Drugom svjetskom ratu (1941–1945)*, I, Sarajevo, 2009, 816. U decembru je Oblasni komitet KPJ za istočnu Bosnu izvijestio da je dvije hiljade „boraca Handžar divizije prešlo na stranu partizana”.

131

M. Filipović, *Bošnjačka politika*, 83. Edvard Kardelj je 1938. pisao da Bošnjaci nisu nacija „mada se – individualno uzevši – ne osjećaju ni Srbima, ni Hrvatima i mada, s obzirom na to, svakako sačinjavaju posebnu etničku grupu”. – prema: E. Kardelj, *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*, Beograd, 1960, 104.

132

A. Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo, 1969, 57. Atif Purivatra piše da „u shvatanjima čelnih ljudi (otpori stvaranju ravnopravne republike BiH u Jajcu) nikako nije moglo da pobijedi i to da je Musliman – Musliman. Tome se pružao otpor.” Opšir. A. Purivatra, „Muslimani su svoji na svome”, *Islamska misao*, br. 146, Sarajevo, februar 1991; upor. F. Saltaga, *Muslimanska nacija u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1991, 175. Na XIV sjednici CK SK Srbije (29–30. maj 1968), osuđujući istup dr. Jovana Marjanovića, koji je tvrdio da je „besmisleno proglašavanje muslimanske nacije” u Jugoslaviji, da su nove birokratske snage, koje su napustile ideje socijalističkog jugoslavenstva i priznale nacionalni identitet Muslimana, „nasilno sprečavale razvijanje procesa punog zbližavanja i ujedinjavanja naroda ili njihovih delova”, pa je Jugoslavija došla u „apsurdnu i komičnu situaciju, da uporedo sa proklamovanom slobodom samoopredeljenja, čovek nije mogao da se opredeli kao Jugosloven, te su mnogi iskreni i časni borci za socijalizam ponižavajuće tretirani kao ljudi bez narodnosti, još malo kao nekakva raseljena lica”, Petar Stambolić govori: „Jovan Marjanović kaže da njegovo istupanje nije šovinističko. Ali gledajte kako je to poređano: ‘Besmisleno je proglašavanje muslimanske nacije.’ Ne znam na šta misli drug Marjanović, ali postoji razlika i mnogostruko je značenje termina naroda, a drugo je značenje nacije. On izjednačuje narod i naciju i onda to zove besmislenim. On je mnogo osetljiv na to, no ja bih ga podsetio kada smo 1941. godine u Sandžaku na svim našim lecima koje smo napisali, napisali smo Srbima i Muslimanima, a u Bosni smo se obraćali Srbima, Hrvatima i Muslimanima. Četrdeset pet narodnih heroja ima iz te etničke grupacije. Zar se zbog toga oseća drug Joca Marjanović pogođenim što se Muslimani zovu narod?” – prema: S. Bandžović, *Ideja i iskustvo: jugoslavenski socijalizam i bošnjačka pozicija*, Sarajevo, 2017, 547–548.

sve do samog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu krajem novembra 1943. godine.¹³³ Plan koji je u Jajcu predočio Milovan Đilas bio je zasnovan na sovjetskom modelu: pet „nacionalnih republika” za pet jugoslavenskih naroda (Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Crnogorci).¹³⁴ To je bilo na liniji dotadašnjih partijskih koncepcija.¹³⁵

Komunisti 1945. nisu imali problema s katarzom niti potrebu za njom. Osvajanje vlasti pročitilo im je „dušu” i oslobodilo svake tjeskobe.¹³⁶ Stvaranje nove Jugoslavije tumačilo se nedostacima i promašajima stare Jugoslavije. U javnosti je mogla egzistirati samo jedna verzija, koju je verificirala Partija. Historiografija je taj okvir trebala popuniti „prikladnim podacima i pojedinostima” (S. Koren). Ideološka generalizacija deformirala je reljefnu sliku ratne prošlosti, koja je, i u pogledu Bošnjaka, imala više sastavnica od onih koje je nametala politika „monolitnog jednozvučja”. Poratno valoriziranje „muslimanskih rezolucija” bilo je tako dugo vršeno u njenom duhu. Njihov značaj je minimiziran ili su, u borbi protiv svakolikog „unutrašnjeg neprijatelja”, prikazivane pod ideološkim hipotekama.¹³⁷ Muhamed Hadžijahić je svojim referatom o ovim rezolucijama, na naučnom skupu o značaju 1941. u historiji naroda BiH, održanom u Drvaru 1971. godine, napravio veliki pomak u smislu njihove afirmacije. Ustvrdio je da se njihovom pojavom manifestiralo „nezadovoljstvo velike većine Muslimana fašističkim sistemom nacionalne, vjerske i rasne diskriminacije”, da one označavaju

133

K. Suljević, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka, 1981, 207; opšir. S. Bandžović, „Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a”, *Prilozi*, br. 31, Sarajevo, 2002, 179–204.

134

Upor. A. Humo, „Istorijski i aktuelni aspekti nacionalnog položaja Muslimana”, *Pregled*, br. 4, Sarajevo, 1970, 430–432; N. Malcolm, *Povijest Bosne*, 244.

135

M. Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 358. Zulfikarpašić navodi da mu je o tome M. Đilas dao objašnjenje: „Centralne komitete imale su Hrvatska i Slovenija, dok je Pokrajinski komitet za Srbiju bio nešto kao komitet prve klase.” Pokrajinski komitet za BiH bio je kadrovski: „Na primjer, Iso Jovanović dolazi iz Vojvodine za sekretara Pokrajinskog komiteta. Odredi ga Ranković, kojemu je bio šogor, i on treba da ode u Bosnu i Hercegovinu. Jer Bosna i Hercegovina je bila kao dio partijske organizacije Srbije i Jugoslavije.” – prema: *Okovana Bosna*, 25.

136

M. Hadžić, „Armijaska upotreba trauma”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, 1996, 566; S. Bandžović, „U sjeni pobjede”, *Mak*, br. 21–22, Novi Pazar, 1998, 66–68. O slikama poratne stvarnosti u BiH Zulfikarpašić govori: „Pa ta pljačka koja je nastupila! Kad su dolazili ti rukovodioci partijski u Sarajevo, naročito taj seljački element koji je i inače bio gladan, nastupila je takva hajka na stanove, tepihe, klavire, biblioteke, garderobu, namještaj... Sva ta roba bila je pod ministarstvom trgovine i ja sam sve to morao rastjerivati, pokušati da zavedem neki red.” – prema: S. Bandžović, *Ratne tragedije Muslimana*, Novi Pazar, 1993, 188.

137

Ahmed Đonlagić 1961. ustvrdjuje da su 1941. „ustaše dobile podršku i od muslimanskog sveštenstva i vodstva Jugoslavenske muslimanske organizacije”, da su rezolucije, koje su potom uslijedile, bile znak „kolebanja među muslimanima”, da je „muslimanska buržoazija”, istupanjem protiv ustaša „nastojala da zadrži te 'svoje mase' pod svojim uticajem i da ih zadrži od prelaženja na stranu NOP-a”. – prema: Četrdeset prva, Beograd, 1961, 185, 838.

„važnu prekretnicu u političkom osvješćivanju širokih muslimanskih slojeva”, da su bile „vidan znak političkog buđenja Muslimana, pa je njihova pojava predskazivala potpuni slom Pavelićevih planova sa Muslimanima”. Na spomenutom naučnom skupu su i neki diskutanti iznosili svoje sudove o rezolucijama.¹³⁸ Afirmativne ocjene o „muslimanskim rezolucijama” M. Hadžijahić je ponovio u svom prilogu u knjizi *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini* (1977). Na takve istupe odgovorio je ubrzo, pod državno-partijskim ideološkim štitom, književnik Derviš Sušić „čuvenim” *Parergonom*.¹³⁹ U kontekstu obračuna s „merhametskim” licem „muslimanskog klerikalizma, kroz predočavanje njegove stvarne, kvislinške uloge za vreme okupacije” (D. Tanasković), težio je u njemu, između ostalog, da literarno-publicistički umanjí značaj rezolucija i njihovih potpisnika.¹⁴⁰ Politički sudovi su determinirali stavove u nauci.¹⁴¹ Neki naučnici su pisali o rezolucijama kao

138

Dušan Lukač iznosi da u pisanju rezolucija 1941. učestvuje „čitav niz grupa i struja muslimanske inteligencije i građanskog sloja. Pored najšireg sloja siromašnih građana koji su bili za saradnju sa oslobodilačkim pokretom, bilo je tu pronjemački, proustaški pa i pročetnički orijentisanih pojedinaca, a to potvrđuju i citati na poslednjim stranicama ovog rada gdje se navode dokumenti pojedinih ustaških i njemačkih predstavnika u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj koji svojataju pojedine dijelove ovih rezolucija. Ovaj pokret je bio odraz jedne dublje diferencijacije Muslimana u Bosni i Hercegovini. Svaka od političkih grupacija željela je da kroz ove rezolucije ostvari svoje ciljeve. Muslimanska buržoazija u Bosni i Hercegovini uglavnom je željela da osigura svoje pozicije, i to uz podršku i pomoć okupatora, ili čak dijela ustaškog pokreta koji nije bio suviše klerikalno obojen. Da je ovo tačno vidi se po tome što će se kasnije potpisnici rezolucija naći u svim mogućim akcijama i strujama.” – prema: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, 652.

139

Zulfiarpašić 1983. navodi da je Branko Mikulić jednom prilikom pozvao književnika Mehmeda Mešu Selimovića da napiše knjigu koja će raskrinkavati „muslimansku reakciju” i „objektivnije” prikazati učešće Bošnjaka u NOB-u: „Pričao mi je slikar Ismet Mujezinović (moj stari prijatelj) kako se je tada kod Mikulića rodila ideja da treba obračunati s muslimanskom 'prošlošću', jer je to propušteno, jer ih se navodno štedilo. Od Meše Selimovića se tražilo da on o tome napiše, te je počeo da sakuplja materijal. Ono što mu je UDB-a stavila na uvid bilo je po Meši primitivna namještaljka i falsificiranje činjenica. Meša je odustao i preporučio da se ta ideja odbaci. Mikulić, odnosno CK Bosne, našao je Derviša Sušića, jednog drugorazrednog režimskog književnika, koji je pristao da metne svoje ime na jedan nečuven pamflet, koji sve što je od imena u kulturi, nauci, književnosti, politici, te čak i vjeri kleveće na najprimitivniji način, falsificirajući istoriju.” – prema: *Bosanski muslimani – čimbenik mira između Srba i Hrvata: interview Adila Zulfiarpašića*, Zürich, 1986, 58–59; također vidi: F. Đapo, T. Loza, *Povratak u Bosnu*, 74–75.

140

Upor. D. Sušić, *Parergon: bilješka uz roman o Talu*, Sarajevo, 1980; M. Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, 276–277; S. Balić, *Bosna u egzilu*, Zagreb, 1995, 110.

141

Pojavu Parergona treba promatrati u širem kontekstu, odnosa države prema Islamskoj zajednici, njenom položaju i utjecaju u društvu. Nakon decenije obilježene afirmiranjem „nacionalne samobitnosti Muslimana”, najavljeno je, piše Darko Tanasković, znatno manje idilično desetljeće u odnosima islama i vlasti. Osjećajući da gubi tlo pod nogama, režim je odlučio da, shodno ranijoj praksi, pokaže „ko je gazda”. U sarajevskom Oslobođenju je kao priprema, u augustu 1979. „pušten”, u vidu podlistka, *Parergon Derviša Sušića*. U septembru je uslijedio tzv. bugojanski slučaj – otvaranje nove džamije u selu Poriče, kada su se neki govornici obratili okupljenima riječima „Draga braćo muslimani”, što su vlasti okarakterizirale kao sektašenje, vjersku i nacionalnu mobilizaciju, kao atak na bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti. Prilikom posjete Bosni i Hercegovini predsjednik Tito je održao kraći govor 25. novembra u Bugojnu, gdje je pohvalio vlasti u BiH za poduzimanje oštrih mjera i „protiv podrivačke aktivnosti nekih klerikalnih krugova. Takve pokušaje treba u korijenu spriječiti, ako je potrebno i oštrim mjerama. Na tome vam niko ne može zamjeriti”

neoborivom dokazu da su Bošnjaci bili „antifašistički usmjereni”, dok su drugi isticali da je njihov sadržaj bio više povezan s vjerskom infrastrukturom islama.¹⁴²

Prošlost i savremenost su nerazdvojne, jedna tumači drugu. Vrijednost historiografije se može mjeriti i onim što nije proučila. Primjenom tehnike detabuiziranja i prevazilaženja prešućivanja kao oblika potiranja slojevite prošlosti, kompleksne teme vezane za „kontroverzna” zbivanja u Drugom svjetskom ratu, mogu se, destereotipizacijom, skidanjem ideoloških hipoteka i kvalifikativa, studioznije istraživati da bi se potpunije osvijetlile i revalorizirale značajne dionice bosanskohercegovačke i bošnjačke historije tog vremena. Višeznačan doprinos takvom pristupu dao je i Adil Zulfikarpašić. Cjelokupna njegova djelatnost također je obilježena s dvije osnovne ideje: idejom bošnjaštva i idejom liberalne demokratije. Istovremeno, njegov život bio je prožet ljubavlju prema BiH i predanosti islamu.¹⁴³

Čovjek viših znanja je odgovoran da svoje znanje stavi u službu istine i kritike „otuđenih centara moći”, a obaveza mu je da posmatra događanja u njihovim „historijskim perspektivama”.¹⁴⁴

Sve pripovijesti o prošlom sadrže „neuklonjivi i neizbrisivi element interpretacije”. Ona je njihov dio, od naučnih knjiga do udžbenika i popularnih prikaza historijskih događaja. „Mega priče” ne podupiru težnje za objektivnošću. Historija se percipira nerijetko kao izvor činjenica koje se politički kontekstualiziraju. Politizacija historije i njena instrumentalizacija temelje se na odbijanju znanja. Vjera u monolitno jezgro činjenica koje

(Oslobođenje, Sarajevo, 26. novembar 1979). Presuda je bila izrečena, sve ostalo je bila stvar tehnike. Skupština SRBiH je u martu 1980. upozorila na „eskalaciju muslimanskog nacionalizma i islamskog klerikalizma”, kao i na „propagiranje panislamističkih ideja. Akcija je „krunisana” velikim suđenjem 1983. u Sarajevu grupi od trinaest osoba, koja je, prema optužnici, „neprijateljski djelovala s pozicija muslimanskog nacionalizma”; opšir. D. Tanasković, *Islam i mi*, 24–25.

¹⁴²

Upor. Š. Filandra, *Bošnjačka politika u XX. stoljeću*, 183; M. Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka (VII–XX vijek)*, 190; N. Kisić-Kolanović, „Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj”, *Časopis za savremenu povijest*, br. 3, Zagreb, 2004, 930–931.

¹⁴³

Zulfikarpašićeva formula idejne orijentacije bi se sadržavala u sljedećem: „Ne socijalizmu/komunizmu; Ne nacionalizmu/fašizmu; Da liberalizmu/pravima i slobodama čovjeka pojedinca.” – prema: Š. Filandra, *Adil Zulfikarpašić: bošnjaštvo i evropejstvo*, 219. Njegov životni vijek vezao je, govori 23. jula 2008. na dženazi A. Zulfikarpašića, reisul-ulema Mustafa Cerić, „dva stoljeća našeg trajanja. Punina njegova života je veća od njihove zgusnutosti, a njegova vrijedna ostavština trajnija od dužine njegova zemaljskog postojanja. Kao da je bilo dovoljno da se rodi i dobije ime Adil. Adil je onaj koji traga za pravdom. U tom imenu, u toj tajanstvenosti značenja bila je šifra njegova djelovanja.” – prema: <http://www.bosnjackiinstitut.ba/home/sadrzaj/77>.

¹⁴⁴

S. Reljić, „Odgovornost intelektualaca u prelomnom vremenu”, *Letopis Matice srpske*, sv. 1–2, Novi Sad, 2017, 79–80.

postoje nezavisno od tumačenja autora teško je iskorjenjiva zabluda. Puna podudarnost između prošlosti i „izvještaja” o njoj, odnosno „historijska istina”, ostaje tek ideal kojem se teži.¹⁴⁵ Kontroverze, koje prate razvitak historiografskog saznanja, nužno je razrješavati oslobađanjem od pritiska svakog ideološkog dogmatizma, novim istraživanjima, kreativnim dijalogom neistomišljenika, podizanjem naučnog znanja na viši nivo. Antifašizam je odrednica kojom se i Bošnjaci ponose. Pokušaji njegovog poricanja su u službi prikrivanja antibošnjačkih ideologija i politika s velikodržavnim i nacionalističkim ambicijama, u nastojanjima da se odgovornost za njih prikrije. Selektivne slike prošlosti, kvazihistorijske analize i uprošćeni narativi štete i međudržavnim i međunacionalnim odnosima, vode daljem rastu nepovjerenja, napetosti i distanciranju među narodima.

¹⁴⁵

S. Koren, „Poučavanje o interpretacijama”, *Povijest u nastavi*, br. 2, Zagreb, 2012, 185, 186.

History and Modernity: Adil Zulfikarpašić's Publicist Contribution to the Process of Critical Review of the War Past of Bosnia & Herzegovina (1941–1945)

ABSTRACT: *The period of the Second World War in the territory of the former Yugoslav state union, as well as Bosnia and Herzegovina, with the problems of the „darkened past”, provokes considerable attention in the „historiography of transition”. This part of history, often exposed to politicization, selective perceptions and old matrices, is often, especially when it comes to Bosniaks, tendentiously interpreted, with many stereotypes. Adil Zulfikarpašić pointed out that a constructive view of the entire past of Bosniaks is necessary, because it is not „black and infamous”. There are, however, not only in regional scientific circles, resistance to rational reconstructions and re-actualization of „controversial” topics, as they are suited to preserved images, Manichean assessments and dogmatic terminology. The lack of desire to overcome this situation is a consequence of the discriminatory attitude in these limited historiographies, pressed by the weights*

of politics and outdated research conceptions. Generalizations lead to delusions, as well as the violent connection of a deformed past with the present and its interests. Numerous issues related to World War II, Bosnia and Herzegovina and the Bosniak position, in addition to post-war ideological premises and „official truths”, remained marginalized. That past is more complex than all research models and ideological preferences. By editing „Bosanski pogledi”, Zulfikarpašić, with his writing and intellectual engagement, along with the publishing activities of the Bosniak Institute, gave a multifaceted contribution to the multi-perspectival approach to the war past and the perception of its relief sections.

KEYWORDS: *World War II, interpretation, Bosnia & Herzegovina, Bosniaks, Adil Zulfikarpašić, journalism, anti-fascism, politics, modernity*

Adil Zulfikarpašić i Bosna i Hercegovina šezdesetih i sedamdesetih godina

Prof. dr. Husnija Kamberović

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

husnija.kamberovic@ff.unsa.ba

SAŽETAK: Autor u ovom radu govori o načinu na koji je Adil-beg Zulfikarpašić razumijevao Bosnu i Hercegovinu tokom 1960-ih i 1970-ih godina te na koji način se u emigraciji zalagao za nacionalni identitet Bošnjaka, poredeći to s procesima koji su se u to vrijeme odvijali u Bosni i Hercegovini i načinom na koji su bosanskohercegovački komunisti vodili akciju za afirmaciju ravnopravnog statusa BiH u Jugoslaviji te kako su afirmirali nacionalni identitet Muslimana. Zaključak koji autor

nudi je da su i Zulfikarpašić i bosanskohercegovački komunisti imali iste ciljeve (afirmacija Bosne i Hercegovine i Muslimana/Bošnjaka), ali su se za realizaciju tih ciljeva borili u različitim povijesnim okolnostima: jedni u zemlji (bh. komunisti), a drugi u emigraciji (Zulfikarpašić).

KLJUČNE RIJEČI: Bosna i Hercegovina, bosanskohercegovački komunisti, Adil Zulfikarpašić, nacionalni identitet

Prije nego što nešto kažem o Zulfikarpašićevom odnosu prema Bosni i Hercegovini šezdesetih i sedamdesetih godina 20. stoljeća, želim kroz dva primjera iznijeti moje iskustvo za vrijeme kratke saradnje i poznanstva s njim. Kada sam postao direktor Instituta za istoriju u Sarajevu, a Adil-beg se već vratio u Sarajevo i radio na smještanju Instituta u zgradu gdje se i danas nalazimo, htio je da se vidimo i insistirao da to bude u mojoj kancelariji. Tada sam objavio knjigu o begovskim zemljišnim posjedima, o kojoj je nešto i kolega Duranović već govorio. Naš razgovor, koji je, kako je on predložio, trebao trajati četrdesetak minuta, a potrajao je otprilike dva sata. On je počeo govoriti o mojoj knjizi i cijeli razgovor se vodio o tome. Razgovarali smo o sudbini i međusobnim odnosima begovskih porodica, njihovim zemljišnim posjedima, ulozi u povijesti, svakodnevnom životu te socijalnim i političkim elitama. Skoro dva sata smo pričali o tome i onda se dogovorili da o našoj saradnji nastavimo razgovor drugom prilikom, ali kod njega, u Bošnjačkom institutu. Taj drugi susret, u njegovom kabinetu ovdje u Institutu, počeli smo oko četiri sata poslijepodne i također smo se

planirali zadržati četrdesetak minuta, a ostali smo toliko dugo da, zapravo, nismo primijetili koliko je prošlo. U jednom trenutku ustao je da potraži i pokaže mi još jednu fotografiju, ali kako je nije mogao pronaći tu u kabinetu, otvorio je vrata predsoblja da zamoli nekoga da je potraži i ustanovio da nema nikoga. Nazvao je recepciju, a s portirnice su mu rekli da su svi otišli. On se vratio, sjeo i uznemiren kazao: „Evo, vidiš s kim ja radim.” Pogledao sam na sat, bilo je oko pola sedam, a mi smo, dakle, počeli razgovor u četiri. Pitao sam ga: „Dokad je radno vrijeme u Institutu?“, a on odgovori: „Do pet. Ali čim je pet, svi odmah idu kući.” A njemu je u sedam nešto zatrebalo da mi pokaže. To pokazuje koliko je bio vrijedan i očito je zbog toga i uspio u životu.

Adil-beg Zulfikarpašić nije bio historičar i njegove ocjene iz historije Bosne i Hercegovine nisu uvijek historijski precizne i relevantne, pa ću zato govoriti o njegovom razumijevanju domovine šezdesetih i sedamdesetih godina, jer je to relevantno u smislu njegovog odnosa prema Bosni. Šta je bila Bosna za njega u to vrijeme? Zulfikarpašić je otišao u emigraciju neposredno iza rata. Iz razgovora s njim tokom 2000-ih imao sam dojam da kada se vratio, za razliku od mnogih drugih – mada to je bio moj dojam, koji ne mora uopće biti relevantan – nije najbolje razumio Bosnu u kakvu se vratio. Velikim dijelom ona je u njegovoj viziji, zapravo, bila zemlja koju je pamtio tridesetih i četrdesetih godina. Mnogo toga se u međuvremenu, naravno, promijenilo, ali moj dojam je bio da je Adil-beg Zulfikarpašić u sebi sačuvao jednu drugačiju sliku domovine i drugačiji život u njoj od onoga kakav je zatekao devedesetih i dvijehiljaditih godina.

Šezdesetih i sedamdesetih godina postojala su dva važna procesa koja su se odvijala u Bosni i to ću pokušati, dakle, komparirati s tim kako ih je Zulfikarpašić vidio. Prvi je proces afirmacije Muslimana kao nacije, a drugi afirmacije Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji. Moje pitanje je kakav je Zulfikarpašićev odnos bio prema nastojanju da se Muslimani afirmiraju kao nacija šezdesetih i sedamdesetih godina i kakav je bio njegov odnos prema Bosni kao republici koja se u to vrijeme borila za ravnopravan status u jugoslavenskoj federaciji. U vrijeme kada se u Bosni otvara proces afirmacije Muslimana kao nacije, Zulfikarpašić pokreće časopis *Bosanski pogledi*, koji je kolega Bandžović već spomenuo, ali za razliku od jugoslavenskih komunista, on promovira koncept bošnjačke, a ne muslimanske nacije. Pitanje je zašto komunisti unutar Jugoslavije i Bosne promoviraju muslimanstvo, a ne bosanstvo ili bošnjaštvo i zašto Zulfikarpašić u to vrijeme promovira koncept bošnjaštva te, na kraju, ako ukrstimo ta dva koncepta, šta imamo kao rezultat? Dakle, zašto jugoslavenski komunisti promoviraju muslimanstvo? Zato jer su mislili, kako je to znao obrazlagati, naprimjer, Branko Mikulić, jedan od sudionika tog procesa, da bi promo-

viranjem bošnjaštva negirali nacionalni identitet Srba i Hrvata, ali i da bi to moglo otvoriti prostor za stvaranje predstave o Bosni kao ekskluzivno bošnjačkoj republici. Kod komunista je postojao strah od muslimanskog nacionalizma unutar Jugoslavije. Oni su se, naravno, plašili i drugih nacionalizama. Mikulić, naprimjer, u jednom govoru naglašava da tu postoje, kada je u pitanju muslimanski nacionalizam, dvije orijentacije: separatistička, koja do apsurdna insistira na posebnosti Muslimana kao jedinom autohtonom elementu u Bosni i Hercegovini, a da se Srbi i Hrvati vežu za svoje matične nacije; i unitaristička, koja propovijeda da, maltene, veli Mikulić, Srbi i Hrvati, a to znači i Muslimani u BiH, nisu to što jesu, već da smo svi samo Bosanci. Ne ulazeći u to jesu li tadašnji komunisti bili upravo ili ne, samo pokušavam objasniti zašto su šezdesetih i sedamdesetih godina promovirali koncept muslimanske nacije. Dakle, za njih je takva promocija imala dvije dimenzije. Prva je bila u funkciji jačanja ravnopravnog statusa BiH u Jugoslaviji, što neću dalje objašnjavati, a druga je njihovo uvjerenje da je jedino kroz muslimansku, a ne bošnjačku nominaciju nacije moguće osigurati afirmaciju Muslimana kao nacije. Pošli su od saznanja da se Muslimani, bez obzira na očekivanja jugoslavenskih komunista, do šezdesetih godina nisu nacionalizirali u srpsku i hrvatsku naciju. Komunisti su, dakle, smatrali da je to prava nominacija koja će unutar Bosne i Hercegovine pokazati da su Muslimani kao nacija drugačiji u odnosu na Srbe i Hrvate. S druge strane, Zulfikarpašićevo bošnjaštvo u emigraciji je važno kao način da Muslimane odvoji od hrvatske i srpske nacionalne ideologije. Morali bismo imati u vidu, naravno, da je veliki dio Muslimana i u emigraciji uglavnom bio podijeljen ne samo između srpstva i hrvatstva u političkom smislu nego i između srpske i hrvatske nacionalne ideologije.

Ovo Zulfikarpašićevo bošnjaštvo je nailazilo na brojne poteškoće, o čemu je i on sam pisao u *Bosanskim pogledima*. U jednom tekstu polemizira s „ustašama i četnicima u emigraciji”, kako sam veli, koji su tvrdili da on, promovirajući bošnjaštvo, radi isto što čine komunisti u domovini. Zulfikarpašić se od toga branio i nastojao čak optužiti komuniste da, prema njegovoj ocjeni, nastoje nacionalizirati Muslimane u Srbe ili Hrvate. U tom kontekstu spominje Četvrti kongres SKBiH iz 1965. godine, na kojem je usvojena rezolucija kojom se odbacuje bosanska nacija. Ako bismo sve ovo nekako ukrstili, došli bismo, po mom mišljenju, do teze da je Zulfikarpašićevo zalaganje za bošnjaštvo u emigraciji i ovo komunističko zalaganje za muslimanstvo u zemlji – na kraju imalo isti rezultat. Bio je to proces koji je završio tek 1990-ih godina kroz afirmaciju bošnjaštva kao nacionalnog identiteta, ali ne interkonfesionalnog nacionalnog bošnjaštva, za koje se pokazalo kao historijski neostvariva ideja.

Druga dimenzija Zulfikarpašićevog odnosa prema Bosni i Hercegovini u tom vremenu, po mom mišljenju, mora se posmatrati kroz njegov odnos prema Jugoslaviji. Za razliku od ekstremne emigracije, on se ne zalaže za razbijanje Jugoslavije, ali traži njenu demokratizaciju i tek u tako demokratiziranoj Jugoslaviji vidi Bosnu i Hercegovinu kao ravnopravnu jedinicu. O tome je pisao Šaćir Filandra u knjizi *Bošnjačka ideja*, koju je, također, spomenuo kolega Duranović, ali i drugi. Pitanje je koliko se to razlikuje od zalaganja samih tadašnjih bosanskohercegovačkih komunista prema statusu Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji? Dakle, opet pokušavam komparirati djelovanje komunista u Bosni i Hercegovini i Zulfikarpašićev rad u emigraciji. Ako bismo sve to detaljno raščlanjivali, došli bismo do zaključka da oni imaju iste ciljeve, ali vuku drugačije poteze, a oni su rezultat drugačijeg konteksta u kojem djeluju.

Kada su u pitanju bosanskohercegovački komunisti, oni u to vrijeme vode kampanju za ravnopravnost Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji. Oni to rade na političkom, ekonomskom i kulturnom planu. Riječ je o koordiniranom procesu u kojem će se Bosna i Hercegovina doista afirmirati kao ravnopravna članica jugoslavenske federacije. Tačno je da je ravnopravnost Bosne i Hercegovine bila zagwarantirana nešto ranije ili utvrđena još na zasjedanjima AVNOJ-a i ZAVNOBiH-a u vrijeme Drugog svjetskog rata, ali je to bila samo ideja, princip, dok se njegova realizacija odvijala prilično dugo. Rekao bih da je tek 1960-ih i 1970-ih, zaključno možda s Ustavom 1974. godine, Bosna i Hercegovina doista stekla status posve ravnopravan ostalim republikama u jugoslavenskoj federaciji. Bosna i Hercegovina 1966. godine, naprimjer, prva u Jugoslaviji o tome otvara diskusiju u jugoslavenskom parlamentu, žaleći se na neravnopravnost unutar federacije. Sve se to završava 1974. godine. Šta radi Zulfikarpašić u inozemstvu? On djeluje na istim poslovima, s istim ciljevima, ali u drugom kontekstu i na nešto drugačije načine. Bosanski komunisti to delegiraju u skupštinama, vode debate kroz razne komisije, donošenje Ustava itd., a Zulfikarpašić piše u *Bosanskim pogledima*, vodi diskusije po drugim medijima, što se vidi iz njegove korespondencije i saradnje s Demokratskom alternativom ili demokratskom hrvatskom i srpskom emigracijom.

Na kraju, moja teza je, iako to ni danas na prvi pogled ne izgleda moguće spojiti, da je ono što je radio Zulfikarpašić početkom sedamdesetih godina u emigraciji isto što su, u isto vrijeme, radili bosanskohercegovački komunisti u Bosni i Hercegovini, a da je njihov zajednički imenitelj bilo zalaganje za demokratizaciju, demokratiju društva, s jedne strane, i, s druge, afirmacija nacionalnog identiteta zajednice koja će devedesetih godina prihvatiti naziv bošnjaštvo.

Adil Zulfikarpašić and Bosnia & Herzegovina in the 1960s and 1970s

ABSTRACT: *In this paper, the author discusses the way in which Adil-beg Zulfikarpašić understood Bosnia & Herzegovina during the 1960s and 1970s and the way in which he advocated the national identity of Bosniaks in emigration, comparing it with the processes that took place in that time in Bosnia & Herzegovina and the way in which the Bosnian communists conducted the action for the affirmation of the equal status of B&H in Yugoslavia and how they affirmed the national identity of Muslims. The conclusion offered by the*

author is that both Zulfikarpašić and the Bosnian communists had the same goals (affirmation of Bosnia & Herzegovina and Muslims/Bosniaks), but they fought for the realization of these goals in different historical circumstances: the first one in the country (B&H communists), and the latter one in emigration (Zulfikarpasic).

KEYWORDS: *Bosnia & Herzegovina, Bosnian Communists, Adil Zulfikarpašić, national identity.*

Politički život bosanskohercegovačke protukomunističke emigracije

Prof. dr. Šaćir Filandra

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu
filandra@hotmail.com

SAŽETAK: Adil Zulfikarpašić je najznačajnija ličnost bosanskohercegovačke protukomunističke emigracije. Emigrantski politički život je posvetio demokratizaciji i liberalizaciji rodne zemlje, a u skladu s najuзвиšenijim principima humanizma i slobode. Na tim principima je aktivno sudjelovao u

svim institucionalnim oblicima okupljanja jugoslavenske emigracije na Zapadu. Liberalizam i antifašizam su osnovne idejne vodilje njegovog političkog angažmana.

KLJUČNE RIJEČI: antifašizam, liberalizam, bošnjaštvo, Bosna, demokratija

Adil Zulfikarpašić je bio metafora Bosne. Bogatim i dugim životom u svojoj ličnosti je spajao njene različite likove: onaj starojugoslavenski između dva svjetska rata, komunistički/antikomunistički iz epohe socijalizma te liberalnodemokratski nakon pada socijalizma. No, još ima pojedinaca dugog trajanja u Bosni, pa ni približno nisu interesantni niti za nju značajni kao Zulfikarpašić. Ono što njega izdvaja, i to znatno u odnosu na savremenike, nije samo strast i ljubav prema Bosni, svojoj zemlji i državi, već znanje o njoj, kao i shvatanje značaja produbljivanja, održavanja i širenja toga znanja za oblikovanje svijesti njenih ljudi. Povodom desetogodišnjice njegove smrti naglasit ću samo pojedine odlike njegovog mišljenja i djela.

Prvo, Zulfikarpašić je strasno volio Bosnu. Kao da je njenu vrijednost, osobnost i veličinu bolje od nas domaćih uviđao s pozicije emigrantskog statusa. U toj izvandomovinskoj poziciji njegov nacionalni i kulturno-identitetarni dignitet bio je jako izražen. Onkraj integrirajuće jugoslavenske ideologije, koja je dobrim dijelom u pojedinim fazama Bosnu svodila na samo geografski pojam, on je baštiniio i sve vrijeme isticao bosanski zemaljski, kulturni, tradicijski i državni identitet i kontinuitet.

Mada je u političkom smislu neposredno nakon emigriranja djelovao u krugovima hrvatske inteligencije, on je prvom prilikom, a to se desilo na-

kon javnog predočavanja činjenica o pokušajima katoličkog prozelitizma prema bosanskomuslimanskim emigrantima, istupio s nedvosmislenih bošnjačkih pozicija. Naime, određeni hrvatski katolički krugovi u emigraciji „prodavali” su karte, dokumente i slobodu bošnjačkim emigrantima na njihovom putu za Ameriku pod uvjetom prihvatanja katoličanstva. Zulfikarpašić se otvoreno tome usprotivio. Njegov protest protiv takve prakse ranih pedesetih godina desio se iz nužnosti odbrane osnovnih ljudskih, vjerskih i nacionalnih prava Bošnjaka. Kada se analizira taj protest i istup Zulfikarpašića i njegove grupe istomišljenika, mora se priznati da je to stavilo Bošnjake u centar političkih događanja u cijeloj emigraciji, a naročito hrvatskoj. Osim toga, to se pokazalo kao samostalno i autentično bošnjačko istupanje, bez ikakvih utjecaja, konsultiranja ili znanja vodećih političkih faktora hrvatske ili neke druge političke stranke i pokreta. Protest je bio pametan, energičan i utemeljen akt koji je pokazao da su bošnjački javni radnici u emigraciji pedesetih godina XX stoljeća politički svjesni, nacionalno drugačiji i posebni te da su njihovi interesi i dalja borba mogući jedino pod vodstvom vlastitih prvaka, kao i da su ti prvaci izvorno političari koji vladaju vještinom artikuliranja vlastitih interesa. Ovaj protest je najavio rađanje jedne samostalne bošnjačke grupe i bilo je samo pitanje dana kada će se ona i u institucionalnom smislu ograditi od srpskih i hrvatskih programa i istupiti u okviru vlastitog nacionalnog cilja.

Strast, pretpostavku i izvorište svakog velikog djela po Hegelu Zulfikarpašić je pretočio u Bošnjački institut i njegovu vrijednu knjišku zbirku. Mogao je on novce koje je s vremenom stekao i na drugi način potrošiti, mogao se predati hedonizmu, ali nije; imao sam prilike s njim tražiti i kupovati knjige o Bosni po Švicarskoj i tu njegovu strast za znanjem sam posvjedočio. Bio je poslovan čovjek, ali prije svega intelektualac. Znao je mjesto i funkciju znanja i kulture u savremenom svijetu. On je znao, iz evropske perspektive, da se jedna nacija, kao i država, prije svega mora kulturno legitimirati i predstavljati, kultura je tijelo nacije, i male nacije mogu imati velike kulturne domete.

Zulfikarpašiću su bogumili bili tajna i ključ Bosne. Bosanska crkva, bosanski krstjani ili bogumili, zavisno od toga kako se imenuje taj duhovni pokret u srednjovjekovnoj Bosni, bili su njegova velika tema, velika strast, misterija kojom se najistrajnije bavio. U bogumilima, naziv koji je on najčešće koristio, vidio je osobnost bosanskog duha, društvenog, kulturnog i političkog individualiteta te zemlje i njenog naroda. Bio je odličan poznavalac heterodoksnih pokreta rane srednjovjekovne Evrope, često je pričao o katarima, posjećivao mjesta njihova stradanja u Francuskoj i dovodio ih u vezu s bosanskim hereticima.

Njegovu koncepciju Bosne i bošnjaštva nije moguće razumijevati bez stavova o bogumilstvu. Povezujući religiju, teritoriju i državu, Zulfikarpašić je uvijek isticao da Bosna posjeduje karakteristične uvjete koji je legitimiraju kao državu i snažnu posebnost. „Ona je jedna od rijetkih zemalja koje u procesu svoga stvaranja u srednjem vijeku imaju svoju teritoriju, svoju vjeru – bogumilsku, koja potječe iz manihejsko-dualističkog korijena kao što kršćanstvo potječe iz židovskoga, i na tom teritoriju stvara državu.”¹ Zulfikarpašić vjeru srednjovjekovnih bosanskih ljudi, Bošnjana, nije smatrao nikakvom sektom ili herezom katoličkom, već posebnom, autentičnom religijom s vlastitim teološkim kredom i specifičnom organizacijom i strukturom na jednom, bosanskome prostoru. U svojoj koncepciji bogumilstva smatrao je da su oni u svom teološkom fundusu posjedovali elemente koji su ih činili predislamskim učenjem, učenjem bliskim islamu, odnosno da je bogumilstvo kao takvo bilo osnovni razlog zašto je bošnjačko stanovništvo tako masovno prihvatilo islam.

Drugo, Zulfikarpašić je iznad svega cijenio vrijednosti mira. Cjelovitost Bosne, bošnjaštvo, demokratija i islam bile su kategorije i vrijednosti unutar kojih se odvijala njegova politička djelatnost. On je iz zemlje otišao iz demokratskih pobuda i sve vrijeme je pripadao demokratskoj emigraciji. Kako nije bio komunista po uvjerenju, iako je pripadao NOP-u tokom Drugog svjetskog rata, nikada nije postao antikomunista ni po uvjerenju ni po zanimanju, kakvih je mnogo slučajeva u emigraciji bilo. On je od početka pripadao demokratskoj emigraciji okupljenoj oko Šubašića, Gažija, Krnjevića i dr. Kao predstavnik Bošnjaka, skupa s Teufikom Velagićem, sudjelovao je u osnivanju Demokratske alternative 1963. godine, udruženja demokratske jugoslavenske emigracije, u Stanstedu kod Londona. To se udruženje zalagalo za demokratsko preuređenje Jugoslavije na principima narodnog samoopredjeljenja i ravnopravnosti naroda, a u konfederalnoj državnoj formi, zajednici suverenih država koja bi imala zajedničku monetarnu i vanjsku politiku. Dok se Jugoslavija, i prva i druga, sve vrijeme politički „lomila” i dijelila na unitariste i federaliste, Demokratska alternativa je, svjesna nužnosti raspada zemlje, a što nama tih godina nije bilo ni u najlošijoj primisli, tražila modalitet njenog opstanka izvan konceptata federalizma i unitarizma, koje je smatrala nerealnim/neodrživim. Mir i političko rješenje nacionalnih sporova, a što nam se devedesetih nije desilo, on je zagovarao iznad svega. Znao je da mali stradaju u sukobima većih i velikih. Na njegovu ličnost veliki je dojam ostavilo stradanje Bošnjaka od četnika 1942. godine u rodnoj Foči i ta memorija je snažno utjecala na njegov spisateljski i politički rad.

1

Okovana Bosna, razgovor Adila Zulfikarpašića, Vlade Gotovca, Mike Tripala i Ive Banca, drugo izd., Bošnjački institut, Zürich, 1995, str. 19.

To što je demokratska jugoslavenska emigracija priznala postojanje Bošnjaka kao ravnopravnog političkog činioca jugoslavenske nacionalne i državne zajednice ogroman je pomak u razvoju političkih stavova te emigracije. Za razliku od Stanstedskog nacрта, kako se uobičajeno zvao prijedlog Nacrta Demokratske alternative iz 1963. godine, Nacrta za Demokratsku alternativu iz 1982. pretrpio je bitne promjene, u osnovi proizašle kao rezultat djelatnosti Zulfikarpašića i istomišljenika. U odnosu na prethodna stajališta uvedena su dva nova principa. Sada je prihvaćeno načelo da su Bošnjaci jedan od ravnopravnih i posebnih naroda buduće državne zajednice, koju sada čini šest naroda za razliku od koncepta sa četiri naroda iz 1963. godine, a Skoplju i Sarajevu priznaje se status ravnopravnih nacionalnih i političkih centara sa Zagrebom, Beogradom i Ljubljanom. Kao drugi princip, a na zalaganje bošnjačkog dijela Alternative, prihvaćen je princip nepromjenjivosti granica postojećih socijalističkih republika, osim u slučajevima plebiscitarnog pristanka većine stanovništva sporne teritorije.²

Za njega je devedesetih godina prošlog stoljeća pitanje bilo: kako očuvati Bosnu i Bošnjake i dobiti mir? U emigraciji su se pripremali i razmatrali različiti koncepti kraja Jugoslavije, najrjeđe njene transformacije, i bošnjačka emigracija bila je dio tih narativa.

Već 1963. on jasno ističe da su borba za samostalnost Bosne i ravnopravnost Bošnjaka osnovne odlike bošnjačke politike. Bosna i Hercegovina je srž spora Srba i Hrvata i aktivna uloga Bošnjaka u razrješenju tog spora je po njemu od „prvorazrednog značaja”. Bošnjaci se, po njemu, u taj spor moraju aktivno uključiti i to ne na način da sa Srbima prave pakt protiv Hrvata niti sa Hrvatima protiv Srba, već na principima bratske saradnje i ravnopravnosti. On je zagovarao politiku ekvidistance prema Zagrebu i Beogradu, potpuno u duhu bosanske političke tradicije.

Treće, Zulfikarpašić je bio najistaknutija figura bošnjačke emigracije. Osnivanjem časopisa *Bosanski pogledi* 1955. godine kreirao je platformu za bošnjačko i bosansko političko, nacionalno i kulturno djelovanje u tada brojnoj i vrlo politički aktivnoj protukomunističkoj jugoslavenskoj emigraciji, koja je shodno svome ideološkom i ratnom naslijeđu bila nesklona, da ne kažemo neprijateljska prema samostalnosti Bosne i političkom subjektivitetu bošnjačkog naroda. Zulfikarpašić je, s Teufikom Velagićem i Smailom Balićem prije svega, prvi hrabro i kompetentno u emigraciji pristupio promoviranju i branjenju bošnjačkih i bosanskih interesa.

2

Vidi: Mirko Galić, *Politika u emigraciji*, Globus, Zagreb, 1990, str. 232.

Istovremeno, treba imati na umu da su u dijelovima emigracije u različitim vremenima prilično različite grupe osnivale svoja udruženja sa dosta bombastičnim i zahtjevnim naslovima. U načelu, svaka je grupa, a živjelo se i djelovalo po grupama u političkom i u geografskom smislu jer su Bošnjaci bili rasuti širom svijeta, sebe smatrala predstavnikom cijelog bošnjačkog naroda i nastojala da svoju nacionalno-političku koncepciju proturi, nametne ili proglasi jedino važećom i za cijeli narod spasonosnom. Pored bošnjačke nacionalno-političke usmjerenosti, posebno su bile aktivne i brojne prohrvatske i prosrpske/projugoslavenske orijentacije unutar bošnjačke emigracije.

Najveća i najorganiziranija skupina Bošnjaka koja se pedesetih godina opredjeljivala u hrvatskom nacionalno-političkom smislu bila je nastanjena u Velikoj Britaniji. Bila je okupljena oko Društva bosanskohercegovačkih i sandžačkih Hrvata muslimana, koje je izdavalo glasilo *Svijest* i službeni glasnik udruženja *Islam*. To udruženje je povodom petogodišnjice rada izdalo i vlastitu *Spomenicu*.³ Ova grupacija bošnjačkih emigranata najvećim dijelom je nastala od ostataka Handžar divizije, koje su Englezi iz dijelova Austrije i Njemačke odveli na rad u Veliku Britaniju, a u političkom smislu bila je na programu hrvatske demokratske emigracije okupljene oko HSS-a. Njen najistaknutiji intelektualni predvodnik bio je Hazim Šatrić, dok je u organizacijskom smislu prva ličnost bio Mujo Čolan.

Zbog četničkih zločina nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu prosrpska nacionalno-politička usmjerenost među bošnjačkim emigrantima bila je duboko kompromitirana, tako da su se takva i slična stajališta u osnovi propagirala pod maskom različitih jugoslavenskih ideologija. Kao nacionalno deklarirani Srbi unutar bošnjačke emigracije pedesetih godina se izdvajaju Bećir Đonlagić i Omer Kajmaković, a programski su bili za monarhističku Jugoslaviju i borbu protiv komunizma, dok se s jugoslavenskim stajalištima izdvajao Šemso Dervišević.

Zulfikarpašić je spajao antifašističke vrijednosti i liberalno naslijeđe Evrope, čvrsto je zagovarao pravo na izbor, demokratsku, izbornu, pluralnu višepartijsku legitimaciju vlasti. Antifašizam i liberalizam bile su njegove diferencije specifične u odnosu na ostale orijentacije unutar bošnjačke emigracije, prije svega prosrpsku, prohrvatsku i projugoslavensku, koje su ostale povijesno nerelevantne budući da su bile samo refleksi ili ostaci poraženih ideologija i pokreta u Drugom svjetskom ratu.

3

„Spomenica bosanskoherc. i sandžačkih Hrvata muslimana“, *Hrvatski glas*, 9. svibnja/maja 1955.

Svoj liberalni aktivizam Zulfikarpašić je institucionalizirao osnivanjem Liberalnog saveza Bošnjaka, koji je kao ravnopravni sudionik Liberalne internacionale bio i forma priznavanja nacionalne posebnosti Bošnjaka u godinama kada još takve politike u matičnoj zemlji nije bilo. Naime, sva demokratski usmjerena jugoslavenska emigracija politički je prihvatila teoriju liberalizma. Već od 1957. godine predstavnici Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka odlučuju da se uspostavi Savez liberalnih izbjeglica iz Jugoslavije, u koji mogu ući kao predstavnici suverenih naroda, organiziranih u vlastite grupe: Srbi, Slovenci, Hrvati, Makedonci i Muslimani iz Bosne i Hercegovine. Te grupe su kroz Savez postali članovi Komiteta liberala u egzilu (*Committee of Liberal Exiles – CLE*) i Liberalne internacionale. U izradi statuta pošlo se od principa samoopredjeljenja naroda i prava svakog naroda na zasebnu državu. Liberalna internacionala, udruženje evropskih liberalnih stranaka, jedina je značajna međunarodna politička asocijacija tih godina koja je primala stranke i grupe u egzilu kao ravnopravne članove. Predstavnik bošnjačke liberalne grupe Adil Zulfikarpašić od 1960. godine je kontinentalni tajnik CLE-a i član njegovog Izvršnog komiteta. U tom svojstvu bio je zadužen kao veza između liberalnih grupa i CLE-a i liberalnih stranaka u Evropi te pojedinih nacionalnih grupa u egzilu. Djelatnošću bošnjačkih liberala došlo je do toga da sve južnoslavenske nacionalne grupe budu samostalno prisutne i predstavljene u Liberalnoj internacionali.⁴

Principi liberalizma i antifašizma nisu bili opredjeljujući u godinama raspada socijalističke Jugoslavije, tako da Zulfikarpašićevo političko djelovanje nakon povratka u zemlju i aktivnog uključenja u njen politički život nije naišlo na plodno tlo. Pokušaj demokratske i mirne transformacije Jugoslavije nisu podržale novostasajuće nacionalne/republičke elite, što je za posljedicu imalo dugotrajne i krvave ratove.

4

„Muslimansko predstavništvo u Liberalnoj internacionali i neke protivrječnosti u vezi ulaska grupe Radica-Obajdin“, *Bosanski pogledi*, god. IV, br. 30, pretisak, str. 361.

Political Life of the Bosnian Anti-Communist Emigration

ABSTRACT: *Adil Zulfikarpasic is the most important figure in the Bosnian anti-communist emigration. He dedicated his emigrant political life to the democratization and liberalization of his native country, in accordance with the highest principles of humanism and freedom. On these principles, he actively participated in*

all institutional forms of gathering of Yugoslav emigrants in the West. Liberalism and anti-fascism are the basic ideological guidelines of his political engagement.

KEYWORDS: *anti-fascism, liberalism, Bosniakism, Bosnia, democracy.*

Politički pluralizam i demokratizacija Jugoslavije

Prof. dr. Admir Mulaosmanović

Fakultet za umjetnost i društvene nauke Internacionalnog univerziteta u Sarajevu
amulaosmanovic@ius.edu.ba

SAŽETAK: U ovome članku se razmatra politički razvitak Adila Zulfikarpašića i njegova uloga tokom procesa demokratizacije u Jugoslaviji, odnosno Bosni i Hercegovini. Dat je presjek nastanka komunističke ideje u Bosni i Hercegovini tridesetih i četrdesetih godina 20. stoljeća, kao i njenih nosilaca, među kojima je bio i Zulfikarpašić. Značaj te ideologije, zajedno s događajima iz Drugog svjetskog rata, za Zulfikarpašića je velik jer je stajala na putu njegove potpune političke izgrađenosti i bila je „provokator” njegovog daljnjeg idejnog oblikovanja. Kao jasno orijentiran liberal evropskog podneblja, predstavljao je istinski dašak demokratije tokom promjene društveno-političkih odnosa, a za Bošnjaka

ke bio dokazom njihove želje za istinski demokratskim društvom i poretkom. Upravo s ovih liberalnih temelja, potpuno nacionalno osviješten i posvećen Bosni i Hercegovini, Adil Zulfikarpašić je tokom boravka u Švicarskoj nastojao djelovati i sarađivati s jugoslavenskom emigracijom i političkim disidentima koji su boravili u evropskim zemljama. Na tom iskustvu gradio je i vlastiti odnos prema političkoj zbilji u Jugoslaviji i pristup u nalaženju rješenja za dramu koja se odvijala.

KLJUČNE RIJEČI: demokratizacija, Jugoslavija, Adil Zulfikarpašić, Bosna i Hercegovina, politika, Stranka demokratske akcije

1. Uvod

Demokratski procesi u SFR Jugoslaviji nakon pada komunističkih režima u Centralnoj i Istočnoj Evropi imali su karakteristiku povratka korijenu, pri čemu se misli na svojevrsno resetovanje prošlosti i povratak na sami početak stvaranja zajedničke države Južnih Slavena tokom i netom nakon Prvog svjetskog rata. Sama ta činjenica, ukoliko se prihvati kao takva, svjedočila je o teškom bremenu koje se nalazilo na plećima južnoslavenskih političkih elita i izazovima pred kojima su se nalazile. Prosto kazano, nezadovoljstvo – ako ne svih, onda većine – potvrđivalo je jednostavnu stvar. Od samoga

početka je društveno-politički razvoj išao nedemokratski i odvijao se na način koji je malo koga zadovoljavao. Zadovoljštinu je, pak, predstavljao različit spektar mogućnosti koje su se otvarale i to različitim društvenim stratama. Najznačajnije pitanje bilo je ono nacionalno, pa je tako spektar išao od nezadovoljstva srpskih predstavnika zbog neostvarivanja velike srpske države, preko hrvatskih, koji su željeli više autonomije i teritorije, do onih, uvjetno kazano, manje bitnih grupa i etniciteta koji su sanjali sigurnost, i skoro ništa više.

Ukupna jugoslavenska javnost sve više je postajala svjesna prijetnje nestanka zajedničke države, koju su neminovno nosili teški politički procesi. Okovana programima političkih elita – slovenske, hrvatske i srpske – koje su već bile u ofanzivi sa željom zadobivanja što bolje pozicije za svoj narod i matičnu republiku u predstojećim odsutnim političkim događanjima, a kojima se nastojala redefinirati Federacija, Jugoslavija nije ni mogla biti u boljem položaju.

Također, postajalo je jasno da Jugoslavija gubi položaj koji je imala prije početka demokratskih promjena koje su zahvatile Istočni blok, prije svih Poljsku, Mađarsku i Čehoslovačku. Zapravo je poslije „urušavanja” SSSR-a izgubila strateški značaj koji je zadobila nakon 1945/1948. godine, tako da više nije bila „regionalna sila, ključna balkanska zemlja, koja razdvaja dvije super sile, utičući istovremeno na ideološku eroziju socijalističkog bloka”.¹ O njenoj ulozi bilo je govora još ranije. Već u februaru 1980, dok se Josip Broz Tito nalazio u komi, u razgovoru u Beču Andreja Gromijka, sovjetskog ministra vanjskih poslova, i Cyrusa Vancea, državnog sekretara SAD-a, istaknut je zajednički stav i mišljenje da Jugoslaviji predstoji budućnost periferne balkanske države.

2. Kontekst političkog izrastanja i sazrijevanja Adila Zulfikarpašića

Komunistička ideja imala je velikog udjela u formiranju političkih stavova Adila Zulfikarpašića, a sindikalizam i okupljanje radništva predstavljali su najznačajniji oslonac komunistima u širenju ideologije, u čemu je i sam Zulfikarpašić vidio polje za djelovanje. Na temelju Privremenog pravilnika Glavnog radničkog saveza Jugoslavije, formirani su oblasni odbori, među

1

Branko Petranović, „Unutrašnje i međunarodne pretpostavke raspada dve Jugoslavije (Nacionalni sukobi i promjenljivost međunarodnog položaja Jugoslavije kao uzročnici sloma)”, *Filozofija i društvo* VI, 1994, str. 121–141.

njima i onaj za Bosnu i Hercegovinu 1922. godine.² Među prvim socijalistima i sindikalistima kod Bošnjaka bio je Alija Alijagić (obješen u Zagrebu 1922), rodom iz osiromašene bijeljinske begovske porodice. Nakon Obznane (decembar 1920) priključio se ljevičarskoj terorističkoj grupi Crvena pravda, u kojoj su bili još neki poslije istaknuti pripadnici KPJ-a. Ipak je razvoj komunističke ideologije u Bosni i Hercegovini zaostajao za drugim južnoslavenskim područjima. Tridesetih godina 20. stoljeća niz pritužbi stizao je Centralnom komitetu (CK) zbog zapostavljanja Bosne i Hercegovine i nepostojanja partijske infrastrukture.³

Gimnazijski profesor Akif Šeremet (1899–1939) bio je jedan od poznatijih komunista koji je postao i članom CKKPJ-a. Nema sumnje da su on i nekolicina drugih Bošnjaka utjecali na širenje komunističkih ideja među bošnjačkom omladinom, približavajući ih tako ne samo jugoslavenskom već i širem evropskom kontekstu. Šeremeta je Josip Broz Tito 1939. godine isključio iz Partije i proglasio štetočinom koja je „varala Kominternu” i zajedno s drugim jugoslavenskim komunistima (Kosta Novaković, Sima Marković i Simo Miljuš) strijeljan je aprila 1939. godine.⁴ Također su bošnjački pisci tridesetih godina (Hasan Kikić, Rizo Ramić, Skender Kulenović i Safet Krupić) ostavljali traga među bošnjačkom omladinom i budili zanimanje za komunističke ideje. Dijelom na njihovim idejama izrasli su poznati partijski prvaci Asim Behmen (1899–1924), stolački omladinac, koji je u jednom trenutku predvodio PK SKOJ-a za Hrvatsku, i Rifat Burdžović (1913–1942), sandžački studentski lider, koji je studirao na Univerzitetu u Beogradu i krajem tridesetih bio član MKKPJ-a za Beograd.

Dakle, značajna skupina koja je promovirala i prihvatila komunističku ideologiju bili su studenti. Mladi i ambiciozni ljudi omeđeni teškim stanjem u monarhističkoj Jugoslaviji bili su skloni revolucionarnim i radikalnim idejama, težili ka promjenama i uspostavljanju ravnopravnijeg i sretnijeg društva. Vjerovatno je najznačajniju opservaciju o položaju bošnjačkog naroda i njegovim potrebama uradio Safet Krupić u tekstu *Današnjica i mi*. On je bio porijeklom iz Bosanske Krupe, a diplomirao je filozofiju i francuski jezik na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1934. godine. Revnosno je

2

Ibrahim Karabegović, *Reformistički pravac u radničkom pokretu u BiH*, Svjetlost, Sarajevo, 1979, str. 152.

3

Nedim Šarac, „Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine”, *Prilozi*, 1970, br. 6, str. 117–124.

4

Pero Simić, „Tito sudi – Staljin strelja”, *Večernje novosti*, 4. 2. 2003, Dostupno na: http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:276059-Tito-sudi---Staljin-strelja (5. 5. 2018).

pripadao grupi revolucionarnih marksističkih filozofa. Bavio se pretežno spoznajnom teorijom, a njegova najznačajnija studija bila je *Filozofija i nauka*. Baveći se bošnjačkim, ali i pitanjem svoje bošnjačke generacije, i on piše o zatečenosti ratom i ratnim dešavanjima, prepuštenosti događajima i potpunim nerazumijevanjem „nove stvarnosti”.⁵ Koliko god da je Krupić bio prodoran, njegovi pogledi nisu dovoljno oslikavali unutrašnju dinamiku bošnjačkog političkog života, već su slijedili ideologiziranu sliku obračuna s reliktima nazadnih političkih odnosa. Ništa drugačije ovome izričaju nisu prilazili ni ostali bošnjački omladinci komunisti, koji su razvlašćivanje begovata vidjeli kao bolan, ali pozitivan historijski proces. No, svi oni, zapravo, vrlo jasno ističu jaku pripadnost i svijest o Bosni, njenoj naročitosti i posebnosti Bošnjaka u njoj.⁶

Sredinom tridesetih godina dolazi do toga da bošnjačka studentska populacija koja je studirala na univerzitetima u Beogradu i Zagrebu ozbiljnije pristupa komunističkom pokretu. Mahmut Bušatlija kao student i komunista na Beogradskom univerzitetu bio je član Uprave Udruženja bosanskohercegovačkih studenata „Petar Kočić”, koje je organizirao najizrasliji među bošnjačkim komunistima Avdo Humo, a u KPJ-u bio je od 1937. Tokom dvije godine napredovao je u organizaciji i od 1939. postaje dijelom rukovodstva univerzitetskog odbora KPJ-a. Kada se ima u vidu da je društvo, iako bosanskohercegovačko, a ne bošnjačko, nosilo ime Petra Kočića, nameće se mišljenje da je riječ o nastavku velikog i konkretnog identitetskog lutanja Bošnjaka.

Ipak, u pitanju Bosne i Hercegovine studenti su nalazili znatnu podršku u stavovima Komunističke partije, koja je stajala na poziciji narodne autonomije, što je eksplicitno potvrdila i na Petoj zemaljskoj konferenciji jula 1940. godine. Među učesnicima te konferencije, kao članovi pokrajinskih komiteta za BiH i SKOJ-a (Saveza komunističke omladine Jugoslavije), bili su Mahmut Bušatlija, Muhamed Kazaz, Pašaga Mandžić i Mujo Pašić.⁷ Jugoslavenski komunisti u tome vremenu su, kako je kazano, bili na stajalištu kako bosanskohercegovačke posebnosti tako i posebnosti Bošnjaka. Istina, kod ovoga drugog pitanja postojao je velik rascjep.

5

Šaćir Filandra, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 144–145.

6

Pogledati u: Admir Mulaosmanović, *Kratka politička historija Bošnjaka*, Stav – IUS, Sarajevo, 2018.

7

Nedim Šarac, „Osvrt na politiku Komunističke partije u Bosni i Hercegovini pred Petu zemaljsku konferenciju 1940. godine”, *Prilozi*, 1970, br. 6.

No, unutar radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, što zbog bavljenja drugim, životnim temama, što zbog nedostatka inteligencije koja je mogla teorijski diskutirati o ovoj temi, pitanje Bosne i Hercegovine zapravo je bilo kao i u samom začetku, odnosno onako kako ga je još socijaldemokratija definirala – unitarističko jugoslavenstvo, sa srpskim karakterom Bosne i Hercegovine.⁸ Ovu činjenicu potvrdio je i Avdo Humo kada je kazao da od 1918. do 1938. godine Komunistička partija Jugoslavije nije imala definiran politički stav prema Bosni i Hercegovini zbog nedefiniranog stava prema Bošnjacima. Oni su tretirani kao vjerska skupina koja se tek treba nacionalno opredijeliti. Ovaj stav ponovo će pobijediti među komunistima 1945. godine.

Adil Zulfikarpašić je personificirao dinamičniji oblik aktivizma i opredijeljenosti. Kao adolescent je pristupio komunističkoj omladini, a 1937. godine je čak isključen iz fočanske gimnazije zbog sudjelovanja u organizaciji štrajka u lokalnoj drvenoj industriji. Pred Drugi svjetski rat vraćen je u Komunističku partiju nakon kratkog isključenja zbog ideoloških nesporazuma, poslije čega postaje njen izuzetno aktivan član. U februaru 1942. godine Adila Zulfikarpašića u Sarajevu su uhapsile ustaše i osudile na smrt, ali je zbog toga što je bio iz ugledne porodice i zato što su mu brata zaklali četnici pomilovan i osuđen na dvadeset godina robije. Ipak, nekako je uspio pobjeći i nastaviti partijski rad u Bosni i Hercegovini, koji kruniše formiranjem Više partijske škole.⁹ Ovakav politički razvoj Adila Zulfikarpašića svjedočio je o njegovom idealizmu i želji da društvene promjene budu brze i učinkovite. Nestrpljivost koju je ispoljavao u nekim trenucima bila je previše i za komunističku proaktivnu politiku. Nakon rata je u prvoj Vladi Republike Bosne i Hercegovine postavljen za pomoćnika ministra trgovine, što mu je omogućilo da vidi kako vodeći komunistički sloj ovladava materijalnim dobrima i živi ugodnim životom, dok masa tavori u neimaštini. Zbog toga je izgubio vjeru u mogućnost zavođenja socijalne pravde, te je odlučio napustiti državu i početi život na Zapadu. Po svemu sudeći je dijelio Đilasovo stanovište da su komunisti, s pozicija evropskog liberalizma, odigrali plemenitu ulogu u rješavanju nacionalnog pitanja, tako da je i mladalačke ideale mogao nalaziti u liberalnoj ideji kojoj je polahko pristupao i po kojoj će ostati upamćen.

8

Sačir Filandra, *Bošnjačka politika u 20. stoljeću*, Sejtarija, Sarajevo, 1998, str. 137.

9

„Vakif: Vakif Bošnjačkog instituta – Fondacija Adila Zulfikarpašića”, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, dostupno na: <http://www.bosnjackiinstitut.ba/home/sadrzaj/37> (18. 6. 2018)

3. Djelovanje u dijaspori

U dijaspori je Adil-beg svojski radio na bošnjačkom političkom organiziranju, a od 1954. godine bio je nastanjen u Švicarskoj. Relativno brzo, kako je kazano, pristupio je Liberalnoj internacionali i jedno vrijeme bio kontinentalni sekretar i član Izvršnog komiteta te političke strukture. Time je sebi otvorio put ka evropskim političkim i ekonomskim krugovima. Sljedeći korak koji je preduzeo bilo je okupljanje najuglednijih Bošnjaka u emigraciji radi stvaranja Bošnjačke demokratske organizacije, održavajući živu vezu s Bečom, u kojem je i boravio nakon emigriranja, a prije dolaska u Zürich.

U Beču, gdje je već djelovala novostvorena jezgra bošnjačke demokratske emigracije, počinje 1960. godine izlaziti političko-kulturni mjesečnik *Bosanski pogledi*, za koji su pisali ugledni bošnjački intelektualci i ličnosti iz javnog i političkog života predratne Jugoslavije. Vrlo važne ličnosti u bečkom krugu, ali i šire bili su dr. Smail Balić, vrijedni naučni radnik, koji je prema Austriji otišao još pred Drugi svjetski rat, i Teufik Velagić Tofa, mladomusliman koji je nakon robije i završenog Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu 1962. godine napustio Jugoslaviju. Po dolasku u emigraciju počeo je politički djelovati uz dr. Smaila Balića i Adila Zulfikarpašića, s kojim je kao član Liberalne internacionale učestvovao na raznim političkim skupovima. Sastanku Liberalne internacionale u Berlinu 1963. godine Velagić je prisustvovao kao član Odbora Liberalnog demokratskog savjeta Bošnjaka Muslimana, u kojem je jedno vrijeme bio i generalni sekretar.

Opća slika koja se formirala u vezi s Adilom Zulfikarpašićem, a na temelju njegovog djelovanja u emigraciji i pri povratku u domovinu, ima tri uporišne tačke kojima se njegova ličnost portretira. On je emigrantski političar, koji je, iako projugoslavenski nastrojen, predstavljao i demokratsku alternativu socijalističkoj autoritarnosti. Također je bio i politička avangarda zbog pripadanja evropskoj liberalnoj misli, koja je kao takva bila novost, posebno za bosanskohercegovačke prilike, čime je, zapravo, obogatio političku scenu. U vezi s tim je i njegovo istrajavanje na restauraciji građanskog društva nakon komunizma kao vida bazične društvene obnove i pristajanja uz razvijeni Zapad. I treća uporišna tačka je prepoznavanje Adil-bega kao nacionalnog preporoditelja u njegovom političkom i kulturnom djelovanju.

Pored ovog djelovanja Zulfikarpašić je nastojao graditi saradnju sa srpskim i hrvatskim emigrantskim krugovima, bivšim građanski orijentiranim političarima ili pobornicima takvih ideja. Demokratska alternativa, koja je nastojala objediniti čitavu jugoslavensku emigraciju i na čijem organiziranju je radio Ljubo Sirc upravo sa željom građenja jugoslavenskog demokratskog kapaciteta (Vladimir Predavec, Desimir Tošić, Vane Ivanović itd.),

bila je vrijedan okvir unutar kojeg su se mogli kristalizirati stavovi. Upravo je ideja o konfederalnoj Jugoslaviji (sastanak u Sanstedu) bila jedna od značajnijih koju je ta grupa iznjedrila i, prema Adilu, Demokratska alternativa je imala dobro rješenje za čitavu Jugoslaviju. Čitava ta priča izgledala je kao djelovanje Jugoslavenkog odbora tokom Prvog svjetskog rata (1915–1918).

Druga grupacija s kojom je Zulfikarpašić nastojao blisko sarađivati bila je Oslobođenje (srpska emigracija), stvarnim baštinicima politike Ljube Davidovića i Milana Grola. Ako je Demokratska alternativa djelovala na općim principima, onda je Oslobođenje, barem ih je Zulfikarpašić takvim doživio, imalo sluha i takta za dogovaranje detalja. Najveći domet koji je napravljen, a koji je i Adil-begu bio bitan, bila je deklaracija kojom je kazano da nema promjene granica u nadolazećem raspletu u Jugoslaviji. Osobe koje su učestvovala u tim razgovorima, pored ovoga pitanja očuvanja granica, zagovarale su suštinsku reformu u Jugoslaviji koja mora proći bez ratnih dešavanja. Zapravo je ovakvim širokim djelovanjem Zulfikarpašić samo potvrđivao koliko je bio fokusiran (reklo bi se i zabrinut) na pitanje budućnosti Bosne i Bošnjaka kada otpočne neminovan proces demokratizacije Jugoslavije.

4. Bošnjački politički tokovi pred slom SFRJ-a

Sasvim jasna nespremnost bošnjačke političke elite unutar SKJ-a da promišlja postsocijalističku Jugoslaviju / Bosnu i Hercegovinu, upravo u vremenu kada je to bila nasušna potreba, otvorila je prostor do tada marginaliziranim i stigmatiziranim pojedincima i grupama da otpočnu s političkim aktivnostima. Gibanja na političkoj sceni u Bosni i Hercegovini kaskala su za onime što se događalo drugdje, posebno u Beogradu i Zagrebu. Zbog toga su pogledi nadolazećih političkih snaga unutar bošnjačkog korpusa – bošnjačkim antikomunistima i političkim liberalnim aktivistima – bili okrenuti u prvom redu ka hrvatskoj prijestolnici Zagrebu i švicarskom gradu Zürichu. Zagreb je postajao značajan zbog prestanka „hrvatske šutnje” i otpočetih demokratskih procesa, ali i jakog bošnjačkog političkog establišmenta okupljenog oko Zagrebačke džamije. Zürich, pak, jer je tamo živio Adil Zulfikarpašić, najznačajniji bošnjački politički disident, izuzetan privrednik i utemeljitelj Bošnjačkog instituta osnovanog 6. juna 1988. godine u tome švicarskom gradu.

Upravo ova činjenica, okretanje bošnjačke političke avangarde ka Zapadu, zorno svjedoči o svjetonazorskom i ideološkom profilu novonastajuće političke snage. Osvajanje slobode na principima demokratskog (kapitalistič-

kog) svijeta koji prepoznaje prava pojedinca i prava kolektiviteta te baštini različitost kao jednu od temeljnih vrijednosti, iskovanu i osvojenu u 20. stoljeću, prirodno je uokvireno u osnovne postulate bošnjačkog političkog faktora.

Lider bošnjačke avangarde Alija Izetbegović, skupa s ondašnjim saradnicima, obavio je niz razgovora s Adilom Zulfikarpašićem o osnivanju političke stranke. Zulfikarpašić je posvjedočio da je krajem 1989. godine u Zürichu bio dogovoren okvir – on nije mogao putovati u BiH/SFRJ zbog komunističkih vlasti – i dogovoreni su osnivački principi.¹⁰ Ipak se relativno brzo pokazalo da ovaj dvojac razmišlja različito o temelju na kojem se stranka treba izgraditi. Dok je Zulfikarpašić bio zagovornik bošnjaštva, Izetbegović je stajao na poziciji muslimanstva. Adil-begu je bosanskohercegovački okvir bio i više nego dovoljan, dok je Aliji Jugoslavija predstavljala prostor na kojem će buduća politička stranka djelovati.

Izetbegović je zagovarao da stranka bude koncipirana poput Spahine Jugoslavenske muslimanske organizacije (JMO), tako da je podržavao osnivanje Muslimanske stranke u Jugoslaviji (MSUJ).¹¹ Razlog tome je ležao u činjenici da je veliki broj izrastajućih bošnjačkih političara bio sklon i veoma pozitivno gledao na Spahinu politiku. Koliko god izgledala kontroverzna, ipak su je smatrali dobrim bošnjačkim odgovorom u vrijeme Kraljevine SHS / Jugoslavije i velike kušnje kroz koju je prolazila Bosna i Hercegovina, ali i bošnjački narod napose.

Izetbegovićevo obrazloženje ovakvog stava je bilo kako je Bošnjacima bila potrebna probosanska i promuslimanska politička organizacija koja bi okupila narod koji živi na dugom pojasu od Novog Pazara do Cazina, izmiješan sa Srbima i Hrvatima.¹² Argument izmiješanosti stanovništva imao je težinu i opravdanje, dok je uspjeh takve ideje, dakako, bio pod znakom pitanja. U ovome pitanju vidljiv je i različit pristup ovoga dvojca: Zulfikarpašićev partikularizam i Izetbegovićev univerzalizam su se na neki način odvajali kao dva stava koji svjedoče o odnosu pragme i principa.

10

Jens Martin Eriksen, Frederik Stjernfelt, *Scenografija rata. Nova putovanja u Srbiju i Bosnu*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2010, 216–217.

11

Više o Mehmedu Spahi i JMO-u vidjeti: Husnija Kamberović, *Mehmed Spaho (1883–1939). Politička biografija*, VKBI, Sarajevo, 2009.

12

Alija Izetbegović, *Sjećanja. Autobiografski zapisi*, GIK OKO, Sarajevo, 2005, str. 77.

Ipak, obojica su smatrala da u demokratskom ozračju i uz uvažavanje posebnosti i različitosti južnoslavenskog političkog spektra diskusija treba biti vođena na temelju narodnog predstavljanja. Nema sumnje da je kod Zulfikarpašića bilo i elitizma, njegov liberalizam je bio starog kova, tako da je aristokratsko porijeklo bivalo prednošću, a ne mahanom. To ga je činilo nesklonim populizmu, što je jasno pokazao 1990/91, a što je u političkom smislu ogroman nedostatak.

Zbog ovakvog odnosa naglašavao je kako je „muslimanska buržoazija”, misleći dijelom i na begovat, pred Drugi svjetski rat dominantno bila na ljevici, što će reći predstavljala je progresivnu avangardu. Ovakvo njegovo razmišljanje je dosta interesantno jer je izrastanje bošnjačke buržoazije u tome vremenu fenomen koji još nije dovoljno istražen i kontekstualiziran. No, ovo Adil-begovo razmišljanje dovelo je i do njegovog objašnjenja o bošnjačkom pristupanju Komunističkoj partiji, koja je postepeno jačala u Jugoslaviji, uprkos njenom zabranjivanju i šikaniranju. S druge strane, ovakav pristup emanira i utjecaj sredine u kojoj je živio Adil-beg, tj. pokazuje njegovo usvajanje i naslanjanje na elitistički koncept dosta prisutan u švicarskim protestantskim kantonima.

5. Zaključak

Demokratizacija Jugoslavije doživjela je strašan slom zbog mesijanskih ideja dvaju nacionalizama, srpskog i hrvatskog, koji su doveli do četiri rata na tlu bivše države, od kojih je agresivni pohod na Bosnu i Hercegovinu bio najbrutalniji. U tom i takvom vojno-političkom karakazanu razvijala se ukupna bošnjačka politika. Značajan sudionik većine bitnih političkih događaja bio je Adil Zulfikarpašić. Svojim političkim iskustvom i idejom kojoj je pripadao predstavljao je dah evropejstva i drugačijeg političkog izričaja, a s Alijom Izetbegovićem bio je dijelom posebnog narodnog predstavljanja. Naime, obojica su, za razliku od svih drugih republičkih/narodnih rukovodstava u SFRJ, dolazili izvan bivšeg socijalističkog sistema. Nisu bili članovi partije niti državnog aparata. Ova činjenica, kada se govori o Bošnjacima, ima ogroman značaj i poziva na daljnji istraživački poduhvat i eksplanatorni postupak.

Kao takav i s takvim pozicijama Adil Zulfikarpašić je nesumnjivo bio spreman dati enorman doprinos tranziciji društva i države od socijalističkog mrtvila ka kapitalističkoj živosti. Iako su reforme u tom smislu polahko stizale u Jugoslaviju tokom druge polovine osamdesetih, okoštali aparat morao je biti demontiran u potpunosti da bi ljudi i njihove ideje u koje se svrstava i Zulfikarpašić i njegov liberalni svjetonazor mogli implementirati

novi prijeko potrebni koncept. Spomenuta agresivnost malih nacionalizama spriječila je ovu tranziciju i dovela do transformacije društva na zasadama postkonfliktnih, postgenocidnih i postratnih trauma u kojima je Zulfikarpašićev istančani politički habitus teško nalazio put. Na taj način je svakako, pored svih drugih nepravdi, učinjena nepravda i njemu lično, ali i Bosni i Hercegovini jer je jedan humanistički pristup koji je inklinirao kulturnom i civilizacijskom skoku onemogućen u začetku. Upravo taj skok je Bošnjacima trebao otvoriti vrata ka izgradnji političke zrelosti za koju su imali kapacitet.

Political Pluralism and Democratization of Yugoslavia

ABSTRACT: *This article discusses the political development of Adil Zulfikarpašić and his role during the democratization process in Yugoslavia and Bosnia & Herzegovina, respectively. An overview of the emergence of the communist idea in Bosnia and Herzegovina during the 1930s and 1940s, as well as its bearers, among whom was Zulfikarpašić, was given. The significance of this ideology, together with the events of the Second World War, is great for Zulfikarpašić because it stood in the way of his complete political development and was the „provocateur” of his further ideological formation. As a clearly oriented liberal of the European environment, he represented a true breath of democracy during the change of socio-political rela-*

tions, and for Bosniaks he was a proof of their desire for a truly democratic society and order. It was right from these liberal foundations, fully nationally aware and committed to Bosnia & Herzegovina, that Adil Zulfikarpašić, during his stay in Switzerland, sought to act and cooperate with Yugoslav emigrants and political dissidents residing in European countries. On that experience he also built his own attitude towards the political reality in Yugoslavia and his approach in finding a solution to the drama that was ongoing.

KEYWORDS: *democratization, Yugoslavia, Adil Zulfikarpašić, Bosnia & Herzegovina, politics, Party of Democratic Action*

Građanski i komunistički liberali u Srbiji o Bosni i Hercegovini¹

Dr. sc. Milivoj Bešlin

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
milivoj.beslin@gmail.com

SAŽETAK: Rad polazi od toga da je u teritorijalnim aspiracijama srpskog nacionalizma u 19. i 20. veku Bosna i Hercegovina bila u središtu ekspanzije. Nasuprot dominantnim tendencijama nacionalističke matrice, manjinska liberalna alternativa u Srbiji, iako i sama deo tzv. velikog (nacionalnog) narativa, pokazivala je znatno više senzibiliteta za različitosti BiH, iskazujući potrebu da se ona utemelji kao zasebna jedinica u jugoslovenskom federalizmu. Ipak, kada je socijalistička vlast u Titovoj Jugoslaviji omogućila državnost i suštinsku ravnopravnost Bosne i Hercegovine, većina liberalnih intelektualaca je iskazivala nezadovoljstvo takvom konste-

lacijom. Bosanskohercegovačka državnost je, kao i njene granice, doživljavana kao privremena i provizorna. Jedina politička struktura u Srbiji koja je pokazivala puno razumevanje za suštinsku državnost BiH i koja je načinila potpuni diskontinuitet sa stavovima srpskih elita prema Bosni i Hercegovini bili su komunistički liberali, reformsko rukovodstvo Marka Nikezića u Srbiji krajem 1960-ih i početkom 1970-ih godina.

KLJUČNE REČI: Jugoslavija, Srbija, Bosna i Hercegovina, nacionalizam, građanski liberali, komunistički liberali, federalizam.

Bosna i Hercegovina kao središte velikodržavne ideje srpskog nacionalizma

Bosna i Hercegovina od 19. veka predstavlja jezgro i središni deo teritorijalnih pretenzija velikodržavne ideologije srpskog nacionalizma. Od prvih nacionalnih liberala, koji su Bosnu i Hercegovinu smatrali srpskom zemljom, do Berlinskog kongresa (1878) Srbija je svoju pretenziju usmeravala ka zapadu. Međunarodno priznanje nezavisnosti i teritorijalno proširenje, dobijeno na Kongresu, dočekani su s velikim nezadovoljstvom

¹

Pojam „građanski” odnosi se na buržoaski karakter liberalizma kao nerevolucionarne ideologije.

i interpretirani kao neuspeh, jer je s autoritetom konsenzualnosti velikih sila sankcionisan austrougarski otpor stvaranju znatno proširene srpske države.² Odluke Kongresa činile su se kao konačni slom velikodržavne ideje, tim pre što su ustupci učinjeni Srbiji, na zalaganje Beča, morali biti plaćeni odustajanjem od teritorijalnih pretenzija na zapad, tj. teritoriju Bosne i Hercegovine, koju je Monarhija smatrala svojom interesnom zonom, stavljajući je pod privremenu upravu.³ Nacionalistička ekspanzija mogla je biti usmerena ka jugu, u pravcu Osmanskog carstva, zapravo Kosova i Makedonije, gde su neskrivene pretenzije iskazivali bugarski i grčki susedi.

U tom kontekstu, dalji razvoj nezavisne srpske države nakon 1878. godine bio je opterećen dugoročnom istorijskom kontroverzom: razvoj realne države i njena modernizacija po ugledu na napredna zapadnoevropska društva, što je podrazumevalo makar privremeno odustajanje od temeljnih vrednosti i ciljeva nacionalističke, ekspanzivne ideje ili fokusiranje na teritorijalnu ekspanziju s ciljem stvaranja svesrpske države radi ostvarenja zavetnih ciljeva u kojima je Bosna i Hercegovina imala središnju ulogu. Reč je o permanentnom disputu dve istorijske tendencije: konzervativne i liberalne.⁴ Ipak, od 1878. i Berlinskog kongresa Srbija je retka država koja ne samo da ne obeležava dan kada je dobila međunarodno priznanje (i teritorijalno proširenje) već ga je tumačila kao nacionalnu tragediju zbog toga što nije dobila međunarodno odobrenje da zauzme Bosnu i Hercegovinu. U tom kontekstu, tzv. aneksiona kriza 1908. biće čitav vek interpretirana u historiografiji kao jedan od najtraumatičnijih perioda srpske istorije. Preludijum epohe ratova na Balkanu bila je upravo aneksiona kriza 1908/09. inicirana unilateralnim aktom Austro-Ugarske da Bosnu i Hercegovinu, koju je držala pod okupacijom, trajno pripoji, tj. anektira.⁵ Nakon objave ove odluke javno mnjenje Srbije i svi politički činioци proključali su. Izazvan odlukom dvorskih krugova u Beču, srpski nacionalizam je prvi put spontano i sa ogromnom mobilizacijskom snagom izašao na scenu, u javni prostor. Protestne povorke pripadnika homogenizovane nacije ispunile su beogradske ulice, tražila se objava rata moćnom severnom

2

M. Ekmečić, „Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine”, u: *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka*, BIGZ, Beograd, 1997, str. 262; R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, Ogranak SANU, Novi Sad, 2002, str. 148–151.

3

M. Ekmečić, „Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine”, str. 275.

4

L. Perović, „Mogućnosti i ograničenja modernizacije”, u: *Između anarhije i autokratije*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006, str. 13, 18–19.

5

A. Mitrović, *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Nolit, Beograd, 1981, str. 84; D. Đorđević, „Milovan Milovanović”, u: *Portreti iz novije srpske istorije*, BIGZ, Beograd, 1997, str. 138–198.

susedu, čije su zastave spaljivane širom zemlje. Austrougarski poslanik u Beogradu je, opisujući stanje u srpskoj prestonici, svojoj vladi napisao: „Svi su spremni da ginu.”⁶ U jeku tzv. aneksione krize, oktobra 1908. formirana je nacionalistička organizacija *Narodna odbrana* s ciljem „negovanja osećaja o celini srpske nacije”, kao i sa težnjom da se „ujedine sve nacionalne snage i obrazuju dobrovoljačke jedinice za predstojeći rat”. Za kratko vreme organizacija je premrežila Srbiju svojim lokalnim odborima, upisujući hiljade dobrovoljaca.⁷ Vernakularizovani srpski nacionalizam stupio je na istorijsku pozornicu Jugoistočne Evrope i neće se sa nje povući čitav naredni vek.

Rodonačelnik srpskog liberalizma i Bosna i Hercegovina kao „srpska zemlja”

U 19. veku nacionalizam je kao emancipatorski pokret često bio u sinkretizmu s liberalizmom, a individualne slobode su povezivane s kolektivnim, nacionalnim oslobođenjem. Međutim, kako je nacionalizam kao ideologija postajao oruđe u rukama najširih političkih struktura, sve više su ga preuzimali konzervativni i reakcionarni političari, usled čega se fanatizovao i dolazio do svoje krajnje ishodišne tačke u 20. veku – fašizma. Nacionalistička težnja više nije išla za idejama političke slobode i demokratije, već je glorifikovala imaginativnu nacionalnu slavu i vojne pobeđe iz prošlosti, a „takav nacionalizam je sve više postajao šovinistički i ksenofobičan”. Svaka nacija je vlastite kvalitete smatrala nadmoćnim i superiornim, dok su druge nacije tretirane kao tuđe, neprijateljske i preteće.⁸ U skladu s tim, teoretičari su uočili „šizofreni politički karakter nacionalizma” kao ideologije i doktrine koja je mogla biti, zavisno od konteksta, i progresivna i reakcionarna, demokratska i autoritarna, racionalna i iracionalna, levičarska i desničarska. Uz to, nacionalizam je bio povezan sa svim ključnim ideološkim tradicijama evropske političke misli: bio je privlačan za liberale, konzervativce, socijaliste, fašiste, čak i komuniste. Možda je samo anarhizam, zbog otvorenog negiranja države, ostao do kraja u suštinskom i trajnom nesaglasju s nacionalizmom.⁹

6

Č. Popov, ur., *Istorija srpskog naroda*, Knjiga VI, tom 1, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 168.

7

Č. Popov, ur., *Istorija srpskog naroda*, Knjiga VI, tom 1, Srpska književna zadruga, Beograd, 1994, str. 169; Lj. Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, tom 1, Stubovi kulture, Beograd, 1996, str. 465–506.

8

E. Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2005, str. 164.

9

Isto, str. 166.

U tom kontekstu posmatrano, srpski liberalizam je preko svoga utemeljitelja i ključnog teoretičara i diseminatora Vladimira Jovanovića bio od početka u simbiotičkoj vezi s nacionalizmom. U središtu nacionalističkih težnji bilo je uključivanje Bosne i Hercegovine u državni sastav Srbije i amalgamisanje njenih stanovnika u Srbe, identične onima koji su živeli u Srbiji. Povodom aneksije Bosne i Hercegovine rodonačelnik srpskog liberalizma Vladimir Jovanović je 1908. pisao da se „stanovništvo Bosne, nekadašnje Srpske Kraljevine i Hercegovine, nekadašnje Velike Vojvodine Srpske, sastoji iz Srba, koji se jezikom, tradicijama, pesništvom, i literaturom, kao i fizičkim crtama, i naravno i običajima, ističu kao najčistiji predstavnici srpskog naroda”. Ovome je dodao i da se upravo u BiH govori „visoko kultivisani srpski jezik”.¹⁰ Posle aneksije Bosne i Hercegovine Jovanović je smatrao da je Srbija pred izborom da usmeri „svoje energije i snage u odbranu svog prava na narodni opstanak” ili da i sama postane „žrtva germanske najezde”.¹¹ Tako posmatrano, narativ o Srbiji kao patronu i zaštitniku svih Srba u regionu dugotrajniji je od bilo koje političke strukture i od 19. veka pretrajava kao ključni nacionalni program i opravdanje za teritorijalnu ekspanziju.

Vladimir Jovanović je pisao da je 19. vek bio u znaku ujedinjenja „plemena koja govore jedan isti jezik” i kao ključno pitanje je postavljao: da li će 20. vek da ospori „veliku ideju, po kojoj ljudi jedne iste narodnosti imaju pravo na slobodan i nezavisan narodni život i razvitak?” Pozivajući se na nemački i italijanski slučaj, Jovanović nije imao odgovor na pitanje: šta kada bi svi balkanski narodi hteli da u maksimalističkim okvirima realizuju načelo koje je on tražio za Srbe. Takođe, Jovanović je očekivao od Evrope da zaustavi širenje Austrougarske „i na druge delove Srpstva”, iako nije bilo jasno koje su sve teritorije bile uključene u navedenu formulaciju. Legitimaciju za teritorijalnu ekspanziju liberalni Jovanović, koji je slobodi pojedinca u svemu pretpostavljao slobodu nacionalnog kolektiviteta, pronalazio je u „potocima krvi” koje su Srbi „stolećima prolivali, braneći hrišćanstvo”. Osporavajući pravo Austrougarskoj na aneksiju Bosne i Hercegovine, utemeljitelj srpskog liberalizma je pisao da su „Bosanci i Hercegovci od prave srpske krvi, i potpuno svesni svog srpskog porekla”, zbog čega „prirodno teže” da se razvijaju „u duhu svoje narodnosti, verni svome jeziku i svojim tradicijama”, kao i da sami odlučuju „o svojoj sudbini”, zalažući se za do-

¹⁰

Vladimir Jovanović se školovao u Nemačkoj i u njegovim spisima su vidljivi nemački uticaji i nacional-romantičarski model. Vidi: B. Bešlin, *Evropski uticaji na srpski liberalizam u 19. veku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad – Sremski Karlovci, 2005, str. 303, 511.

¹¹

V. Jovanović, „Srpska prava i srpski interesi”, u: *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 501.

bijanje prava na politički „plebiscit”. Iako je zastupao ideju „samouprave” Bosne i Hercegovine, Vladimir Jovanović je podsećao i da se njena sudbina tiče „interesa celokupnog Srpstva, koje broji oko 10 miliona duša”. Zbog toga je aneksija BiH za njega značila „rastrzanje srpskog naroda, rastrzanje onakovo, kakovo bi bilo kad bi se jednome čoveku živome otkidali delovi jedan od drugoga”, što je bio primer organicističkog poimanja nacije u ideologiji srpskog nacionalizma.¹² Naime, nacija se u srpskoj političkoj i društvenoj paradigmi do savremenosti ne percipira kao istorijski nova formacija, savremenih karakteristika, kao imaginativna konstrukcija heterogenog porekla, već kao večna, statična i nepromenjiva kategorija. Iza oznake nacije suštinski se nalazi pleme, zbog čega je nacija ostala determinisana rasom, kao „biološka, srodnička, vekovno stara, jednom rečju – organska”.¹³

Bosanska banovina: Građanski liberali u monarhističkoj Jugoslaviji

Prateći misao Vladimira Jovanovića, očito je da fragilna liberalna alternativa u Srbiji nije ostajala po strani od doktrinarnih nacionalističkih narativa, bivajući u njima tek nešto modernija i manje agresivna od radikalnih populista i konzervativaca Nikole Pašića okrenutih Rusiji u isključivoj misiji „nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja”.¹⁴ Takva ideološka konstelacija bila je na tragu onoga što je istoričar i pravnik Slobodan Jovanović napisao: nacionalizam je u Srbiji „jedina tradicija koja postoji, čvrsta i stamena”.¹⁵ Čak je i jedan od najliberalnijih srpskih političara druge polovine 19. veka Milan Piroćanac pisao da je „gubitkom Bosne i Hercegovine” na Berlinskom kongresu i sam opstanak Srbije bio doveden u pitanje.¹⁶ Ipak, od vremena stvaranja jedinstvene južnoslovenske države 1918. godine vodeća liberalna opcija, Demokratska stranka, koja je isprva bila zastupnik nacionalnog unitarizma i državnog centralizma, u vreme Šestojanuarske diktature, početkom 1930-ih godina, evoluira ka federalističkoj platformi. U njihovim koncepcijama

¹²

Isto, str. 502.

¹³

O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca 20. veka o „nama” i „drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002, str. 30–31.

¹⁴

A. Šemjakin, *Ideologija Nikole Pašića*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2008.

¹⁵

S. Jovanović, *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knjiga 2, BIGZ, Beograd, 1990, str. 371.

¹⁶

M. Piroćanac, *Međunarodni položaj Srbije*, Smiljevo, Beograd, 1893, str. 47.

Bosna i Hercegovina od „srpske zemlje” i rezervoara za namirenje srpskih i hrvatskih velikodržavnih pretenzija s vremenom postaje ravnopravna jedinica u federalizovanoj Jugoslaviji.

Čelnik Demokratske stranke Ljuba Davidović je u „Pismu prijateljima u Bosni i Hercegovini” iz decembra 1939. kao reakciju na Sporazum Cvetković – Maček poručio da je Bosnu kroz istoriju „parčala zlokobna sudbina otimanja sa zapada, istoka i s juga o njenu dušu, otimanja sa svih strana o njenu zemlju, natopljenu krvlju... kao ni jedan kraj na Balkanu”. Davidović se obraćao svim stanovnicima Bosne i Hercegovine „u njenoj celosti u kojoj ih nikad nisam prestajao gledati”, podsećajući ljude „sve tri vere, kojim se god imenom nazivali” da su se Demokratska stranka i on zalagali da u federalizovanoj Jugoslaviji Bosna i Hercegovina bude zasebna jedinica, ravnopravna s onima koje bi konstituizale Srbija i Hrvatska. Posebna, bosanskohercegovačka multietnička i multikonfesionalna jedinica, prema Davidoviću, pacifikovala bi oštar antagonizam između srpskog i hrvatskog nacionalizma, ali bi i sprečila razgraničenje između Srba i Hrvata, jer tu granicu „nije moguće pametno postaviti”. Dokaz tome su i pregovori srpskih i hrvatskih predstavnika o sporazumu kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska i koji je rezultirao „teškim i opasnim” komadanjem Bosne i Hercegovine. Davidović se zalagao i da se bosanskohercegovačkoj jedinici pripoji južna Dalmacija kako se ne bi „kidali i preprečavali prirodni putevi” i logične geografske celine. Ipak, sa žaljenjem je konstatovao da njegov predlog nije naišao na odobravanje ni kod Srba ni kod Hrvata, ali je poručivao da će neke buduće generacije uređenje zemlje postaviti na „razumne osnove”.¹⁷ Prema zamislima Davidovićeve Demokratske stranke, „Bosanci i Hercegovci, Srbi i Hrvati sve tri vere” u posebnoj, svojoj jedinici uživali bi široku samoupravu.¹⁸ To je, prema njegovoj oceni, neophodno jer je BiH bila diskriminisana, „bez bolnica, bez škola, bez zemlje u rukama onih koji od nje treba da žive”, bila je gladna uprkos rudnim, šumskim i ostalim prirodnim bogatstvima, dok je loša uprava, umesto poboljšavanja života ljudi, narode Bosne i Hercegovine huškala jedne na druge. Zbog toga je Davidović predlagao ujedinjenje ljudi u BiH i okretanje borbi protiv zla koje jednako pogađa sve njene narode. Na kraju obraćanja „prijateljima” u BiH Ljubomir Davidović je izražavao žaljenje što Demokratska stranka, zauzeta političkim borbama „u centru”, u Srbiji, nije razvila politički rad

17

B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, Prosveta – BIGZ, Beograd, 1987, str. 571.

18

Na predratni programski i politički stav Demokratske stranke prema BiH podsetio je partijski list *Demokratija* u oktobarskom broju iz 1945. ponovo afirmišući Pismo Ljube Davidovića za Bosnu i Hercegovinu iz 1939. godine. Vidi: *Demokratija*, br. 3, 11. oktobar 1945.

i partijsku infrastrukturu u Bosni i Hercegovini, iako u njoj ima, kako je napisao, „valjanih pristalica”. Završavajući svoje Pismo za BiH, pisano na njegov 76. rođendan, Davidović je poručivao da ako Bosna i Hercegovina već nije mogla postati „jugoslovenska Švajcarska”, što joj je on želeo, nije smela biti ni „jabuka razdora”. Na kraju je čelnik Demokratske stranke, osnovane u Sarajevu 1919. godine, poručio da se za interese Bosne i Hercegovine moraju izboriti samo njeni narodi, „ujedinjeni Bosanci i Hercegovci”.¹⁹

Nakon smrti svog predsednika i utemeljitelja Ljube Davidovića (1940) liberalna Demokratska stranka nije menjala odnos prema Bosni i Hercegovini. Njen novi predsednik Milan Grol je pred kraj Drugog svetskog rata u londonskoj emigraciji i dalje zastupao poznate stavove demokrata inaugurisane još 1932. o četiri federalne jedinice i BiH ravnopravnoj među njima, „oslobođenoj neposrednog uticaja Beograda i Zagreba”. Podsećao je Grol da bi u tom slučaju Bosna i Hercegovina bila „nacionalno neutralisana”, čime bi se sprečilo „odsečno” razgraničenje između Srba i Hrvata. Milan Grol, slično Ljubi Davidoviću, nije zaboravljao ni vekovnu bosansku državnost kao razlog za federalni status posebne jedinice BiH. Ipak, podsećao je, time će „dva i po miliona Srba u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Dalmaciji” biti odvojeni od Srbije, što je bila „trećina srpskog naroda izdvojenog iz njegove matice”. Ali to je bio nužni kompromis s ciljem opstanka zajedničke države. Koliko je bio važan iskorak prema BiH građanskih liberala okupljenih oko Demokratske stranke, vidi se kada se uporedi njihov stav prema federalnoj državnosti Crne Gore i Makedonije. U slučaju Crne Gore demokrate i Grol lično pokazuju razumevanje u pogledu povratka istorijske državnosti, ali se ne mire sa nacionalnom posebnosti Crnogoraca, dok u slučaju Makedonije ne pristaju ni na nacionalnu ni na državnu emancipaciju, nudeći samo autonomiju u okvirima Srbije, jer, kako je rekao Grol, moravsko-varždarska dolina je morala ostati „nedeljiva”, a pitanje Makedonije bilo je za Srbiju pitanje „pluća”, odnosno vazduha i života.²⁰

Čitava politička dinamika Kraljevine Jugoslavije svodila se na nacionalno pitanje i u prvom redu na srpsko-hrvatske dogovore, uz uvažavanje i zadovoljavanje slovenačkih zahteva. Pod teretom neuspeha integralnog jugoslovenstva kao ideologije Šestojanuarskog režima stvorena je 1939. Banovina Hrvatska, svojevrsni hrvatski *corpus separatum*, utemeljen na osnovu

19

B. Petranović, M. Zečević, *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, 1987, str. 572–573.

20

M. Grol, *Iskušnja demokratije*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, str. 175–181.

Sporazuma Cvetković – Maček.²¹ Usvajanjem tog sporazuma ideologija unitarizma i centralizma bila je ireverzibilno poražena, a srpsko pitanje otvoreno u novom obliku, zahtevom za srpskom teritorijalnom jedinicom, koja bi obuhvatila i „poslednjeg Srbina u Jugoslaviji”.²² Najistaknutiji zagovornik ovog usmerenja postaje u to vreme uticajni Srpski kulturni klub, koji je znatno iskoračio iz kulturnog i, pod predvodništvom desno-liberalnog istoričara i pravnika Slobodana Jovanovića, duboko zagazio u nacionalističko polje. Na tribinama Srpskog kulturnog kluba u drugoj polovini 1930-ih godina među najzapaženijim bila su i predavanja „O nacionalizovanju bosansko-hercegovačkih muslimana” i „O muslimanskom problemu u Bosni i Hercegovini”.²³ U SKK-u se otvoreno govorilo o komadanju Bosne i Hercegovine, rešenju „muslimanskog problema” u njoj, etničkom čišćenju Albanaca, asimilaciji Makedonaca...²⁴ Srpski nacionalizam uspešno se uklapao u dominantne tokove evropske politike tridesetih godina 20. veka. Ostvarenje nekih ciljeva sprečila je agresija sila Osovine na Jugoslaviju i okupatorsko razbijanje države.

U to vreme su pažnje vredne i zamisli Mihaila Konstantinovića, levo-liberalnog profesora prava, ministra i kreatora Sporazuma o Banovini Hrvatskoj, koja je okrnjila granice i istorijsku teritoriju Bosne i Hercegovine. Njegove ideje su, ipak, podrazumevale i formiranje četvrte pokrajine. Osim hrvatske, srpske i slovenačke banovine, trebalo je da postoji i bosansko-hercegovačka. Konstantinovićeva argumentacija je u velikoj meri bila podudarna sa polazištima Ljube Davidovića: Bosna i Hercegovina je bila potrebna kao tampon-zona između velike Srbije i velike Hrvatske, usled nemogućnosti razgraničenja Srba i Hrvata. Prema Konstantinovićevoj oceni, u procesima razgraničenja i stvaranja nacionalnih jedinica u Kraljevini Jugoslaviji poseban problem je činilo „postojanje Muslimana izmešanih sa Srbima i Hrvatima”. Takođe, veliki deo Srba iz BiH spremniji je bio da prihvati rešenje o četvrtoj, bosanskoj jedinici, nego da se nađe u okvirima Hrvatske banovine. Prema planovima Mihaila Konstantinovića, bosanska federalna jedinica bi obuhvatala teritoriju cele Vrbanske banovine, deo

21

Lj. Boban, *Sporazum Cvetković – Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd, 1965.

22

Lj. Dimić, „Srbija 1804–2004”, u: Lj. Dimić, D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2005, str. 76.

23

M. Jovičić, „Jako srpstvo – jaka Jugoslavija”, izbor članaka iz *Srpskog glasa*, organa Srpskog kulturnog kluba, Naučna knjiga, Beograd, 1991; Lj. Dimić, „Srpski kulturni klub između kulture i politike”, *Književnost*, 7–8, 1993, str. 858–903.

24

Isto.

Drinske banovine koji se nalazio izvan granica nekadašnje Kraljevine Srbije i deo Zetske banovine koji nije obuhvatao granice nekadašnje Kraljevine Crne Gore. Tako zamišljena banovina imala bi nešto iznad dva miliona stanovnika i teritorijalno bi se poklapala sa istorijskim prostorom Bosne i Hercegovine, sa izuzetkom značajne teritorije koja je bila deo Primorske banovine i onih srezova koji su već uključeni u Banovinu Hrvatsku.²⁵

Mihailo Konstantinović je u svojim planovima predlagao da Mostar, koji je bio u Primorskoj banovini, ipak pripadne četvrtoj, bosanskohercegovačkoj jedinici, jer bi to bila „težnja da Muslimani, zbog kojih se delimično ova pokrajina stvara, budu u jednoj pokrajini”. Slično kao i sa Mostarom, on je i Dubrovnik u budućoj bosanskoj banovini video i kao srpski i kao muslimanski interes. Ipak, dubrovačko pitanje je moralo biti mnogo kompleksnije i oko njega bi se hrvatski predstavnici znatno energičnije borili da ostane u njihovoj banovini, kako je procenjivao. Zamišljena, četvrta jedinica imala bi polovinu pravoslavnog življa, dok bi drugu polovinu činili katolici i muslimani.²⁶ Do realizacije ovih planova nije došlo zbog početka Drugog svetskog rata i u Jugoslaviji.

Ipak, uprkos dobroj volji Mihaila Konstantinovića, Bosna i Hercegovina ne postoji kao subjekt, kao istorijska pokrajina, kao ravnopravni učesnik u raspravama o budućem uređenju države. Naposletku, metod kojim su liberalni intelektualci i vodeći pravni eksperti međuratne Jugoslavije: Mihailo Konstantinović, Đorđe Ilić i Đorđe Tasić konstruisali Banovinu Hrvatsku, od delova BiH, kao i način na koji su postupali sa njenom teritorijom u projektovanju buduće srpske banovine, svedoči da je Bosna i Hercegovina teško mogla opstati kao ravnopravna i u svojim istorijskim granicama.

Povratak izvorima: Građanski liberali i BiH u epohi federativne Jugoslavije

U toku Drugog svetskog rata, koji je na jugoslovenskom prostoru podrazumevao oslobodilačku borbu i socijalističku revoluciju (1941–1945), izvršen je proces konstituisanja federativne Jugoslavije kao složene zajednice ravnopravnih naroda, čiji su se prelomni i završni akti odigrali krajem 1943. i u leto 1945. na Drugom i Trećem zasedanju AVNOJ-a. Od početka ustanka,

²⁵

M. Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*, Mir, Novi Sad, 1998, str. 516–517.

²⁶

Isto, str. 518–519.

a i ranije, prevladavalo je stanovište u rukovodstvu KPJ da bi Bosna i Hercegovina trebalo da ima autonomiju, ali se nikada nije preciziralo u kom obliku bi se takva zamisao realizovala. Optimalno rešenje je predviđalo da se konstituiše kao federalna država, odnosno ravnopravna članica federativne Jugoslavije u nastanku. Na insistiranje Pokrajinskog komiteta Komunističke partije BiH, ali i Tita lično, prevagnuo je stav da se BiH kao istorijski utemeljena geografska i ekonomska celina, sa specifičnom nacionalnom i konfesionalnom strukturom, izgradi kao ravnopravna članica federativne Jugoslavije.²⁷

Kada su u vrhu KPJ-a rešena temeljna pitanja bosanskohercegovačke državnosti i pozicije u federalističkoj konstelaciji koja se stvarala, sazvano je Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja BiH, i to samo nekoliko dana pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, kako bi legitimisalo odluke partijskog vrha. Konstitutivno zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je u Mrkonjić-Gradu 26. i 27. novembra 1943. godine. U centralnom dokumentu ovog istorijskog zasjedanja ističe se da Bosna i Hercegovina „nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska i muslimanska i hrvatska” i da ta tri naroda „zbratimljena” tvore slobodnu BiH u kojoj će biti garantovana „puna ravnopravnost i jednakost svih Srba, Muslimana i Hrvata”. Takva Bosna i Hercegovina sa tri konstitutivna naroda „učestvovalaće ravnopravno sa ostalim našim narodima u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije”.²⁸

Međutim, ovakvo rešenje, osim kod srpskih nacionalista i poraženog kvislinštva, nailazilo je na kritike i među buržoaskim, liberalnim krugovima. Jedan od najeksponiranijih progresivnih političara međuratne Jugoslavije, levo-liberalno opredeljeni vođa zemljoradnika i profesor prava Dragoljub Jovanović govorio je nakon uvođenja jugoslovenskog federalizma pod komunistima da su u njemu Srbi majorizovani. Osim što je crnogorsku naciju smatrao „šalom” i fikcijom i zalagao se za pripajanje Republike Crne Gore Srbiji, Bosnu i Hercegovinu je smatrao još težim slučajem. Srbi iz BiH su, tvrdio je Jovanović, dolazili kod njega i plakali zbog svog, navodno, teškog položaja unutar federalne države BiH. Zbog toga su se, smatrao je Jovanović, oni masovno selili u Srbiju, a posebno tragičnim je isticao činjenicu da su u popisima u socijalističkoj Jugoslaviji Srbi „izgubili” relativnu većinu u

27

R. Hurem, *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, University Press, Sarajevo, 2016, str. 345–352; R. Končar, *Stvaranje federacije*, Centar za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1983, str. 20–21.

28

S. Nešović, B. Petranović, *AVNOJ i revolucija. Tematska zbirka dokumenata 1941–1945*, Narodna knjiga, Beograd, 1983, str. 434.

Bosni i Hercegovini. Muslimansku naciju Dragoljub Jovanović je smatrao „apsurdom” i pokušajem da se pobegne od Beograda i Zagreba. Kao veoma negativnu karakteristiku, tvrdio je da republičko vođstvo u BiH „brutalno progoni emisare” koji u Bosnu dolaze iz Srbije i Hrvatske.²⁹ Ipak, pred kraj života, u prepisci s Desimirom Tošićem, Dragoljub Jovanović je, govoreći o Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori, priznavao da „nijedna od tih pokrajina neće da bude Srbija”, zbog čega je federaciju koju su stvorili komunisti posle 1945. smatrao kao najbolje rešenje.³⁰

Jedan od najliberalnijih srpskih političkih emigranata, koji je u izgnanstvu blisko sarađivao i s Adilom Zulfikarpašićem, glavni urednik liberalne *Naše reči* Desimir Tošić se 1971. našao, sticajem okolnosti, na bliskim pozicijama sa predsednikom Skupštine Srbije Dražom Markovićem, predvodnikom konzervativne struje u srpskoj partiji. Spojilo ih je gledanje na tzv. srpsko pitanje i reformu federacije, a Tošić je čak hvalio Markovića zbog pružanja otpora široj autonomiji pokrajina. Tako Desimir Tošić u kontekstu ustavnih amandmana iz 1971. piše da „nema nikakvog ozbiljnog smisla govoriti o državnosti Bosne i Hercegovine”, posebno kada se upoređi sa drugim republikama, poput Hrvatske. Položaj Srba u Jugoslaviji posle decentralizacije Tošić je smatrao „u potpunosti neprihvatljivim”, ali i „istorijski i praktično-politički nemogućim”. Srbi su, prema njegovoj oceni, ustavnim promenama bili „raščerečeni” i u težem položaju nego pre Balkanskih ratova 1912. godine. Zbog toga se zalagao za promenu unutrašnjih granica Jugoslavije kako bi Srbi, ako već ne mogu da zadrže više od „devet desetina” svog življa u matičnoj republici, kao Slovenci i Makedonci, prekomponovali državu da po ugledu na Hrvate, unutar proširene Srbije, zadrže „osam desetina svog naroda”. Ako se ne bi išlo za tim rešenjem, koje bi podrazumevalo pripajanje velikih delova Bosne i Hercegovine Srbiji, „izvršila bi se potpuna diskriminacija srpskog naroda”, pisao je Tošić u londonskoj *Našoj reči* u maju 1971. godine.³¹

I u socijalističkoj Jugoslaviji, nacionalističko-liberalna opozicija i disidenti, poput emigracije, otvoreno negiraju granice i državnost Bosne i Hercegovine. Na tribini Pravnog fakulteta u Beogradu u martu 1971. liberalni filozof Mihailo Đurić je imao zapažen i u Srbiji široko rasprostranjen istup. Goruće

29

D. Jovanović, *Ljudi, ljudi...*, knjige I–II, izdanje autorovo, Beograd, 1973–1975.

30

M. Lakićević, *Desimir Tošić: između ekstrema*, Akademska knjiga, Novi Sad, 2020, str. 490.

31

D. Tošić, *Stvarnost protiv zabluda. Srpsko nacionalno pitanje*, S. Mašić, Beograd, 1997, str. 55–69; M. Lakićević, *Desimir Tošić: između ekstrema*, str. 396.

pitanje za njega je bilo mesto i položaj Srbije i srpskog naroda u novoj konstitutivnoj konstelaciji: „Trebalo biti načisto s tim da je Jugoslavija već danas gotovo samo geografski pojam, budući da se na njenom tlu, ili tačnije, na njenim razvalinama... uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih čak i međusobno suprotstavljenih nacionalnih država...” Međutim, nastavljao je Đurić, „ne pada mi ni na kraj pameti da se zalažem za spasavanje po svaku cenu nečeg što se ne može spasiti i što u ovakvom vidu ili prividu nije ni vredelo stvarati”. Predstavljajući nacionalno i republičko razgraničavanje kao nametnuto, Đurić je smatrao da je „za srpski narod u ovom času od najveće važnosti pitanje njegovog identiteta i integriteta, dakle, pitanje njegovog političkog, njegovog državno-pravnog objedinjavanja”.³² Granice svih jugoslovenskih republika, po njemu, imaju samo „uslovno značenje”, a posebno granice SR Srbije, koje nisu „nikakve ni nacionalne ni istorijske granice srpskog naroda”, a njihova „neprikladnost, proizvoljnost i neodrživost” postaju sasvim očigledne kada se posmatraju kao granice nacionalnih država. Nezadovoljstvo tim granicama Đurić je izrazio stavom da ni za jednu republiku, sem Slovenije, one nisu odgovarajuće, a „pogotovo ne za Srbiju”. Iznoseći podatak da izvan tzv. uže Srbije živi čak 40% Srba, on se zapitao ima li srpski narod pravo da bude ravnodušan prema „svojim mnogobrojnim delovima izvan sadašnjih granica SR Srbije”. Srpski narod, nastavljao je Mihailo Đurić, nalazio se i do tada u neravnopravnom položaju, a usvajanjem promena Ustava njihov će se status pogoršati, jer izvan Srbije Srbi žive u još „četiri od pet republika”, ali ni u jednoj od tih preostalih republika „ne žive svojski”. Navedenu tezu je potkrepio tvrdnjom da u Bosni i Hercegovini, iako čini „većinu stanovništva”, srpski narod nije imao ni pravo na „svoje ćirilичno pismo”, što je imalo za cilj izdvajanje iz celine nacionalne kulture, tj. razbijanje jedinstvenog kulturno-duhovnog prostora.³³ Paradigmatično je da se i među liberalnom inteligencijom, kako u zemlji tako i u emigraciji, početkom 1970-ih godina ponovo javlja organicistički diskurs 19. veka o tzv. srpskom prostoru kao homogenom i jedinstvenom „biću”, koje se decentralizacijom i demokratizacijom Jugoslavije „rasparčava i komada”. Reč je o dubokim kontinuitetima ideologije srpskog nacionalizma, koja je najozbiljniji idejno-politički izazov dobila upravo u tom periodu.

32

M. Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Službeni list SRJ, Beograd, 1997, str. 199–200; M. Đurić, „Smišljene smutnje”, *Analiz Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3, 1971, str. 230–231.

33

M. Đurić, *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, str. 201–202.

Borba s kontinuitetima: Komunistički liberali Marka Nikezića prema Bosni i Hercegovini

Nasuprot ambivalentnim pozicijama građanskih liberala stajali su srpski komunistički liberali. Od kraja novembra 1968. u Srbiji su ključne političke pozicije zauzimali dotadašnji šef savezne diplomatije Marko Nikezić i njegova najbliža saradnica Latinka Perović kao predsjednik i sekretar Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije. Kada je reč o Bosni i Hercegovini, odnos srpskog reformskog rukovodstva prema središnjoj jugoslovenskoj republici je najbolje i najcelovitije formulisan u sarajevskom govoru Marka Nikezića iz 1970. godine. Srpski narod, smatrao je on, nalazi vlastiti identitet i punu afirmaciju kako u Jugoslaviji i Srbiji tako i u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, republikama u kojima Srbi žive ravnopravno sa drugim narodima. Upravo zbog toga bi bilo kakva pretenzija ili samo intencija Republike Srbije za staranjem o svim Srbima u Jugoslaviji bio „čist nacionalizam”, poručivao je prvi čovek srpskih (komunističkih) liberala. Sarajevski govor Marka Nikezića bio je dobra prilika da zvanična Srbija jasno iskaže svoje namere u pogledu budućnosti i karaktera centralne jugoslovenske republike, u kojoj zajedno žive Hrvati, Srbi i Muslimani, „ne odričući se svog nacionalnog identiteta i kulture, već naprotiv, potvrđujući ih u punoj slobodi”, što je „osnov jedinstva i stabilnosti Bosne i Hercegovine...”³⁴ Pozivajući komuniste sva tri bosanskohercegovačka naroda na borbu protiv nacionalističkih koncepcija i ponašanja unutar svog naroda, Marko Nikezić je posebno neprihvatljivim smatrao svaki pokušaj uplitanja Beograda ili Zagreba i njihovog tutorstva nad bosanskim Srbima ili Hrvatima, što će njegovo rukovodstvo smatrati „jednom od svojih prvih obaveza”. Time je Srbima u Bosni poslata jasna poruka da puteve rešavanja životnih pitanja moraju tražiti u dogovoru s narodima s kojima žive, ali je poručeno i hrvatskom rukovodstvu da nacionalistički talas koji je zahvatio ovu republiku ne prelijeva na susednu BiH. Nacionalistima unutar Srbije Nikezić je sarajevskim govorom poručio da reformsko rukovodstvo srpskih komunista Republiku Srbiju u svojim ustavnim granicama doživljava kao konačan, a ne privremen okvir, koji će biti prvom prilikom zamenjen novim granicama između jugoslovenskih federalnih država. Umesto imperijalnih težnji i intencije za patronatom nad Srbima izvan Srbije, Nikezićovo vođstvo je ponudilo novu paradigmu, verujući da „Srbija treba dublje da porine sama u sebe, da se zabavi sopstvenim razvojem, da na tome mobilise svoje narasle snage... da se oslobađa pijemontske uloge”³⁵

34

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Fond 1945, Zbirka *Srpski liberalizam*, kut. 12. Magnetofonski snimak razgovora Političkog aktiva u Sarajevu s Markom Nikezićem, 11. decembar 1970.

Pozivajući se u dijalogu rukovodstava Srbije i Bosne i Hercegovine iz septembra 1971. na svoj sarajevski govor iz prethodne godine, ali i na stav koji je Latinka Perović saopštila kulturnim radnicima da su „Srbi van Srbije kod svoje kuće i slobodni i ravnopravni u drugim republikama”, odnosno da nisu „porobljeni delovi srpskog naroda”, Marko Nikezić je naglasio da se mnogi ljudi ne slažu s tim. Rekao je i da mu je došla u posetu delegacija Srba iz Like, čiji predstavnici su mu saopštili da su ljudi u njihovom kraju plakali zbog njegove sarajevske izjave da „nismo staraoci Srbima van Srbije”. Nacionalizam je u Srbiji kontinuitet i „ja vidim”, rekao je Marko Nikezić, „smisao naše političke akcije u borbi sa tim kontinuitetima”.³⁶

Marko Nikezić je smatrao da je već samo postojanje Bosne i Hercegovine prepreka nacionalističkoj identifikaciji republičkih i nacionalnih interesa. Takođe, prema njegovoj oceni, samostalna politika bosanskohercegovačkog rukovodstva utoliko više potvrđuje ovaj pozitivan efekat Bosne na čitavu Jugoslaviju. Zbog svega rečenog, smatrao je Nikezić, „oni koji su zainteresovani za jedinstvo Jugoslavije moraju biti zainteresovani i za jedinstvo u Bosni i Hercegovini”. Zbog toga je važno voditi računa o tome kakve su konsekvence poteza koje „vučemo po interese drugog”, jer brinuti o drugome u Jugoslaviji, prema Nikezićevoj oceni, značilo je voditi računa o sopstvenom interesu.³⁷

Politički vrh Srbije, poručivala je i Latinka Perović, insistiraće iznad svega na „učvršćivanju Bosne i Hercegovine, a to znači na njenoj daljoj afirmaciji unutar Jugoslavije kao ravnopravne republike, kao ravnopravne političke organizacije”. Eventualni unutrašnji konflikti i nestabilnost u BiH u pogledu međunacionalnih odnosa imali bi, prema njenoj oceni, dalekosežne posledice za jedinstvo i mir u čitavoj Jugoslaviji. Iako je stav zvanične Srbije bio jasan, u Srbiji su postojali pojedinci i organizacije koji su odudarali od takve politike, rekla je ona, jer srpski nacionalizam i nije imao drugu politiku sem funkcionalizacije Srba izvan Srbije. A ako se jedna politika angažuje na toj osnovi, onda su pretenzije prema BiH i logične i očekivane, a za srpske liberalne je ključno pitanje bilo kako to onemogućiti. Na konkretnom političkom pitanju, smatrala je ona, važno je pokazati da BiH nije nikakva „surogat republika”,

35

L. Perović, *Zatvaranje kruga*, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 165.

36

Arhiv Srbije (AS), Fond SKS – Centralni komitet, Konsultativni sastanci, saradnja sa CK drugih republika, br. kutije 95. Stenografske beleške razgovora delegacija CK SK Srbije i CK Bosne i Hercegovine u Beogradu 27. septembra 1971.

37

Isto.

jer je upravo to najbolja odbrana od „paternalističkih tendencija iz Srbije”³⁸ Latinka Perović je u razgovorima s institucijama koje su zagovarale nacionalističku platformu, pre svega sa Srpskom književnom zadrugom, poručila da se kultura srpskog naroda ne poklapa sa državnim granicama SR Srbije, ali da ta činjenica nije mogla da se posmatra kao razlog promene državnog i društvenog uređenja SFRJ. Takođe im je poručila da liberalno rukovodstvo delove srpskog naroda koji žive u BiH ne smatra za pastorčad, već su oni „slobodni delovi u okviru jugoslovenske socijalističke zajednice sa istim društvenim statusom” i da nikakva pokroviteljska briga Srbije nije potrebna. To je, prema njenoj oceni, jedina politika koja bi bila u stanju da razvije program stvarnog suživota, komuniciranja uz poštovanje ravnopravnosti i koja bi suzbijala velikosrpski nacionalizam i njegove pretenzije. Ako bi se, na primer, problem Srba, smatrala je Latinka Perović, svuda učinio spornim od Kosova do Hrvatske, to bi značilo prevagu nacionalizma i u Srbiji. A bilo koje nacionalno organizovanje i homogenizacija u Bosni je „zaista jedan slom” za BiH, ali i za Jugoslaviju, smatrala je.³⁹

Gotovost na destrukciju federacije u ime nacionalnih prava po Nikeziću je podrazumevalo postavljanje srpskog pitanja na dnevni red, pozicioniranje Srbije kao opozicije federaciji i, što je još važnije, otvaranje pitanja Bosne i Hercegovine i Hrvatske, u kojima je živio veliki broj Srba. Tu vrstu polaganja prava na centralnu jugoslovensku republiku – Bosnu i Hercegovinu – prvi čovek srpskih komunističkih identifikovao je i kod hrvatskih nacionalista, zaključujući da kad „počnu da se svađaju srpski i hrvatski nacionalisti oko Bosne, to je razbijanje Jugoslavije”.⁴⁰ Govoreći o srpsko-hrvatskim odnosima, Latinka Perović je zaključivala da to ne može biti centralno pitanje u Jugoslaviji, jer je takva teza mogla da odgovara samo srpskim nacionalistima: „najpre sporazum sa Hrvatima na račun svih ostalih”, a pre svega dogovor o podeli Bosne i Hercegovine, a potom bi se sa Hrvatima stvari rešavale „na bazi odnosa snaga”, u međusobnom obračunu, anticipirala je ona dve decenije unapred tok jugoslovenske krize.⁴¹

38

Isto.

39

Isto.

40

AS. Fond CK SK Srbije, godine 1968–1969, Sekretarijat CK SKS – sednice 24–45, kutija 100. Stenografske beleške razgovora sa predstavnicima redakcije lista *Komunist*, održanog u Sekretarijatu CK SK Srbije 8. 4. 1969.

41

Arhiv Jugoslavije (AJ), Fond CK SKJ – 507, Sign. III/153. Stenografske beleške sa 17. sednice Predsedništva SKJ 28–30. aprila 1971.

Bosna i Hercegovina kao indikator: Ima li liberalizma u Srbiji?

Po dolasku srpskih komunističkih liberala Marka Nikezića na ključne pozicije u Srbiji redefinisana je nacionalna politika, prevashodno kao izraz odnosa prema susedima, posebno onima unutar čijih granica se našao znatniji broj Srba u vreme kada su jugoslovenske republike dobijale veći stepen samostalnosti, postajući i suštinski nacionalne države konstitutivnih naroda. Uz dva tradicionalna pojavna oblika nacionalne politike u Srbiji: sve slabijeg jugoslovenskog centralizma i sve snažnijeg (pan)srpstva, Nikezićevi reformisti su inaugurisali i treću političku platformu kao alternativu postojećim. Reč je o programskoj novini u čijem fundamentu se nalazio projekat decentralizacije, koju su oni usvojili i razumeli kao šansu za izgradnju Srbije kao moderne države i pluralističkog društva, što je bila kvintesencija programa srpskih (komunističkih) liberala. Istoričarka Olga Popović Obradović je smatrala da srpsko rukovodstvo od 1969. do 1972. „uprkos komunističkoj ideološkoj provenijenciji, opravdano može poneti liberalni predznak”, jer doktrinarnog liberalizma u istoriji Srbije nije bilo. Prema njenoj oceni, sva fundamentalna pitanja u istoriji Srbije 19. i 20. veka svodiva su na dva osnovna pitanja: prvo je odnos prema vrednostima modernog doba ili prema modernizaciji, što se može okarakterisati i odnosom prema Zapadu, a drugo je nacionalni program Srbije kao izraz njenog odnosa prema susedima, odnosno vlastitim velikodržavnim pretenzijama. Kada je o tome reč, srpski komunistički liberali su, pisala je, stajali u izrazitom raskoraku sa srpskim nacionalizmom i bili su njegovi „neumoljivi protivnici”.⁴² Utoliko su oni bili nesporno dosledniji liberali od onih građanskih, koji su u realnosti najčešće bili tek umerenije opcije velikosrpskih nacionalista.

Kada je reč o odnosu prema Bosni i Hercegovini, od rodonačelnika srpskog liberalizma u 19. veku Vladimira Jovanovića, koji ju je video kao središte zamišljene Srbije, a njene stanovnike kao nepodeljene Srbe, preko Milana Piroćanca, koji je opstanak Srbije uslovljavao zaposedanjem BiH, tek stvaranjem Jugoslavije evoluirace stavovi liberalnih političara prema ovom središnjem delu zajedničke države. Kopernikanski obrt načinjen je federalističkim koncepcijama Demokratske stranke i zavidnim stepenom benevolentnosti njenih čelnika Ljube Davidovića i Milana Grola prema

42

O. Popović Obradović, *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije 19–21. veka*, prir. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2008, str. 441–452; O. Popović Obradović, „Srpska i(li) srbijanska politika”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala*, Ekonomist magazin, Beograd, 2003, str. 44–50.

Bosni i Hercegovini i njenim narodima. Uprkos krnjenju njenih istorijskih teritorija, neće BiH mnogo drugačije videti ni Mihailo Konstantinović, tvorac Sporazuma Cvetković – Maček. Ono što je zajedničko navedenim konceptima, uprkos širini koju su srpski buržoaski (građanski) liberali međuratnog perioda pokazivali prema Bosni i Hercegovini, jeste činjenica da ona nije tretirana kao politički subjekt, već kao objekat kojem se ravnopravnost daruje i to uglavnom u funkciji tampon-zone između srpsko-hrvatskog razgraničenja. Nakon što je u federalizovanoj Jugoslaviji Bosna i Hercegovina zauzela mesto federalne države, ravnopravne s ostalima, srpski građanski liberalizam se vraća korenima i iznova negira njenu državnost, istorijske granice, bošnjačku (muslimansku) naciju i uopšte političku egzistenciju BiH.

Nasuprot njima, liberalni deo unutar jedinstvenog, ali ne i monolitnog Saveza komunista Srbije odgovarao je negacijom konzervativno-nacionalističke paradigme, strategijom oslobađanja od misije da je Srbija „čuvar” Jugoslavije od svih ostalih i nasuprot ostalim narodima, politikom čistih računa, okretanja Srbije sebi, fokusiranjem na unutrašnji ekonomski i kulturni razvoj i uopšte otkrivanjem srpskog identiteta s one strane nacionalizma, centralizma, nasilja i velikodržavlja. Time su Nikezićevi liberali konstruisali program, ne samo izvan nego i nasuprot decenijama ukorenjenoj ekspanzivnoj, nacionalističkoj tradiciji u Srbiji, koja je, pre svega, Bosnu i Hercegovinu videla kao jezgro velikodržavnog projekta.⁴³ Raskidajući sa svim ključnim elementima ideologije srpskog nacionalizma, posmatrajući BiH kao ravnopravnu federalnu državu unutar Jugoslavije, odbacujući bilo kakve dogovore sa hrvatskim rukovodstvom koji bi nužno išli na račun BiH, ali i snažno odbacujući bilo kakav patronat nad Srbima izvan Srbije, Nikezićevi liberali su načinili suštinski diskontinuitet s ključnim tradicionalnim idejnim postavkama srpskih elita od 19. veka, ponudivši novu filozofiju nacionalne politike. Njihovom smenom 1972. Srbija se vraća konzervativnim i nacionalističkim kontinuitetima, koji će vrhunac doživeti početkom 1990-ih konsenzualnim težnjama za destrukcijom međunarodno priznate Republike Bosne i Hercegovine.⁴⁴

43

S. Biserko, *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2006.

44

O malobrojnim liberalnim strukturama otpora ratnoj politici Srbije tokom 1990-ih godina vid. A. Mimica, ur., *Druga Srbija – deset godina posle: 1992–2002*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2002.

Izvori i literatura

- Arhiv Jugoslavije, Fond CK SKJ
Arhiv Republike Slovenije, Fond br. 1945, Zbirka Srbski liberalizam
Arhiv Srbije, Fond SKS – Centralni komitet
Biserko, S. (2006), *Bosna i Hercegovina – jezgro velikosrpskog projekta*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
Bešlin, B. (2005), *Evropski uticaji na srpski liberalizam u 19. veku*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad – Sremski Karlovci
Boban, Lj. (1965), *Sporazum Cvetković – Maček*, Institut društvenih nauka, Beograd
Demokratija, br. 3, 11. oktobar 1945.
Dimić, Lj. (1993), „Srpski kulturni klub između kulture i politike”, *Književnost*, 7–8, str. 858–903.
Dimić, Lj. (1996), *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, tom 1, Stubovi kulture, Beograd
Dimić, Lj. (2005), „Srbija 1804–2004”, u: Dimić, Lj., D. Stojanović, M. Jovanović, *Srbija 1804–2004.*, Udruženje za društvenu istoriju, Beograd
Đurić, M. (1971), „Smišljene smutnje”, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3, str. 230–233.
Đurić, M. (1997), *Izazov nihilizma – iskustvo razlike*, Službeni list SRJ, Beograd
Đorđević, D. (1997), „Milovan Milovanović”, u: *Portreti iz novije srpske istorije*, BIGZ, Beograd
Ekmečić, M. (1997), „Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine”, u: *Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine 19. veka*, BIGZ, Beograd
Grol, M. (2005), *Iskušenja demokratije*, Službeni glasnik, Beograd
Hejvud, E. (2005), *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
Hurem, R. (2016), *Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu 1941–1945.*, University Press, Sarajevo
Jovanović, D. (1973–1975), *Ljudi, ljudi...*, knjige I–II, izdanje autorovo, Beograd
Jovanović, S. (1990), *Vlada Aleksandra Obrenovića*, knjiga 2, BIGZ, Beograd
Jovanović, V. (2011), „Srpska prava i srpski interesi”, u: *Izabrani spisi*, Službeni glasnik, Beograd
Jovičić, M. (1991), „Jako srpstvo – jaka Jugoslavija”, izbor članaka iz *Srpskog glasa*, organa Srpskog kulturnog kluba, Naučna knjiga, Beograd
Končar, R. (1983), *Stvaranje federacije*, Centar za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad
Konstantinović, M. (1998), *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945.*, Mir, Novi Sad
Lakićević, M. (2020), *Desimir Tošić: između ekstrema*, Akademska knjiga, Novi Sad

- Ljušić, R. (2002), *Istorija srpske državnosti*, Ogranak SANU, Novi Sad
- Milosavljević, O. (2002), *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca 20. veka o „nama” i „drugima”*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Mimica, A., ur. (2002), *Druga Srbija – deset godina posle: 1992–2002.*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Mitrović, A. (1981), *Prodor na Balkan. Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918.*, Nolit, Beograd
- Nešović, S., B. Petranović (1983), *AVNOJ i revolucija*, tematska zbirka dokumenata 1941–1945., Narodna knjiga, Beograd
- Perović, L. (1991), *Zatvaranje kruga*, Svjetlost, Sarajevo
- Perović, L. (2006), „Mogućnosti i ograničenja modernizacije”, u: *Između anarhije i autokratije*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Petranović, B., M. Zečević (1987), *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, Prosveta – BIGZ, Beograd
- Piroćanac, M. (1893), *Međunarodni položaj Srbije*, Smiljevo, Beograd
- Popov, Č., ur. (1994), *Istorija srpskog naroda*, Knjiga VI, tom 1, Srpska književna zadruga, Beograd
- Popović Obradović, O. (2003), „Srpska i(li) srbijanska politika”, u: *Prelomna 72. Uzroci i posledice pada srpskih (komunističkih) liberala*, Ekonomist magazin, Beograd
- Popović Obradović, O. (2008), *Kakva ili kolika država. Oglеди o političkoj i društvenoj istoriji Srbije 19–21. veka*, prir. Latinka Perović, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
- Šemjakin, A. (2008), *Ideologija Nikole Pašića*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Tošić, D. (1997), *Stvarnost protiv zabluda. Srpsko nacionalno pitanje*, S. Mašić, Beograd

Bourgeois and Communist Liberals in Serbia about Bosnia and Herzegovina⁴⁵

Abstract: The paper starts from the fact that in the territorial aspirations of Serbian nationalism in the 19th and 20th centuries, Bosnia & Herzegovina was at the center of expansion. Contrary to the dominant tendencies of the nationalist matrix, the minority liberal alternative in Serbia, although a part of the so-called great (national) narrative, showed considerably more sensitivity to the differences of B&H, expressing the need to establish it as a separate unit in the Yugoslav federalism. However, when the socialist government in Tito's Yugoslavia enabled the statehood and essential equality of Bosnia & Herzegovina, most liberal intellec-

tuals expressed dissatisfaction with such a constellation. Bosnia & Herzegovina's statehood, like its borders, was perceived as temporary and provisional. The only political structure in Serbia that showed full understanding for the essential statehood of B&H and that made a complete discontinuity with the attitudes of Serbian elites towards Bosnia & Herzegovina were the communist liberals, Marko Nikezić's reform leadership in Serbia in the late 1960s and early 1970s.

Keywords: *Yugoslavia, Serbia, Bosnia & Herzegovina, nationalism, bourgeois liberals, communist liberals, federalism.*

45

The term "bourgeois" refers to the bourgeois character of liberalism as a non-revolutionary ideology.

Doprinos Adila Zulfikarpašića oblikovanju mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu s deset multietničkih provincija 1992. i 1993. u Ženevi

Prof. dr. Mirko Pejanović

Redovni član Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
pejanovicm@hotmail.com

SAŽETAK: U diskusiji na temu doprinosa Adila Zulfikarpašića oblikovanju mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu s deset multietničkih provincija 1992. i 1993. godine na Ženevskoj mirovnoj konferenciji rasvijetljam, na temelju ličnog sjećanja, sve aktivnosti koje je on provodio u saradnji sa državnom delegacijom ratnog Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u pripremi takvog mirovnog sporazuma. Adil Zulfikarpašić je bio veoma zainteresovan za odvijanje pregovora na Ženevskoj mirovnoj konferenciji. Samoinicijativno je pozvao državnu delegaciju da dođe u Zürich i da u Bošnjačkom institutu koristi izvore i građu za svoj rad. Jednog dana smo akademik Filipović i ja doputovali kod njega u Švicarsku. Potom su došli i drugi članovi delegacije. Na raspolaganju smo imali sve uslove za rad. Diskutovali smo o mogućim osnovama izrade mirovnog plana s deset multietničkih provincija. Glavno polazište za pripremu plana bila je Platforma o radu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima. Riječ je o

tome da je Platforma definisala odredbe o unutrašnjem teritorijalnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine. Po tim odredbama, unutrašnje državno ustrojstvo zasniva se na regionalnoj i lokalnoj samoupravi. Adil Zulfikarpašić je dijelio mišljenje o valjanosti odredbi Platforme. U njegovom Bošnjačkom institutu mogli smo koristiti sve historijske, ekonomske, kulturološke i druge izvore da sačinimo mirovni plan s deset multietničkih provincija. Adil Zulfikarpašić je, zahvaljujući svojim kontaktima s rukovodstvom Liberalne internacionale, dobio podršku za prijedloge državne delegacije Bosne i Hercegovine. To je umnogome utjecalo na Davida Owena da prihvati prijedloge državne delegacije za mirovni plan s deset provincija, koje su imale multietničku strukturu prema Popisu stanovništva iz 1991. godine.

KLJUČNE RIJEČI: ženevska mirovna konferencija, Bosna i Hercegovina, plan s deset provincija, državna delegacija za pregovore na mirovnoj konferenciji, Bošnjački institut, Adil Zulfikarpašić

Ovu sam temu najviše zasnovao na sjećanju na učešće Adila Zulfikarpašića u oblikovanju mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu s deset multietničkih provincija 1992. i 1993. godine. Njegovo interesovanje je bilo veliko, neograničeno, a njegova brižnost prema Bosni i Hercegovini i njenoj sudbini u ratu i stradanju je, također, bila neograničena. Možda je to sudbina svih ljudi koji se odvoje od domovine, pa žive dalje, a onda dođu zle godine i boli sve, svaka informacija izaziva bol, usljed stradanja bošnjačkog naroda tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine. Želim dati opći okvir. Krajem ljeta 1992. godine započela je s radom u Ženevi mirovna konferencija za bivšu Jugoslaviju. Ona je bila posvećena traženju mirovnog političkog rješenja za zaustavljanje rata u Bosni i Hercegovini. Moderatori su u tom vremenu – septembru, oktobru, novembru, decembru 1992. i prvoj polovini 1993. godine – bili Cyrus Vance, visokorangirani zvaničnik Ujedinjenih nacija, te David Owen iz visokog ranga zvaničnika Evropske unije. Ratno Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je odlučilo da u septembru na razgovore o traženju mirovnog rješenja uputi u Ženevu svoju delegaciju, koja je tretirana kao državna, za razliku od druge dvije skupine, koje su slale svoje stranačke delegacije. Državnu delegaciju su činili Haris Silajdžić, ministar vanjskih poslova, Miro Lazović, predsjednik ratnog Parlamenta, Mariofil Ljubić, potpredsjednik Parlamenta, ja kao član ratnog Predsjedništva i akademik Muhamed Filipović kao predstavnik skupine opozicijskih partija koje su podržavale rad ratnog Predsjedništva.

Tamo smo došli u drugoj polovini septembra, i to putem koji nas je već na Igmanu mogao zaustaviti da ne idemo dalje i više ne budemo među živima, ali, eto, bilo je sreće. Naravno, razgovori naše delegacije s voditeljima pregovora su, a to je tehnika pregovora, bili u nekom suženom, zatvorenom dijelu. Njihov stručni čovjek je bio Ahtisaari. On je kasnije radio i za Kosovo. Potom su ponekad održavani i plenarni razgovori, gdje su bili svi, i Karadžićeva i Bobanova svita. Na tim razgovorima, koji su se skoro dva mjeseca odvijali, objašnjavali smo suštinu društveno-historijskog bića Bosne i Hercegovine, karakter rata, karakter agresije itd. Izlagali smo naše stanovište, koje smo usaglasili kao delegacija, da je osnova naših prijedloga suverenitet, nezavisnost i integritet države Bosne i Hercegovine, njene institucije i unutrašnje ustrojstvo na principima lokalne i regionalne samouprave, što je bilo u utemeljeno i u Platformi o radu Predsjedništva u ratnim uslovima. U prvom dijelu tih razgovora David Owen nas je obično dočekivao dosta ljut i nekooperativan, tvrdeći da ne vodimo računa o vojnom stanju na terenu. Pokazao je kartu, kao ona pokazuje gdje je šta. U to vrijeme, bio je to septembar 1992. godine, 70% teritorije Republike Bosne i Hercegovine bilo je pod okupacijom Miloševićevog režima i Vojske Republike srpskog naroda. Mi nismo pristajali na tu formulu razgovora i tu ću stati.

Želim kazati nešto o tome kako se Adil Zulfikarpašić zadesio s nama i otkud njegov doprinos da dođemo do našeg jednog koherentnog prijedloga za plan s deset provincija, koji je kasnije i usvojen. On je često dolazio u Ženevu i svaki put bi s nama razgovarao. Informisao bi se kako teku pregovori, šta se predlaže, šta se prihvata, a šta ne. Potom je s nama razmjenjivao mišljenja, u kojima je bio veoma blizak stanovištima državne delegacije ratnog Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Tu se on, zapravo, identifikuje s nekom vrstom ove naše, da kažemo, građansko-ljevičarske platforme, koja je ustanovljena u Platformi o radu Predsjedništva u ratnim uslovima. Drago mi je bilo čuti da je naš kolega profesor Nijaz Duraković Adila odmilja zvao Crveni Beg. On je, dakle, nama i pomogao da ne samo u bosanskim okvirima nego i u evropskom okruženju branimo ta stajališta. U neka doba smo se već približili tome da kao delegacija predložimo plan s unutrašnjim ustrojstvom koji upravo počiva na historijskom razvoju regija u Bosni i Hercegovini, koje su uvijek bile multietničke. Znaju se i podaci koliko je općina bilo jednonacionalnih u Bosni i Hercegovini. Sve druge su bile dvo- ili tronacionalne. Riječ je o tome da je cijela teritorija Republike Bosne i Hercegovine bila etnički mješovita. Jednoga dana Adil je rekao: „Znate šta? Vidim ja da radite u veoma teškim, skromnim uslovima. Predlažem da dođete u Zürich, u moj Institut, koristite dokumentacijsku osnovu, literaturu, a naročito ovu statističku osnovu, i uradite taj prijedlog.” I onda smo otišli tamo, akademik Filipović i ja; drugi članovi su bili drugdje i mi smo za dva-tri dana to sastavili. Ako se bude opisivalo, pisalo i objavljivalo kako je nastajao mirovni plan s deset provincija, bit će zanimljivo podsjećanje na to. Mi smo, najprije, napravili plan sa 13 regija, a onda smo ih sveli na deset. I to je prihvaćeno. Bili smo veoma sretni zbog toga. Dakle, došli smo do koncepta regionalne unutrašnje teritorijalne strukture Bosne i Hercegovine, a naspram onoga čime nas je Owen stalno odbijao u razgovorima.

Uvidjeli smo da Adil ima stalnu komunikaciju unutar Liberalne internacionalne. On je pomogao da se internacionaliziraju naši pregovori o bosanskom pitanju. Ovdje pod bosanskim pitanjem podrazumijevamo integritet države Bosne i Hercegovine. Adil Zulfikarpašić je imao podršku mnogih ljudi u Evropi. Neke razgovore smo imali priliku slušati. On je tražio da čujemo telefonske razgovore. Mislim da je to omekšalo Owena da prihvati takav prijedlog, koji podrazumijeva tri plus tri plus tri provincije i Sarajevo s posebnim statusom. Tri su bile s bošnjačkom većinom, tri sa hrvatskom, tri sa srpskom, ali sve su unutar sebe bile multietničke kakve su bile po popisu iz 1991. godine. I onda je u martu kopredsjedavajući mirovne konferencije formirao službeni prijedlog, koji je imao tri-četiri segmenta, među kojima je dokument o unutrašnjem ustrojstvu zasnovan na formiranju deset pro-

vincija i Sarajeva s posebnim statusom. To je bilo otkravljanje odnosa koji su prevladavali u pregovorima i na neki način zaustavljanja pritiska koji su u pregovorima vršili Karadžićeva i Bobanova skupina – da se „isključivo etnički podijeli teritorija! Ne može se živjeti zajedno, mora se tako napraviti! U Bosni je vijekovima prisutna mržnja.” Nismo imali teškoće da na konferencijama za štampu to osporimo. E onda je, naročito zagrebačka štampa, a vidjeli smo to kad smo se vraćali za Sarajevo, objavila, valjda je negdje i sam Owen to rekao, da je prijedlog mirovnog plana sa deset provincija bio vrlo povoljan u to doba, da je za njega najviše osnova dala državna delegacija Bosne i Hercegovine, u kojoj su, tako tamo stoji, najbrojniji ljudi iz opozicijskih partija koji učestvuju ili pomažu rad Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine u ratnim uslovima. Šta se desilo s tim planom? Podržala ga je ratna Skupština Republike Bosne i Hercegovine i Predsjedništvo, uz samo jedan uslov, koji niko nije ni dovodio u pitanje – da se izbjeglice vrate u predratna mjesta življenja. Ovaj mirovni plan odbila je Skupština srpskog naroda, ona poznata jahorinska skupština, i to nakon što ga je Karadžić supotpisao. Plan je osporio Mladić na samoj skupštini.

Na kraju želim kazati da je doprinos Adila Zulfikarpašića u kreaciji ovog plana bio dragocjen, da je on, osim pomoći koju je pružio, imao velikog udjela i utjecaja na moćne ljude tadašnje Evrope da se prihvati koncept koji nije etnička podjela Bosne i Hercegovine. Nama je poslije Owen rekao da mu je jako žao što nije bilo dovoljno sloge u međunarodnoj zajednici da se izvrši pritisak na srpsku stranu da prihvati plan. Owen je govorio da je ovo najbolji plan za društveno-historijsko i multietničko biće Bosne i Hercegovine. Sad možete zamisliti: tada je bila raseljena Posavina, istočna Bosna i istočna Hercegovina, gradovi manje. Da je taj plan prošao, Bosna i Hercegovina ne bi doživjela ono što je kasnije doživjela: devastaciju, stradanje, genocid. Brže bi se obnovila, kao i svoju ukupnu društvenu i etničku strukturu. Međutim, to je dio historije o traženju mirovnog političkog rješenja u kojem je važan udio dao i Adil Zulfikarpašić. Prije nego što završim, uz još jednu zahvalu što sam imao priliku da se prisjetim ovoga, želim zamoliti upravu Bošnjačkog instituta u Bosni i Hercegovini da organizuje nekoliko naučnih konferencija, po mogućnosti s međunarodnim učešćem, izradom referata i zbornika, na tri teme, jer one pripadaju onome što je cijeli život radio Adil Zulfikarpašić. Prva je njegov odnos prema bosanskohercegovačkom društvu i državi Bosni i Hercegovini. Ima dragocjenih mjesta gdje on državnost Bosne i Hercegovine razumijeva onako kako su je zasnovali vijećnici ZAVNOBiH-a. Druga je odnos prema antifašističkom pokretu. Adil je iz istočne Bosne, u Drugom svjetskom ratu preživio je četnička klanja Bošnjaka na Drini. I treća tema je koncepcija bošnjaštva. Nikako da valorizujemo taj njegov dugi, tihi, uporni rad koji je nadvladao

sve koncepcije i bio promovisan u ratnim uslovima. I čak četvrta tema – a tu imam malo više argumenata, ali neću izlagati – Bosna i Hercegovina je jedna od jugoslavenskih republika koja je kasnila u izvođenju političke pluralizacije i uvođenju višepartijskog sistema, što ju je jako koštalo. On je jedan od ljudi koji je nekako dizao krila da se krene u to. Ja sam bio, kao predsjednik Socijalističkog saveza Bosne i Hercegovine, učesnik nekih tadašnjih političkih procesa. Adil je dizao krila i oslobađao da se u to krene. Imao je stamenu političku misao o Bosni i Hercegovini, o pluralizaciji, o strankama. Vrijedilo bi da to šire spozna naša akademska zajednica i upozna naše odnose.

Zaključak

Ovo moje sjećanje uokvireno je sadržajem saradnje državne delegacije s Adilom Zulfikarpašićem tokom pripreme Vance-Owenovog mirovnog plana o deset provincija krajem 1992. i početkom 1993. godine.

Adil Zulfikarpašić je svekoliko doprinio političkoj pluralizaciji bosansko-hercegovačkog društva. Kao izvrstan poznavalac liberalnodemokratskog koncepta u razvoju evropskih država, uzeo je učešća u aktivnostima za formiranje Stranke demokratske akcije. Njegovo neslaganje s njenim tadašnjim rukovodstvom i napuštanje SDA posebno je mjesto u političkoj biografiji Adila Zulfikarpašića. On je želio da Stranka demokratske akcije ima veći otklon od upliva religije u njen rad i razvoj. Uprkos tome, Adil Zulfikarpašić je u historijskom procesu pluralizacije bosanskohercegovačkog društva bio nosilac liberalnodemokratskih ideja. Njegova je velika zasluga vraćanje nacionalnog imena Bošnjaci umjesto Muslimani.

Adil Zulfikarpašić's Contribution to Drafting of the Peace Agreement for Bosnia & Herzegovina Comprised of Ten Multi-ethnic Provinces in 1992 and 1993 in Geneva

ABSTRACT: *In the discussion on Adil Zulfikarpasic's contribution to drafting of the peace agreement for Bosnia & Herzegovina comprised of ten multi-ethnic provinces in 1992 and 1993, at the Geneva Peace Conference, I illuminate all the activities he carried out in cooperation with the state delegation of the wartime Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina in the preparation of such a peace agreement. Adil Zulfikarpasic was very interested in the negotiations at the Geneva Peace Conference. On his own initiative, he invited the state delegation to come to Zurich and use the sources and materials for their work at the Bosniak Institute. One day, academician Filipović and I arrived at his place in Switzerland. Then other members of the delegation came. We had all the working conditions at our disposal. We discussed the possible basis for drafting a peace plan with ten multi-ethnic provinces. The main starting point for the preparation of the plan was the Operational Platform of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina in wartime conditions. It*

is about the fact that the Platform defined the provisions on the internal territorial organization of Bosnia and Herzegovina. According to these provisions, the internal state structure is based on regional and local self-government. Adil Zulfikarpašić shared his opinion on the validity of the provisions of the Platform. At his Bosniak Institute, we were able to use all historical, economic, cultural and other sources to draw up a peace plan with ten multi-ethnic provinces. Thanks to his contacts with the leadership of the Liberal International, Adil Zulfikarpasic received support for the proposals of the state delegation of Bosnia and Herzegovina. This strongly influenced David Owen to accept the proposals of the state delegation for a peace plan with ten provinces, which had a multi-ethnic structure according to the 1991 Census.

KEYWORDS: *Geneva Peace Conference, Bosnia & Herzegovina, ten provinces plan, state delegation for peace conference negotiations, Bosniak Institute, Adil Zulfikarpašić*

Prilozi

Milovan Đilas

LIČNOST I POSTOJBINA

Kad kod se desi da se stvaralačka ličnost spoji sa zavičajem, nastaje – delo. Nije rečeno kakav stvaralac – umetnik, političar, graditelj, negovatelj prirode ili propovednik: stvaralaštvo nema granica ni u predodređenju ni u dometu. Stvaralac se rađa – postojbina ga čeka, stvaralac nosi u sebi sve-ljudsko, postojbina ga oploduje stvarnim i živim, stvaralac nestaje po obavljenom pozvanju – delo ostaje kao obogaćenje postojbine. Adil Zulfikarpašić je izrazito stvaralačka ličnost svoje postojbine. Bio bi on ličnost, osobena i nesvakidašnja, i da mu nije postojbina Bosna. Ali je, s postojbinom, kroz nju i za nju, postao stvaralac.

Stvaralaštvo je dar i blagodet, ali i nevolja i patnja: sve je to poklonjeno na rađanju Adilu Zulfikarpašiću, a sve je to ispatio i izmučio u svom životu.

Nije moguće odmeriti koliko je rodno mesto, Foča, uticalo na formiranje i opredeljenje Adila Zulfikarpašića. Ali da je imalo uticaja – u to ne može biti sumnje: u svakog, zauvek, utisnu se prostor, predmeti i ljudi koje je prvi put ugledao i osaznao.

Foča je – bila je, sad tako nije, sad prevlađuju stambene kutije! – Foča je jedan od najizrazitijih bosanskih, baš bosanskih gradova i, kao takva, jedan od najlepših. Gradila se na sastavu dviju brzotokih i silovitih planinskih reka, Čehotine i Drine – Drina je i najmoćnija naša reka toga roda, a spaja – ona uvek spaja, a zle namisli ponekad razdvoje! – srodne i jednorodne, istojezične ljude Bosne i Srbije. To je bio gradić u koji do Zulfikarpašićevog zamomčivanja jedva da je ukročila savremena banalna i jednolična gradnja: železnička stanica, hotel i gvozdeni most na Drini – taj tipski most će u ratu, četrdesetprve, četrdesetdruge i četrdesettreće, postati vanrazumsko, nezaboravom osveštano gubilište. Nizale su se duž Drine i na ušću levih obala i pele uz padinu obeljene jednospratnice pod potamnelim šindrenim ili mahovinastim ćeramidama, obzidane i ograđene, sa širokim rezbarenim kapijama i nadstrešnicama. Svaka kuća je imala svoj lik, svoj duh i dušu, svaka kapija svoj ukrašeni mesingani ili železni zvekir. Iza ograda u posalidžanim dvorištima, u dubini bašte iza kuća, u ututkanim sobama i nabijenim magazama – odvijao se porodični život dostupan rodbini, otvoren za spoljni svet u velikim radostima i nesrećama. Fočanski kraj je voćan, Čehotina i Drina ribljive mladicom i pastrmkom među brdinama i dolinama Foča je grivna koju je vešti majstor izrađivao stolicima. Niz reke struji svežina planina, reke, ledene od sebe, zrače svežinom.

Odrasti u takvom zavičaju samo po sebi ne znači ama baš ništa – sem nezaborav i čežnju za povratkom. Ali ako se u sebi nosi smelost da se bude netko i dar stvaralaštva, onda... Adil Zulfikarpašić je to nosio od rođenja, mada je neodgonetljivo kuda bi krčio svoj put da rat i nepojamna ljudska zla nisu patrijarhalnu idilu gradića i divlju romantiku drinske doline preobrazili u gubilište, u potoke krvi i krvave sunovrate nacionalno-verskih pomamljenika. Oluja smrti i bezumlja nije mimoišla ni rodni dom: Adilova kuća je spaljena, brat i četrdesetak rođaka pobijeni, premda niko od njih nije bio na strani ustaških istrebljivača: takvi tragovi su neizbrisivi, ali u mišljenju i zaključivanju Zulfikarpašićevom oni su se prečistili u ispovedanje međunarodne saradnje i verske trpeljivosti, u zakon i slobodu jednake za sve kao jedini izlaz iz ponavljanja istorije bezumlja.

Dvadesetogodišnji Adil nije mogao da bira svoju budućnost – nametnula mu ju je, kao i mnogima, neumitna i nemila istorijska stvarnost.

S vršnjacima iz svog ojađenog grada, koji su u obuzdavanju raspojasanog zla videli novu višu vrednost, stupio je u partizane, pristupio komunističkom pokretu, koji je nudio jugoslovensko zajedništvo i ispovedao okončanje ljudskih zala u bratstvu ljudi.

Ali, premda su Zulfikarpašića kuršumi promašili, dočekalo ga je najstrašnije, najpotpunije iskušenje – ustaška tamnica, dok je u gradovima obavljao važne, osetljive dužnosti.

Ako je rat suočenje sa smrću – ustaška tamnica je iščekivanje smrti na mukama.

Adila Zulfikarpašića je od smrti spasio ugled porodice – on je od glasovitog bratstva Čengića – a ustaška vlast je vodila kakvu-takvu politiku prema muslimanima. Osuđen je na dugogodišnju robiju, ali mu je uspelo da pobjegne iz zatvora. No život u smrti, no beznađe tamnice morali su biti iskušenje za ličnost – iskušenje iz kog se izlazi slomljen ili nesalomiv, sa novim saznanjima i saznanjima svojih mogućnosti.

Na slobodi je Zulfikarpašić nastavio borbu i postigao, za mladog čoveka, zavidnu funkciju.

Ali, ako je komunizam protivu fašizma svojom ratobornošću, nezamenjivošću bio neodoljiv – na vlasti je svojim privilegijama i nasiljima, svojim monopolizmom postajao oduran i nesnosan idealisti koji hrli svojim putem za svojim pozvanjem. Adil Zulfikarpašić je napustio ze-

mlju i karijeru i zaputio se u beli svet da sebe traži i potvrđuje takoreći na ničem iz ničega.

U emigraciji je Zulfikarpašić stekao zavidno bogatstvo, sanjajući o svojoj Bosni i živeći njome: osnovao je u Švajcarskoj Bošnjački institut s obimnom bibliotekom o svom zavičaju, okupljajući oko sebe muslimane Bošnjake demokratskih pogleda, pristaše celovitosti Bosne i Hercegovine i zajedništva južnoslovenskih naroda. U toj delatnosti je posebno vidno, i posebno značajno, izlaganje svojih ideja sporazumevanja sa Srbima demokratama (organizacija Oslobođenje), kao i sa pojedincima i grupama ostalih naroda Jugoslavije.

Suština Zulfikarpašićevih pogleda bi se, pojednostavljeno, mogla svesti na sledeće:

Bosna je istorijska, geografska i politička celina, čije je stanovništvo, mada verski i nacionalno različito (Srbi, Hrvati, Bošnjaci muslimani), životno upućeno na zajedništvo i sporazumevanje. Mada su verski i etnički individualiteti triju osnovnih grupa izraziti, oni su takođe neraskidivo povezani dugotrajnim, vekovnim zajedničkim postojanjem, povezanošću tla, jezika i mnogih psihičkih svojstava.

U tom zajedništvu, muslimani nisu posebnost samo po veri, nego i po drugim svojstvima – umetnost i melos, porodični život, islamsko kulturno nasleđe, mnogi običaji i posebne psihičke crte, koji ih čine etničkom celinom, kao i ostale dve nacionalno-verske celine (Srbi, Hrvati). Različitosti verske i etničke mogu se usklađivati i društveni život njima obogaćivati samo u otvorenom društvu – društvu u kojem bi liberalna ekonomija i politički pluralizam činili osnovu i onemogućavali tragične sukobe kakve su u prošlosti, naročito u Drugom svetskom ratu, izazivale ekstremne struje, najčešće pretvarajući versko-nacionalnu svest u ideologiju – u mržnju i isključivost. Sa svojom izmešanošću, s centralnim položajem, Bosna je sudbonosna za zajedništvo Južnih Slovena, ali i to zajedništvo za miran, tvorački život narodnosti i vera Bosne. Najkraće: Zulfikarpašić, postojan u svojoj veri, povezuje u svojim idejama islam s modernim liberalizmom, odnosno Bosnu i muslimane Bošnjake s južnoslovenskim, jugoslovenskim demokratskim državnim zajedništvom. U našim savremenim – tačnije: nasleđenim i neiživljenim nacionalno verskim ideološkim podelama i svođenjima politike na vlast i silu – ideje Zulfikarpašića nisu dobile toliko široku podršku kakvu su svojom plemenitošću i originalnošću zasluživale. No ideje imaju čudesnu moć: kad god uđu u tokove života – postaju neuništive i razbukte se baš kad se protivnici ponadaju da su konačno ugušene. Ništa zdravo i vredno nije

nestalo – ideje Zulfikarpašićeve će pretrajati, kao i njegova Bosna, makar u izmenjenom vidu i s podmlađenim snagama.

Tome doprinosi i način izlaganja: jezgrovitost, jednostavnost, urođena nesklonost fraziranju i patetici, „juriš” na realnost bez odlaganja, služene činjenicama kao jedinim pouzdanostima. U delu je ličnost, u ličnosti postojbina.

Decembar 1991.

Fotografije iz Arhiva Bošnjačkog instituta – Fondacije Adila Zulfikarpašića

Adolfo Suárez i Adil Zulfikarpašić na kongresu
Liberalne internacionale

Richard Reich, graf Otto Lambsdorff i Adil Zulfikarpašić
na kongresu Liberalne internacionale

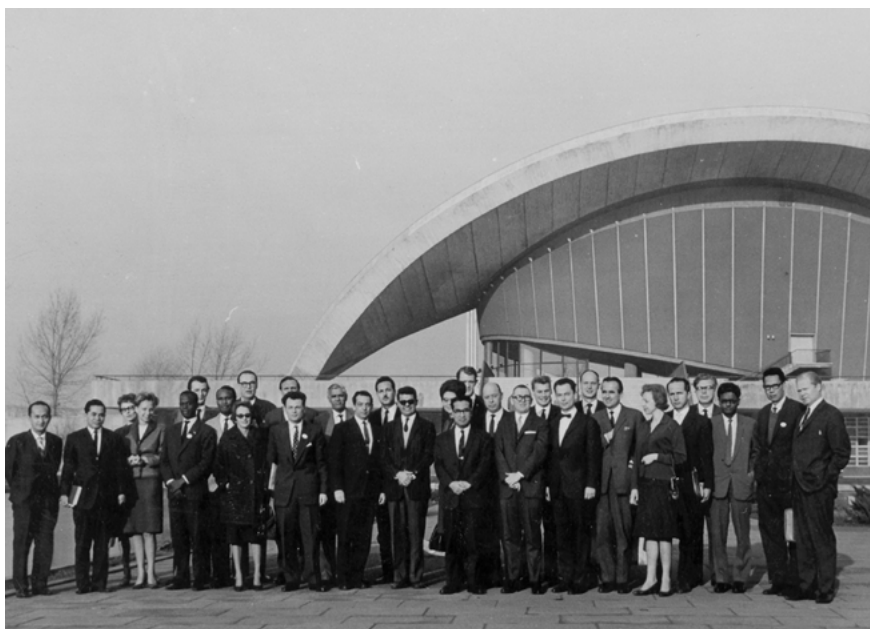
Adil Zulfikarpašić i grof Otto Lambsdorff na kongresu Liberalne internacionale

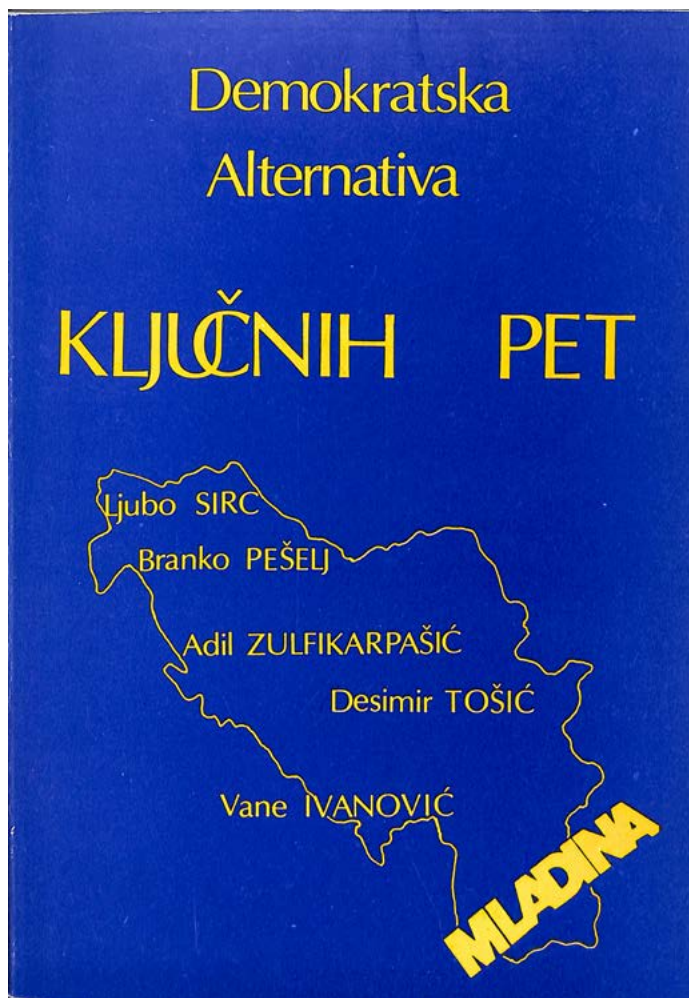
Adil Zulfikarpašić i Richard Reich na kongresu Liberalne internacionale

Adil Zulfikarpašić s učesnicima kongresa
Liberalne internacionale u Berlinu

Adil Zulfikarpašić s učesnicima
Liberalne internacionale

Naslovna stranica knjige *Ključnih pet: intervju Gorazda Suhodolnika sa članovima Demokratske alternative*, Ljubljana, Mladina, 1990.

IZJAVA AKCIONOG ODBORA DEMOKRATSKE ALTERNATIVE

Akcioni odbor Demokratske alternative sastao se u Londonu 30. aprila i 1. maja 1983. i nakon iscrpne rasprave doneo je sledeće zaključke:

(1) Raspravljana je današnja politička i ekonomska situacija u Jugoslaviji i utvrđeno je da je ona neobično teška.

Represija, progoni, klevetanje, osudjivanja na zatvor niza intelektualaca po raznim republikama ne prestaju. Osudjivanjem dr F. Tujmana, dr M. Veseliće i D. Parage počinje progon koji je produžen slanjem na robiju čak i pesnika Gojka Djoga. Nedavno hapšenje velike grupe muslimanskih intelektualaca i imama u Bosni, pod optužbom za verbalne delikte, popraćeno je najfantastičnijom propagandom.

Sa zabrinutošću se prati onemogućavanje izvesnih slobodoumnijih glasova iz vladajuće partije u štampi i književnosti.

(2) Poboljšanje prilika u zemlji može doći samo putem neopozivih privrednih reformi i uvođenjem političkih sloboda koje bi dovele do slobodne diskusije u traženju različitih rešenja današnjim problemima.

Davanje pomoći Jugoslaviji od strane Zapada ima vrednosti ako ta pomoć dovodi do poboljšanja ekonomskih prilika, do poštovanja ljudskih prava i doprinosi nezavisnosti Jugoslavije od istočnog bloka, a ne služi samo za učvršćenje vlasti komunističkog režima.

(3) Akcioni odbor Demokratske alternative, svestan da samo uvođenje političkih sloboda još ne znači rešenje današnje teške situacije u zemlji, veruje da su te mere jedini siguran i miran put za istovremeno smirenje odnosa medju narodima Jugoslavije.

(4) Akcioni odbor Demokratske alternative ostaje kod svoga do sada objavljenog stava koji osigurava pravi suverenitet svakome od naroda Jugoslavije. Taj stav je dobio mnogobrojne podrške i primedbe iz zemlje i iz emigracije. U najbližoj budućnosti Akcioni odbor predviđa proširenje svoje političke akcije, koja će pomoći da se još čvršće povežu demokratski elementi svih naših naroda u zemlji i van nje, i time se stvore solidni temelji mirnog ali nezadrživog razvoja demokratskih sloboda u Jugoslaviji.

*Dr Branko Pešelj
Desimir Tošić
Franjo Sekolec
Vane Ivanović
Adil Zulfikarpašić
inž. Vladimir Predavec
Nenad Petrović
inž. Teufik Velagić
dr Bogoljub Kočović*

London, 1. maja 1983.

Adil Zulfiarpašić i Milovan Đilas

Ljubo Sirc i Adil Zulfiarpašić u Moskvi

Branko Pešelj i Adil Zulfiarpašić

Bogoljub Kočović, Teufik Velagić,
Adil Zulfiarpašić i Desimir Tošić

Fotografije sa panel-razgovora Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, 2018.

Amina Rizvanbegović Džuvuč, prof. dr. Zlatko Lagumdžija,
prof. dr. Šaćir Filandra, prof. dr. Admir Mulaosmanović,
dr. Safet Bandžović

Dr. Hilmo Neimarlija, prof. dr. Fahrudin Rizvanbegović,
doc. dr. Amir Duranović

Prof. dr. Mirko Pejanović, dr. Milivoj Bešlin,
prof. dr. Husnija Kamberović

Prof. dr. Faris Gavrankapetanović, prof. dr. Zlatko Lagumdžija,
prof. dr. Šaćir Filandra, prof. dr. Admir Mulaosmanović

 BOŠNJAČKI INSTITUT
Fondacija Adila Zulfikarpašića

Panel razgovor u povodu desete
godišnjice smrti Adila Zulfikarpašića

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

Cetvrtak, 6. decembar 2018. godine sa početkom u 14:00 sati
Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića
Mula Mustafe Bašeskije 21, Sarajevo

 FMON

FORUM FEDERALNOG
FEDERACIJSKOG I
FEDERACIJSKOG
FEDERACIJSKOG
FEDERACIJSKOG

Adil Zulfikarpašić i liberalne političke inicijative

Zbornik radova
Biblioteka „Posebna izdanja“

IZDAVAČ
Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića

© Copyright Bošnjački institut – Fondacija
Adila Zulfikarpašića. Sva prava pridržana.

